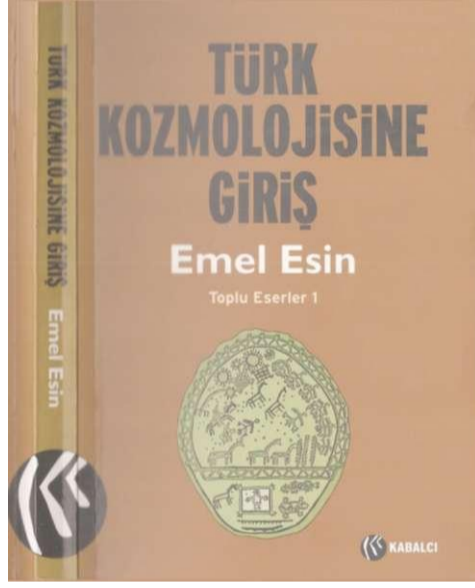

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

Eski Türkler evren] nasıl tasarıyorlardı? Evrenle ilgili düşünceleriyle gök, yer ve atalar tapımı gibi dinsel inançlar ve ayinleri arasında ne tür ilişkiler vardı? Emel Esin, Türk Kozmolojisine Giriş'te bu ve benzeri soruların yanıtını arıyor.

Yüksek Öğrenimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yapan ve Türk İkonografisinde Ejder başlıklı teziyle Paris Üniversitesinde doktorasını tamamlayan yazar, bildiği çok sayıda dil sayesinde gerek Batı gerekse Doğu kaynaklarını incelemiş ve dünyanın çeşitli bölgelerine araştırma gezileri yapmıştır. Emel Esin, Türk sanatı, arkeolojisi, tarihi konularında hem Türkçe hem de yabancı dillerde yaklaşık dört yüz makale kaleme almıştır. Eserleri yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da araştırmacıların başvurduğu önemli kaynaklar arasındadır. Emel Esin, uzun bir aradan sonra toplu eserlerinin bu ilk cildiyle yeniden okurla buluşuyor.

EMEL ESİN
TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

<®

KABALCI YAYINEVİ: 1 8 0

Emel Esin Toplu Eserleri: 1

Dr. Emel Esin, 1914'te İstanbul'da doğdu. Babası Ahmet Ferit Tek, II. Meşrutîye! yıllarının İttihat ve Terakki Partisi mebusu, Cumhuriyet döneminin ise bakan ve hariciyecilerindendi. Annesi Müfide Ferit Tek, Fecr-i Ali döneminin kadın yazarlarındandı. Yüksek öğrenimini Paris'le Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yaptı; Paris ve Viyana güzel sanatlar akademisinde mimari, resim, mozaik, vitray ve gravür öğrenimi gördü. *Türk ikonografisinde Ejder* başlıklı teziyle, Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru unvanını kazandı. Necati Lugal'den Arapça ve Farsça, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi. Harben Jansky'den ortaçağ Türkçe metinleri dersleri aldı. Doğu ve Batı dillerinden olmak üzere çok sayıda lisan bilen ve bu sayede hem Batı hem de Doğu kaynaklarını inceleyebilen Esin, Türk sanatı, arkeolojisi, tarihi konularında çok sayıda makale yazmıştır. Eserleri, yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da araştırmacıların başvurduğu önemli kaynaklar arasındadır.

Türk Kütüphane'si

1. ciltten "Gök ve Yer" isimli makale, 1979'da "Gök ve Yer" için EK olarak İstanbul Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır.

Kütüphane Yürütme Kurulu Başkanı

Kapık Dairesi Sorumlusu
Yapım Hazırlayan Ergun Kocayörük

Basım Yürütme Kurulu
Müdürlüğü Yedigöller Müdürlüğü

KÜTÜPHANE YÜRÜTME KURULU
Hürriyet Etili Sok. 8-B Çarşıbaşı 34410 ESENLER
Tel: (0211) 526 85 86 Faks: (011) 511 63 05

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Catalogue-in-Publication Data (CIP)
Eski. Eski
Türk Kütüphanesine Giriş
Konya'da 2. Dönem Tarihi 3. Otuz Ağzı

EMEL ESİN

TURK
KOZMOLOJİSİNE
GİRİŞ

© KIBALCI YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	7
ÖNSÖZ.....	9
YAZARIN ÖNSÖZÜ.....	15
I. EVRENSELCI DİKOTOMİ: İKİ ANA İLKEYE İNDİRGENMİŞ ALEM DÜZENİ.....	19
1. <i>Yaruk ve Kararış İlkeleri ile Unsurlar</i>	19
2. <i>Jrfe'lar (Kozmolojik Ideogramlar)</i>	26
II. MEKÂN VE ZAMAN HAKKINDA DÜŞÜNCELER.....	39
1. <i>Gök</i>	39
2. <i>Kök Çıgnı (Gök Çarkı)</i>	42
3. <i>Yer</i>	47
4. <i>Öd (Zaman)</i>	50
III. SOMUT DÜŞÜNCELER.....	56
1. <i>Tengridem'kr (Semaviler)</i>	56
2. <i>Yir-Tengri Kam, Yir-Sub/v Kut'lart ve İnsan Ruhları</i>	77
IV. AYINLER.....	93
1. <i>Genel Bakış</i>	93
a. <i>Çu Ayinleri</i>	93
b. <i>Hsiung-nu Ayinlerine Genel Bakış</i>	97
c. <i>Kök Türk Aminlerine Genel Bakış</i>	97
d. <i>Takvimler</i>	104
2. <i>Gök ile Ateş ve Su Ayinleri</i>	107
a. <i>Çu Dönemi</i>	107
b. <i>Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi</i>	111

c. <i>Tie-lt ve Kök Türk Dönemi</i>	114
3. Alplık Kurumuna �zg� Törenler	119
a. Çu Dönemi	119
b. Hsiung-nu, Tabgaç ve Ak-Hun �vreleri	126
c. Kök Türk, Uygur ve H�h�nl �vreleri	128
d. Oğuz �vresi	141
4. Güneş, Ay ve Kağanlık Ayinleri	147
a. Çu ve Hsiung-nu Dönemi	147
b. K�fe Türk, Uygur ve H�k�n\ Türk Dönemleri	148
5. Yer, Yer-Su, Ağaç, Dag ve Yog (Cenaze Töreni) ile ilgili Ayinler	159
a. Çu Dönemi	159
b. Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi	163
c. Çince Kao-ch't (Kagn�i) ve T'ie-le Denen Türk Boyları Kağanlığı ik Kök Türk ve Uygur Kağanlıkları Dönemi	164
6. Kötü Ruhları Kovmaya ve Kehanete Yönelik 'Giyimli (Maske) Ayinler	174
KAYNAKÇA	177
DİZİN	189

KISALTMALAR

- AARP** *Art and Archaeology Research Papers, Londra.*
- AIUON** *Annali deli' Istituto Univers. Orientale di Napoli.*
- AM** *Asia Majör,*
- AOASH** *Açta Ohenialia Academiae Scientiarum Hungaricae,*
Budapeşte.
- APAvV** *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften,*
Berlin.
- BMFEA** *Bul/etin of the Museum of Far-Eastern Antiquities, Stockholm.*
- CAJ** *Central Asiatic Journal.*
- CT** *Cultura Turcica, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.*
- EDTF** *Ergebnisse der deutschen Turfan Froschung, Leipzig. 1 9 7 1 .*
- IA** *islam Ansiklopedisi*
- JA** *Journal Asiatique, Paris.*
- JBAS** *Journal of the Royal Asiatic Society.*
- KB** *Yûsuf Hâss Hâcib, Kuuidgu-Bi/ig, R. Arat baskısı, İstanbul,*
»947-
- KO** *Kunst des Orients.*
- KSIIMK** *Kratkie soobşçeniya Instituta materiaV noy kulturii, Moskova-*
Leningrad
- MAS** *Mongofshiy arxeologicesfe(y sbornife, Moskova.*
- MIA** *Material i issledovantya po arxeoiogii SSR, Moskova.*
- MRTB** *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.*
- PIAC** *Permanent International Altaistic Confercnce.*
- SA** *Sovetskaya Arxe<Ao\$ya.*

SAD *Selçuklu Araştırmaları Dergisi.*

SE *Sovetskaya Etnoğrafiya.*

SPAvV *Sitzungsjerichtederpreussischen Akademie der VAssenschaften,*
 \ *Berlin.*

ST | *Stwfta Turdca.*

STY *Sanat Tarihi Yıllığı, IsianbuL*

TK *Türk Kültürü*

TKA *Türk Kültürü Araştırmaları.*

TKEK *Türk Kültürü El-Kitabı.*

VAJ *Vral-AltaischeJahrbücher, Hamburg.*

VANK *Vestnik Akademii Nauh Kazak SSR, Alma-ala.*

ÖNSÖZ

Dr. Emel Esin'in (1914-1987) eserlerini, dilini sadeleştirerek bir dizi halinde yeniden yayımlarken, yazar hakkında kısa bir bilgi vermenin gerekli olduğunu zannediyorum. Emel Esin geniş kûliürü, Dogu ve Batı dillerine hakim olması, çalışkanlığı, konusuna gönülden bağlılığı, kendi kendini mükemmel şekilde yetiştirmesi, Orta Asya Türk sanatı ve tarihi konusundaki orijinal araştırmalarıyla dünya çapında üne kavuşmasıyla nadir rastlanacak kişilerden biridir. Emel Hanım, 1914 yılında istanbul'da doğdu. Babası Ahmet Ferit Tek (1877-1971), I. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki Fırkası Kütahya mebusu olarak parlamentoya girmiş, Türkçülük akımının öncü kişilerinden biri olarak Türk Ocaklarının oluşumunda etkili olmuş ve 1913'te kurulan bu kurumun ilk genel başkanı seçilmiştir. Daha sonraki yıllarda Milli Mücadeleye katılmış, bir süre maliye bakanlığı yapmış, Ankara hükümetinin Paris temsilcisi olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra, güçlü temsil kabiliyeti göz önüne alınarak dışişlerinde Önemli görevlere atanmıştır. 1925-1930 yılları arası Londra büyükelçiliği, daha sonra Varşova büyükelçiliği ve II. Dünya Savaşı boyunca Tokyo büyükelçiliğini başarıyla sürdürmüş ve bu son görevinden sonra emekli olmuştur. Emel Esin'in annesi Fecr-i Ati döneminin kadın yazarlarından Müfide Ferit Tek (1892-1971) Hanımdır. Gençlik yıllarında kaleme aldığı *Pervaneler* ve *Aydemir* adlı romanları çok ilgi görmüş, kendisine büyük şöhret sağlamıştır.¹

Emel Esin, annesi babası, eşi ve ailesi hakkında Sadullah Paşa'dan, Akçora'dan Merkez Elendi'ye kadar uzanan bîr çizgide çeşitli yayımlar gerçekleştirmiş ve böylece kendisi ve ailesi hakkında ilk elden bilgi

Bu seçkin ortamda doğan Emel Esin, kendisine sağlanan büyük imkânları başarıyla değerlendirmiş ve sağlam bir temel eğitim elde etmiştir. Emel Esin yüksek öğrenimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yapmış, ayrıca Sorbonne'dan sertifika almış; Paris ve Viyana güzel sanatlar akademisinde mimari, resim, mozaik, vitray, ve gravür öğrenimi görmüştür. *Türk ikonografisinde Ejder* başlıklı teziyle Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru unvanı kazanmıştır/ Daha sonraları Türkiye'de bulunduğu sürede, Lugal'den Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş; Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Harbert Jansky'den ortaçağ Türkçe metinleri dersleri almıştır. Ankara'da Necati Lugal (1878-1964) ile başlamış olan öğretmen-öğrenci ilişkisi kısa bir süre sonra yakın bir aile dostluğuna dönüşecek ve yıllar boyu Emel Esin bu büyük üstattan istifade edecektir.³

Babasının Tokyo'daki görevi sırasında Sefaret Başkâtibi Seyfullah Esinle evlenen Emel Hanım, Orta Asya'ya ilk seyahatini 1942 yılında yapmış, Çin medeniyetini ve Orta Asya medeniyeti hazinelerini yakından görmüştür. Son derece bilgili bir kişi olan Seyfullah Esin, köklü bir ailenin çocuğudur. Dedesi II. Abdülhamid döneminin ünlü Viyana Sefiri Sadullah Paşa'dır. Emel Esin, eşinin Birleşmiş Milletler'de ki büyükelçiliği sırasında ABD'de bulunmuştur. Yine eşinin çeşitli ülkelerdeki görevleri sırasında Kahire, Bonn ve Yeni Delhi'de bir süre

sağlanması mümkün olmuştur. Kaynakçasında bunlar kolaylıkla görülmektedir.

Müjgan Cumbur, "Emel Esini Kaybettik," Erdem cilt: 3, sayı: 7, 1987, s. 293-307-

Bu konuda TTK yayım olan Necati *Lugal* Armağanı (1968) içindeki makalesinde. Emel Esin kendi yetişmesini açıklayan önemli bilgiler vermiştir.

yaşamış ve Yeni Delhi'de bulunduğu sıralarda ikinci Orta Asya seyahatini yapmıştır. Bu seyahat Emel Esin'in Türk kültür ve sanatını değerlendiren ilk yazısının çıkmasına ve yazarlık hayatının başlangıcını oluşturan *Türkistan Seyahatnamesi* adlı kitabının kaleme alınmasına yol açacaktır. Bu eser 1959'da Türk Tarih Kurumu'nca basılmıştır.

Yıllar süren bu büyük birikim birdenbire 1959 senesinde ilk meyvesini vermiş ve vefat ettiği sene olan 1987'ye kadar hızlanarak devam etmiştir. Emel Esin'in yayınlarını Prof. Osman Sertkaya nispeten geniş olarak *Türk Kültürü* Dergisi'nde derlemiş, daha sonra Dr. Müjgan Cumbur *Erâem'dt* kişiliğini de dile getirdiği bir yazıda yayınlarının kısa kaynakçasını vermiştir.⁴ Nihayet Tek-Esin Vakfı yönetimi, yazarın vefatından sonra, Mihin Lugal Hanım tarafından hazırlanan Dr. *Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu'nun* birinci cildini 1994'te ikinci cildini ise 1997'de yayımlamıştır. Bu katalogun ikinci cildinde, Esin'in yayın kaynakçası eksiksiz bir şekilde derlenmiş bulunmaktadır. Buna göre 1959-1987 arasında Emel Esin, doksanbeş tanesi yabancı dillerde olmak üzere dörtyüz dolayında makale kaleme almıştır. Bu yoğun yayın faaliyeti, memleketimizde olduğu gibi uluslar arası alanda da dikkati çekmiş ve yazıları pek çok yerde kaynak olarak kullanılmıştır.

Emel Esin hem yetişme yıllarında hem daha sonraları, konusuyla ilgili büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Ayrıca binlerce fişten oluşan büyük bir birikimi mevcuttur. İşin ilginç tarafı bütün bilimsel çalışmalarını ve yayınlarını hiçbir akademik kuruma bağlı olmadan bireysel olarak gerçekleştirmiş olmasıdır. Buna rağmen Türkiye'de bilimsel dergilere sürekli yazı yazmış, kongrelere dikkat çeken tebliğ-

M. Cumbur, a.g.e., s. 198.

lerle iştirak etmiş; aynı şekilde uluslararası kongrelere düzenli şekilde katılmış; yazdığı makaleler, ince eleyip sık dokuyan ünlü dergilerde yayımlanmıştır. Bu başarıları dolayısıyla Emel Esin Hanım'a çok gıpta edilmiş, belki de biraz kıskanılmıştır. Fakat o hiçbir şeye aldırmandan bildiği yolda başarıyla ilerlemeye devam etmiştir. Ancak, vefatından birkaç yıl önce 1983 yılında, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi asil üyeliğine seçilmiştir. Burada büyük projelerin gerçekleştirilmesi için çalışırken amansız bir hastalık sonucu 1987 yılında vefat etmiştir.

Emel Esin'in beklenmedik kaybı, bilimsel açıdan büyük bir boşluk doğurmuştur.⁵ Aile dostlarından Prof. Osman Okyar, onun için aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır:

Emel Esin'in bilimsel şahsiyetini tayin eden özelliklerinden biri, bir yandan Doğu dilleri ve kültürüne, diğer yandan Batı dilleri ve kültürüne hâkim olmasıydı. Böylece çok değişik kaynaklardan istifade ederek geniş bir ufuk ve perspektif içinde çalışabiliyordu.

Sosyal bilimlerde çalışan sanat tarihi ve kültür meselelerini araştıranlar için bilhassa Türk sosyal bilimcileri için sadece Batı dil ve kaynaklarına bağlı kalmayıp, Doğu düşüncesine ve kaynaklarına inebilmek çok önemlidir. Bu sayede kültür üstünlüğü ve geriliği şeklindeki kompleksler siliniyor. Böylece tarihleri ve yerleşme yerleri itibariyle Doğu ile Batı arasında bir köprüünün üzerinde bulunan Türklerin sanatları ve kültürleri daha iyi anlaşılabilir. Denilebilir ki, Emel Esin böyle bir senteze yaklaşmış nadir sosyal bilimcilerimiz-

Prof. Osman Serikaya ve Dr. Müjgan Cumbur yukarıda adı geçen makalelerini bu nedenle yayımlamışlardır.

den biri oldu.

Evet, Dr. Esin Batı dillerinden İngilizce, Fransızca, Almanca yanında Rusçayı, anlayacak kadar da Bulgarca'yı biliyordu. Fransıza ve Arapça onun kaynak dillerindendi. Geniş ilmi kapasitesi yanında, bu çeşitli dil bilgisi de onu Doğu ile Batı arasında bir köprü insan yapmıştır. Batının metodunu kavramış, kendi milli ve manevi değerlerine tutkun bir insandı.... Emel Esin'in kaybı ile Türk kültür ve sanat tarihine derinliğine ve mukayeseli olarak inmeye çalışan, bu tarih üzerine ülkenin içinde ve dışında konuşabilen kıymetli bir araştırmacı aramızdan ayrıldı.⁶

Yine Emel Esin'in vefatı üzerine Beşir Ayvazoğlu bir makaleyle onun kişiliğini anlamlı şekilde dile getirmiştir.⁷

Türk Kozmolojisine Giriş adlı bu kitap ise, Türkiye'de Orta ve İç Asya sanat ve arkeolojisinin önemli birkaç şahsiyetinden biri olan Emel Esin'in, *Türk Kozmolojisi (ilk Devir Üzerine Araştırmalar)*, *Türk Kültürü El-Kitabı Seri II'ye Ek* adlı kitabındaki "Gök ve Yer" makalesinin yeni ve ayrı basımıdır. 1979'da yayımlanmış ve konusunda ilk ve tek kaynak durumundaki bu makale, Emel Esin Toplu Eserleri dizisinin ilk kitabı olarak yeniden okuyucuya ve araştırmacılara kazandırılmış oluyor.

Yazarın dili belli ölçüde güncelleştirilmeye çalışılmış, ancak özgün ifadenin bozulmamasına dikkat edilmiştir. Böylece okuyucunun güçlük çekmeden yazarın anlatım şekline doğru olarak erişebileceğini

O. Okyar, "Emel Esin'in Ardından," *Yeni Forum*, cilt: 8, sayı: 181, 15 Mart 1987. s. 49-50.

Besir Ayvazoğlu, "Emel Esin Hanım'a Dair," *Tercüman*, 3 Mart 1985, s. 11.

ümit çimekteyiz. Bu eserin ardından. Emel Esin'in makalelerinden bir seçkiyi genel okuyucuya ve araştırmacılara sunmayı düşünmekteyiz. Yayımlanacak diğer ciltlerle birlikte, Orta Asya sanatı, arkeoloji ve kültür tarihinin bu seçkin şahsiyetine ait çalışmaların, daha büyük oranda ve hakkıyla değerlendirileceği kanısındayız. Bazı eserleri daha önce Kabala Yayınevi'nce yayımlanmış -ve yayımlanmaya devam edecek- olan Jean-Paul Roux, Wolfram Eberhard ve Yaşar Çoruhlu'nun çalışmalarına ek olarak Emel Esin'in toplu eserleriyle birlikte Orta Asya'nın kültür mirasına değişik yönleriyle bakabilme fırsatı elde etmiş bulunuyoruz.

Emel Esin'in eserlerinin tekrar yayımlanmasına izin veren Tek-Esin Vakfı yetkililerine ve Sayın Dr. Ayşe Bermek'e teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil

YAZARIN ONSOZU

Türklerin kâinat hakkındaki ilk düşünceleri üzerine yapılan bu araştırmalarda, en eski dönemler ile gök-yer ve alalar dinine bağlı çevreler söz konusu olmaktadır. Bu sebepten, XI.-XII. yüzyıllardan sonraki kaynaklar göz önünde tutulmakla beraber, eski dönemler için belge sayılamamaktadır. Böylece Türklerin sonradan kabul ettiği milletlerarası dinlerin, Türk kozmolojisine getirdiği sonraki kavramlar ortadan kaldırılmak istenmektedir.

Şüphesiz ki, uygulanmak istenilen yöntem her alanda uygulanmadı. Bazı konuların açığa çıkması, XI.-XII. yüzyıllardan daha sonraya da uzanıyordu. Diğer taraftan, sözü edilecek birkaç Kök Türk dönemi kitabesinden anlaşıldığına göre, milletlerarası dinlerin özellikle Budizmin Türkler üzerindeki etkileri, gök-yer ve atalar dini çevresine de çok erken nüfuz etmişti. Bu gibi durumlar dışında, seçilen yönteme sadık kalınmaya çalışıldı.

Emel Esin, istanbul, 1978

GOK VE YER

I. EVRENSELÇİ DİKOTOMİ:

İki Ana İlkeye İndirgenmiş Âlem Düzeni

1. *Yaruk* ve *Karang* İlkeleri ile Unsurlar

Kâinatın bütün tezahürlerini gök ve *yir-sub/v'un* (yer-su: yer-yüzü)¹ temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş olarak kabul eden sistem, proto-Türk ve Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisiydi. Eberhard'ın, çoğunluğunu proto-Türk saydığı Çulardan² (MÖ 1059-249) önce, bugünkü Kuzey Çin'e hâkim olan Şang sülalesi döneminde. Ti denilen gök tanrısına, doğa güçlerine ve atalara ibadet ediliyordu. Fakat Şanglann kozmolojisi dağınık inançlardan ibaretti.³ Böylece, kâinatın çeşitli tezahürlerini, mekân ve zaman içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklama girişimi, proto-Türk sanılan Çulara atfedilmektedir ya da Çular bu kozmolojiyi anavatanları olan İç Asya'dan getirmişlerdi. Evrensel olma iddiasında bulunduğu zamanımız araştırmacıları Çu kozmolojisine evrenselcilik veya evrencilik demektedir. Çu kozmolojisi, 'gök' ve 'yer'in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için de dikotomi (iki ilkel sistem) adını almaktadır. Evrenselcilik, merkeziyetçi devlet dini tarzındaydı.* Gök tanrısının hükümdarın atası⁵ sayıl-

Eski Türkçede *Yer-sub/v* (yer-su) yer-yüzü demektir; *yer* kelimesi ise belirli bir yere işaret eder: G. Doerfer, n. madde 888. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, yer*".

W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 17, 33.

Tsung Tung-chang, s. 259.

Bkz. J. J. M. De Groot, *Universismus*; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, dizin s.v. Universalismus ve 1, s. 119, 127 vd., 146, 303 vd., 411;

masıyla, merkezîyetçi devlet dini kozmolojik bir açıklama bulmaktaydı. Bu konudaki yazılı rivayetler, Çin'de Çu döneminden (hemen) sonra başladığına göre, Çuların evrenselciliği ne dereceye kadar geliştirmiş olduğunu belirlemek güçtür. Ancak Çulardan sonra da, Çin ve Doğu Türk kültürleri iç içe geçmiş halde devam etti. Türkler ve Çin arasında, evrenselciliğin ortak kökeninin dışında daha sonraki karşılıklı kültür etkileşimleri de söz konusudur. Ayrıca, Çuların icadı evrenselcilik Çin'de ortaya çıkarken, bir yandan da Çinlilerin Hu⁶ dediği ve Çin'in kuzeyi ile batısında yaşayan ve Çinli olmayan kavimler -bu arada Türkler de- Çuların diğer mirasçıları olarak aynı kozmolojiye sahip bulunuyorlardı. Çu kozmolojisi, Hu çevrelerinde değişik şekillerde sunuluyordu.

Evrenselcilik, Çin'de olduğu gibi Hular da iki ayrı yönde gelişti: merkezîyetçi devlet dinini uygulamaya yöneltmiş Konfüçyüs felsefesi ve evrenselci düşünceleri devlet idaresine yaymayan, bireyci bir görüşteki Taoizm.⁷ Her iki eğilim de, Çinlilerin Hsiung-nu dediği Doğu Hunların⁸ siyasi ve kültürel geleneğini izleyen Kök Türk

m, 62-3. M. Granet, s. 127, 130-34, 138, 252, 320, 329. E. Biot, I, s. 418 vd. Şang döneminde evrenselcilik yoktu: Tsung Tung-chang, s. 259.

O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, 1, s. 119; E. Biot, 1, s. 440.

Hu: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 141 ve not 1/152'de verilen kaynaklar.

Taoizm: Bkz. J. Legge ve 1. Toshihiko, *Türklerde Taoizm: Kök Türklerin Kağan soyu A-shi-na boyunun IV.-V. yüzyıllarda yaşadığı P'ing-liang: Lui Mau-Tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 320-21, 367, 462. Bilge Kağan Taoist tapınaklar yaptırmak istedi: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 224.462.

J. J. M. De Groot, *Die Hunnender vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 233.

Kağanlığı çevresinde bulunuyordu. Tao dininin ilkeleri, bütün Hu çevrelerinde yaygındı. Kök Türklerin kağan soyu, Çinlilerin A-shi-na dediği boy, IV.-V. yüzyıllarda tarih sahnesine ilk çıktığı zaman, Yaşıl-ögüz (Hoang-ho)⁹ Irmağı'nın batısındaki P'ing-liang'da, bir Taoist türbe olan dağın civarında yaşamaktaydı.¹⁰ Merkeziyetçi devlet felsefesi ise, gerek Hsiung-nular, gerekse Kök Türkler tarafından kabul edilmekte, fakat kendilerine göre yorumlanmaktaydı. Hsiung-nular ve Kök Türkler bakımından, özellikle güçlü oldukları dönemlerinde dünyanın merkezi Çin'de değil, kendi hükümdarlarının Ordu'sunda¹¹ bulunuyordu (hükümdar merkezi olarak *ordu* tabiri Hsiung-nular tarafından da kullanılıyordu). Hsiung-nulara benzer şekilde, Kök Türk kağanları "*Terigri-teg, tengride kut bulmı\$*" (Orkun, I, s. 2.8), yani 'göksel hükümdarlar' olarak kabul ediliyordu. Kök Türk metinlerinde de, *terigri* (gök) ile *iduk* (kutsal) olarak nitelendirilen *yağız-yir* (yer) (Orkun, I, s. zz) evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi halinde belirmektedir. Kök Türk kağanlarının *ordu-örgin*'i¹² Ötüken-yış, dört yönün kavşağı, yani kâinatın merkezi sayılıyordu.¹³ Çu evrenselciliğine ait terimlerin çoğunun Türkçe karşılığının olması, aynı kavramların Türklerde de var olduğunu kanıtlar.

Çinlilerin ve Türklerin dikotomik kozmolojisi, İran dinlerindeki iki ilke üzerine kurulu, ikici (dualist) görüşten büsbütün farklıdır.

* Bkz. not böl. 1/7. Kök Türk kitabelerinde Hoang-ho Irmağı'na Yaşıl-ögüz adı verilmekteydi: N. Orkun, isim dizini.

¹⁰ Bkz. not böl. 1/7.

¹¹ *Ordu*: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, m, s. 236.

¹² G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, S.v.

¹³ Bkz. not böl. n/39.

İranlılar, iki ilkeyi birbirine düşman ve birini iyilik, diğerini kötülük simgesi sayıyordu. Zerdüşt ve Mani dinlerinde, ışık iyilik simgesi, karanlık ise kötülük simgesiydi. Çinliler ve Türkler ise bu iki ilkeye ahlaki bir anlam vermiyordu. Bu sebepten Mani rahipleri, Türklerin "cahillerine" şöyle bir sitemde bulunuyorlardı: Bunlar, iyi ve kötü, göksel ve aşağı ruhlar arasında fark gözetmeden bütün ruhani varlıklara tapıyorlar.¹⁴ Gerçekte, evrenselci dikotomi denen evrensel iki ilke düşüncesi, doğanın her yönünü kutsal biliyor ve doğa güçleriyle uyum içinde yaşamak ve bu güçlerin fev'ünü kazanmakla iyilik haline varılacağını sanıyordu. Km'un belirmesi ve verdiği ödül ise başarıydı.¹⁵ Evrenselcilik Taoizm yönüyle, kutsal sayılan kâinatın genel ruhu kavramında, "bir tözlük bolmak"¹⁶ (panteizm, vahdet-i vücud) düşüncesine yakın bulunuyordu.

Gök ve yer-su dikotomisinin Türkler tarafından ne şekilde düşünüldüğünü ve bu iki ilkenin çeşitli oluşumlarını bir Türkçe metin anlatmaktadır. Söz konusu metin belki IX. yüzyıldan olup kısmen Çince'den çevrilmişti. Bu bir Budizm metni olmakla beraber, aktaracağımız kısım Burkan {Buda} dini kozmolojisiyle ilgili değildi; Çin-

Uygurlar huei'leri (aşağı ruhlar) 'burkan' olarak kabul ediyor ve shen'lerden (gök ruhlar) ayırmıyorlardı, *Inscriptions de Vorkhon*, s. xxx/xxxv (not *ti*). Krş. G. Schlegel, s. 130. saur 59-75. Mani dinini 762'de kabul etlikleri zaman Uygurlar, bu 'aşag ruh' heykellerini yaktılar: a.y. Mani dinini kabul eden bir Türk, geçmiş günahlarından tövbe ederken, artık yefc'lere (aşağı ruhlar, bkz. Sfovür) kurban vermeyeceğine yemin ederdi: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica." EDTF, M, 15. *Yeke, içkeh'e* tapanlar: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v1. satır 19. O. Franke. *Geschichte des chinesischen Reiches*. I. s. 146,190. Kara-Zieme. satır 430.

Türk kâinat düşüncesinden esinlenmişti:

Bu yırtınçüda üstün tengri yatuk titir, altın yağız yir karang titir. Kün-tengriyaruk titir. Ay tengri karang titir. Oolyaruk titir, suv karang titir. Er yaruk titir, tişi karang titir. Bu yerli-tengrili, tişi/i-irkefeli bir gerü kavışıp kamag tınghı-tınsızh, iki türlü ed togar belgürer.... künli aylı kansu-kavisu yonyor. Ötrü yazlı, kışlı, dört öd bolur. Dört öd içinte yana ikirer öd adrilur, sekiz yangı kün bolur. (Bang vd., Türkische Turfan Texte," VI, satır 3 1 8 vd.)

Bu kâinatta, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir.... Güneş ve ay karışıp, kavuşarak yol almaktadır. Bundan ötürü, yazlı-kışlı dört mevsim olur. Dört mevsim içinde (her mevsim) yine ikişer zamana ayrılıp sekiz 'yeni gün' doğar ('yeni gün'ler Çince chieh, dört mevsimin ilk günleri, ilkbahar ve sonbahar ekinoksu İgünler ve gecelerin aynı uzunlukta olduğu iki devir] ile yaz ve kış gündönümü günleridir [en uzun gün ve en uzun gece]).

Çinceden çevrilmiş bu kozmolojik metnin sonuçlarını izleyebilmek için, ilgili yaratılış düşüncesini belki kısaca hatırlatmak gerekir:¹⁸

¹⁷ W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte." v1, satır 3 1 8 vd. Sekiz *yûhmeh sülra*'nın tarihi ve söz konusu anlamları hakkında bkz. L. Ligeti, 295. 3'9-

¹⁸ Tao'dan Tai-chi'ye gelişme: Bkz. C. A. S. Williams. "Yin and yang". Rüzgârlar: E. Chavannes, *Us Memoires nisforiaues de Se-Mfl-Tslen*. 111, 313. Çin kosmogonisi: E. Chavannes. *Us Mtmiores historiaües de Se-Ma-Ts'icn*, m, s. 339; J-ching, 1, s. 295; J. Lcgge ve I. Toshihiko'nun eserleri.

Başlangıçta, niteliği anlaşılamayan 'ilk neden' olarak ezeli Tao (yol, yöntem) bulunuyordu. Bundan adem (yokluk) ve ademden ilk *monad* (tek varlık) belirdi. *Vai-chi* denen ilk *monad da* şekil, nefes ve madde olanakları bulunmaktaydı. Bu ilkeler harekele geçince, *yin (karang)* ve *yang (yaruk)* ilkeleri oluştu. *Tai-chi*, yansı siyah, yarısı beyaz bir daire olarak gösterilir (Resim 1). Karang ve *yaruk* ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârlarla taşınarak birleşti ve

Resim i

beş unsur doğdu: su, ateş, ağaç, maden ve toprak. Çin'de ve Türklerde, unsurlar ve göksel cisimler, çeşitli ailelerin kökü sayılıyor ve bunlara kök. ruh veya aile anlamına gelen, Türkçe *toz. oguş* (veya *uguş*); veya *kut* gibi isimler veriliyordu. Her *tâ* (canlı veya cansız varlık) bu ailelerden birine aitti. Eklerin kutunu (doga), bağlı olduğu unsur ve göksel cisim ailesi belirlemekteydi. Türklerin unsurlara verdiği önemi, 598 sıralanında, Theophylatos Simokatta şöyle ifade etmekteydi:

Türkler ateşe olağanüstü saygı göstermektedir. Rüzgâr

Unsurlar, gök cisimleri, renkler, gezegen ve yıldız adları: Bkz. not böl. 1/19. *OgusAğus*: Bkz. G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* ve *Kara-Zieme. dizin. Kut. töz*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," vn, dizin, *qut* 1 (Element). *Ed*: Bkz. not böl. 1/19. Hsiung-nu hükûmdan kuzeye yönelmişti: J. J. M. De Groot. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60. *Ytrgpru, tûn-ortus*: N. Orkun, 1, s. IX. Türklerde su rengi *yörûng* idi: Bkz. not böl. 1/59.

ve suyu da sayar ve toprağın şerefine ilahiler söylerler.
(Dieterich, 11, s. 14)

Unsurların kâinattaki yerini temsil eden yönlü pusula düzenlenmekteydi. Bu pusulada, *karang* ilkesi ve yer-su simgesi olarak toprak merkezde yer alıyordu. Diğer dört unsurdan su ve ateşin kuzey ve güneyde, ağaç ve madenin doğu ve batıda olduğu düşünülüyordu. Unsurlar, böylece yönlerle ilişkilendirildiği gibi, yönlerin simgesi sayılan bazı göksel cisimlerle de eş tutuluyordu. En eski Çin astrolojisi, yıldızları yedili takımlardan oluşan dört büyük gruba ayırmakta ve bu dört grubu, baharda doğuda görünmeye başladığı zamana uygun olarak dört yönün simgesi saymaktaydı. Sonuçta, Türklerin de kabul ettiği kendi inanışlarına dayanan bu kozmik yasalara göre unsurlar, yönler, dört büyük yıldız takımı ve onlara atfedilen renkler, bunlara ek olarak gezegenler, mevsimler ve günün evreleri, birbiriyle ilgili olarak kabul ediliyordu. Mekân ve zamanla ilgili başlıca kavramlar, merkezde toprak olmak üzere, yönlü bir pusula içinde diziliyordu. Türkçe isimleriyle özdeşleri şöyleydi: Toprak unsurunun konumu merkez, gezegeni Türkçe *Sang* orunguJug (Sarı Bayraklı) veya Sekentir denen Zuhâl {Satürn}, rengi sarı (Türklerde ayrıca yağız) idi.

Ağaç (*Igaç*) unsurunun yönü gün doğusu, mevsimi bahar, saati sabah, rengi gök, göksel cisimleri Kök-luu (Gök-ejder) denen yıldız takımı, Igaç-yultuz (Ağaç yıldızı) veya Ongay denen Müşteri (Jüpiter!) gezegeni, *Kuş* (*Niao*) denen yıldızların zirvede görünüşüydü.

Ateş unsurunun yönü güney (eski Türkçe *kûn-ortusi*: güneşin tepede görüldüğü yön), saati öğle, mevsimi yaz, rengi kırmızı, göksel cisimleri Kızıl-sagızgan (Kızıl-saksagan) denen yıldız takımı ve Ooı yultuz denen Merih {Mars} ile yazın gökyüzünde tepede görülen Kök-luu yıldızının 'kalbi' Sin yıldızı (Arapça *Kalbul-akrab*: Antares) idi.

Maden unsurunun yönü batı, saati aksam, mevsimi sonbahar, rengi ak (beyaz, veya beyaz lekeli), göksel cisimleri 'Ak-bars (pars)' denen yıldız takımı ve Erlig veya Erklig adı verilen (kuvvetli anlamında) ve bir alp olarak hayal edilen Zühre (Venüs) gezegeniyle sonbahar ekinoksunda göğün en tepesinde gözükür ve Kara-alp (Hü) denen yıldızdır.

Çin'de su unsurunun simgeleri, suyun zıddı sayılan ateş unsurunun tam tersiydi. Yönü, yeraltında olduğu düşünülen su uçurumu ve alt yön; mevsimi kış; saati gece-yarısı; rengi karaydı. Fakat Hsiung-nu ve Türkler, 'Kuzeyli' diye adlandırılmaları nedeniyle kuzey yönüne saygı gösteriyorlardı. Nitekim, Hsiung-nu shan-yü'sü (hükümdar), Çin hükümdarının tersine, güneşe değil, gök tanrısının makamı sayılan Kutupyıldızına önem verip, yüzünü gece göğü zirvesinin yönü sayılan kuzeye çevirerek tahtında oturuyordu. Türkler de, kuzeye tün-or(usı (gece yansı) deyiminden başka, *yırgaru* (Orkun'a göre, "yukan") demekteydiler. Olasılıkla, kuzeye saygı nedeniyle Türklerde su rengi (belki göksel su) yorum: (ak) idi. Yeraltı sulana ise kara-su deniyordu (Zieme, "Ein Uigurischer Ernisegen," s. 12.6). Hem Çin'de hem Türklerde su unsurunun göksel cisimleri, Çince 'Yılan ve Kaplumbağa', Türkçe Kara-yılan denen yıldız takımı; Suv-yultuz (Su yıldızı) adı verilen Utarit {Merkür} gezegeni ve kışın zirvede gözükür Ülker (Çince *Maö*) yıldızıydı.

z. Irklar (Kozmolojik Ideogramlar)

Evrensel iki ikeli kâinat düşüncesinin¹⁴ kriptografisi (yazılı işa-

* Çin kozmolojisi ve feua'lar: I-ching, 1, 185-300, 331. 34. P. L. F. Philastre.

retleri) de vardı ve bunlara Çince *kua* ve Türkçe *ırk* denirdi. Her iki sistemde *yaruk* ilkesi tek sayı ve nokta (o) (Ho-t'u usulü) veya çizgi (—) ile; *karang* ilkesi ise iki sayısı ve iki nokta (o o) veya yan yana iki kısa çizgi (—) ile temsil edilmekteydi. Tek sayılar *yanık* ilkesine, çift sayılar *karang* ilkesine aitti. Noktalı ırfe'ların çoğaltılmasıyla, doğanın çeşitli tezahürlerinin simgeleri yapılıyordu. Ak veya kızıl noktalar *yanık* ilkelere, kara noktalar *karang* ilkelere işaret ediyordu. Çizgili ırh'lar üst üste ikişer, üçer veya altışar olarak diziliyordu ve bunlarla da doğanın 8 ve 64 tezahürü ifade edilebiliyordu. *Yaruk* ilkesinin gökten sonraki başlıca temsilcisi güneşti (ırk'ı: =). *Karang* ilkesinin yer-su'dan sonra başlıca temsilcisi aydı (ırfe': ==). Birbirinin zıddı sayılan su unsurunun *ırk'ı* _H ve ateş unsurunun ırfe'i ss idi. Üçlü ırfe'lar bir pusula şeklinde dizebilmek amacıyla gök ve yer nefesleri ile doğanın bazı tezahürlerine de üçlü ırfe'lar atfetme yolunda gidilmişti:

11, 573-80'deki özetinde yapılan atıflar. M. Graneı, s. 363 (rüzgârlar). Ü-chi xxvn (unsur ırkları). J. J. M. De Groot. *The Religious System of China*. s. 961 (ay, güneş ırh'ları). J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, III, s. 960-63. Liou Tse-Houa. s. 13-50. E. Chavannes, *Les Mtmôires historiaucs de Se-Ma-Ts'ien*, 1, s. 44-8; m, 339-84. Türk kozmolojisi ve ırklar: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," 1; *Irk-bMg*, R. Arat, *Eski Türk ŞHri*, s. 132-37, 300-302; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte." VII, yazma 28-30. Çin'de simgeler: W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im ailen China*, s. 48-50. Türklerde dört büyük yıldız takımı (Kök-luu. Kızıl-sagızgan. Ak-bars. Karayılan): O. Prusak, "Qara." s. 249; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," vı, saur 92-5. Ak, hem beyaz hem ak-alacalı demektir: bkz. Kâşgarî. s.v. Çin'de: Liou Tse-Houa, 55. E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, 1, s. 42-48. J- J- M. De Groot. *The Religious System of China*, s. 971-73. Türklerde gezegen ve yıldız adları: bkz. W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texie," vn ve G. Clauson, *An Etymologfcal Diclionary of Pre-Thirteenth Century Turfcish*. Erlik: Erklig: bkz. not böl.

HI/77.

gök nefesi (•), yer nefesi (••), gök gürültüsü ve ejder (a»), rüzgâr (••), dag (•»). Yine ata ile anaya benzetilen *yaruk* (gök) ve *karang* (yer-su) nefeslerin, her yıl boyunca sekiz yönden (dört yön ve ara yönler) eserek, yıl boyunca tekrar birleşip doğanın üçlü irfe'la temsil edilen diğer alo tezahürünü doğurduğu farz ediliyordu. Yıl boyu çerçevesinde gözlenince, üçlü ırklar yalnız unsurları ve doğanın tezahürlerini değil, sekiz yön, rüzgâr ve *yangı* feün'e de (mevsim başları ve ortaları) karşılık gelmiş sayılıyordu. Ancak üçlü irfe'lar, yönlü bir pusula şeklinde dizilmek istenince uyumsuzluklar ortaya çıkmıştı. İki ayn pusula dizilişi denenmiş, ancak yine de üçlü irfe'lann zaman ve mekân içindeki sırası arasında özdeşliğe varılamamıştı. Aksine iki ayn pusulanın varlığı daha fazla karışıklığa neden olmuştu. Üçüncü cins bazı karışıklıklar da şu sebeplen meydana geldi: Sabit sayılan yeryüzü etrafında gök kubbenin gece ve gündüz ile mevsimler boyunca durmadan döndüğü sanıldığından,²⁰ üst yön ve alt yön kavramları da, gece farklı, gündüz farklı oluyordu. Genellikle, kullanılan pusulada güneşin zirvede gözüktüğü güney tarafı yukarı yönle ve kuzey tarafı aşağı yönle ilişkilendirilmekte, fakat diğer pusulada yukarı taraf (gök) kuzeybatıya denk gelmekteydi. Bu son pusula Türklerde kabul edilmiş olsa gerek; çünkü gök kapısı kuzeybatıda düşünülüyordu.²¹ Fakat sistemlere önem verme eğiliminde olan Çinliler pusulaları dizmekte ısrar ederken, eldeki belgelere bakılacak olursa, Türklerin pusula dizme girişiminde pek bulunmadıkları ve ırh'ları, pusulaya uymayan tarzlarda açıkladıkları anlaşılmaktadır. Aslında hem Çinliler, hem Türkler irfe'ları daha çok fala bakmak için kullanıyorlardı, /rfe'larn şekli, doğa güçlerinin gerilemekte ve iler-

²⁰ Bkz. Kâşgart, -Temür *kazguk'* (III, s. 353) ve '*çtğn** (varak *iti*).

Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte." I, satır 143-44.

lemekte oluşlarını ifade ediyordu (üst çizgiler görünürde hâkim olan kavramı, alt çizgiler ilerlemekte bulunan ve galip gelecek kavramı gösteriyordu). Falcılar, bu şekilde ırfe'lardan insani planda anlamlar da çıkarıyorlardı. Türkçe *Irk-bitig* denen yazmalardan anlaşıldığı gibi, noktalı ve çizgili *irk* sistemlerinin ikisi de Türklerde yaygındı. Osmanlı dönemindeki noktalı Damgalı ırkları²² da, Eski Çin-Türk ırklarının Ortadoğu kozmolojisine eklenmiş bir türü olarak ortaya çıkacaktı.

Üçlü sekiz ırfe'i, Çin kozmolojisinde ki alışılmış usullerden birinde dizerek, her birinin Türk metinlerine göre anlamlarının da ilave edilmesiyle aşağıdaki özdeşliklere varılmaktadır.

Gök " eski Türkçe *kok*, veya *tengri*, Çince *chum* (t'ien). Sayılan: 1.

Bkz. E. Esin, "The Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and The Cakravarlin," s. 116-17.

Bkz. not böl. [19'da verilen kaynaklar. Gök renkleri: E. Biot, 1, s. 434; II, s. 15. /-ching, I, s. 292-95. Gök unsurları: *î-ching*, I. s. 295. Göksel ateş ve su: D. Bodde, s. 295-302. *Kozgû*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v. Gök tanrısı mekanı: O. Franke. *Geschichte des chinesischen Reiches*, 1, s. 79 (Çularda); K. Shiratori. MRT6, v, s. 73 (Hsiung-nuUrda). Karanlık gök (kuzey), yeşillenen gök (dogu). ateşli gök (güney), parlak gök (batı): E. Chavannes. *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, İli. s 452, not 1. Altın ve Temür fcazguhc: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "fcazguh". Yitiken'in (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.) takvim ve araba yönleri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 317; E. Chavannes. *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, s. 339-41 (not 20); W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte." VII. yazma 40; E. Chavannes. *VJX Sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han*, resim XXXIII. Biçimsel simgeler: E. Biot, 1, s. 434 (not 1) . 487-88. Çularda kubbe ve şemsiye gök simgeleri: E. Biot. 11. s. 488-89; W. Eberhard. "Lokalkuhuren im alten China."s. 21 - 3. Hsiung-nu ve Hs'ien-pilcrde: ay. Türklerde: bkz. E. Esin.

3, 5, 7, 9. İlkesi: *yaruk*. /rfe'lan: bir aydınlık nokta (o) veya tek çizgi (—); ya da ûç (m ») veya akı (H) çizgi. Yönü: *üze* (yukarıda) ve daha genel anlamıyla güney (yaz gündönümü: en uzun gün ve öğle saati) veya kuzeybatı. Türkçe metinlerde,²⁴ *hidin-tagtın tengri kapıgt* (batı-kuzey arası gök kapısı) ve *yırgaru*, *tün ortası* (yukan (?), gece yarısı) tabirleri, belki gök tanrısının mekânı sayılan Kutupyıldızı'nın gece göğündeki yerine işaret ediyordu. Göksel cisimleri: gök tanrısının mekânı sayılan ve Türkçe adı Altun (veya Temür)-kazguk" olan Kutupyıldızı ile Kutupyıldızı'nın etrafında yıl boyunca dönerek, 20 evre ile takvime işaret eden, eski Türkçe adıyla Yitiken²⁶ (yedi hanlar) yıldız takımı (Büyükayı); gök zirvesindeki yönüyle (yaz gündönümü) Kök-luu takımının göğün zirvesinde görünüşü. Unsurları: göksel ateş (Türkçe bağır feözngü²⁷ denen parlatılmış bakır aynayla yakılan ateş);²⁸ göksel su (madeni bir kap ile elde edildiği rivayet edilen ay usaresi: belki şebnem),²⁹ yağmur, bulut, buz; maden ve mücevherler. Türklerde *yürûng kaş* (yıldızlar, ak yeşim taşındanmış gibi resmediliyordu);

"Türk Kubbesi."; E. Bin. "Ai-Qubbah at-Turkiyyah." ve not böl. 11/4. 39. Göksel sayılan ağaçlar: M. Granet, s. 314 (not). 371, 379. 441, 5". Ongunlar: E. Esin. /slamiyetten önceJri Türk Kültür Tarihi ve *Islama Giriş*, s. 92, not böl. 111/96-98 de verilen kaynaklar. "Yabani ve canavar at": *l-ching*, 1. 191-95. Alaca at: J. J. M. De Groot. *The Religious System of China*, s. 964. Kuzgun ve sgun-hiyife: bkz. not böl. tll/131-135.

²⁴ W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte." 1. satır 142-44 *Kut™ tagtın*, *Yırgaru*: N. Orkun, I, s. 21.

" Bkz. not böl. 1/23.

²⁶ Ay.

²⁷ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "feoz/igü".

²⁸ Bkz. not böl. 1/23.

» A.y.

yasıl çeş (gök kubbe yeşil-gûk firuzeye benzetilmekteydi); Alton (veya Temûr)-kazguk (Kutupyıldızı) ilişkisinden, bu mücevher ve madenlerin de gök unsurları sayıldığı anlaşılmaktadır. Renkleri: koyu kırmızı (gökyüzünün güneyi); lacivert ve gök (gökyüzünün doğusu); ak (gökyüzünün batısı); kara (gökyüzünün kuzeyi) (dört yönün şemalarının, yönlerin temsili renklerinde olduğu varsayımı ifade edilmişti). Biçimsel simgeleri: som yuvarlak haçvari dört ok (Resim 2); şemsiye, Türklerde hükümdar otağı, dag gölü ortasında toparlak set, kubbe; yemiş ağacı. Hayvan biçimli şekilleri:¹⁰ yabancı at, dişleriyle her şeyi

Resim 2

parça laya bilen efsanevi at, alaca at; uçan ejder; Türklerde, göğün zirvesinde gün ve geceye hâkim sayılan Müşteri (Jüpiter) gezegeninin simgesi Kara-kuş (kartal), kuzgun, sığın-feiyife. Somut simgelerden (ata, gökten kut alan hükümdar) III. Bölüm'de, ayinlerden ise IV. Bölüm'de söz edilecektir.

Çince K'un" tıvı, yeryüzünün merkezi ile yeryüzü ve yeraltı sularına, eski Türkçe ifadeyle *yir-suv*ⁱⁱ çift unsurlarına; fakat aynı zamanda¹ kuzeye (ün-ortusu (gece yansı) dendiğine göre, belki Çin'de

" Bkz. not böl. 1/19'da verilen kaynaklar. Ay trVı ; J. J. M. De Groot. *The Religious System of China*, s. 961.

• Bkz. not böl. 1/1.

" Bkz. not böl. 1/19'da verilen kaynaklar ve G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfisch*. "ortu".

olduğu gibi karanlık göğsü, yani gece göğüne de karşılık geliyordu. Sayıları; z, 4, 6, 12.. irfe'ları: z veya 4 veya 6 kara nokta; ya da 11 kara, lek ak nokta; veya iki çizgi (•—); veya üçlü olarak dizilmiş ikişer çizgi (••); veya akılı olarak dizilmiş ikişer çizgi (11). Unsurları: toprak ve su. Olasılıkla yeraltı pınarlarından kaynaklanan ve kara-su denen sular (Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126). Yönü: yeryüzünün allı (eski Türkçede *altın* veya *asra*) ile kuzey (eski Türkçe *yırgaru* veya *tagtm* dag yönü).³⁴ Bir pusulada, bu irfe'm yönü güneybatıydı. Saat ve mevsimi: kuzeye göre, gece yarısı ve kış *yang* feûn'û (gündönümü) (en uzun gece: 22 aralık); güneybatıya göre ise, ikindi vakii ve akşam arası, mevsim sonbahar başı olmaktadır. Göksel cisimleri:^{1*} Kara-yılan yıldız takımı; kış gündönümünde zirvede gözüken Ülker yıldızı; ay (irfe'ı *wm* —) ve *Toprak yûtu* denilen, dünyanın merkezini lemsil eden Zuhâl (Satürn) gezegeni. Biçimsel simgeleri: toprak tümsekleri, dag (Türkçede *tagnn*," kuzey anlamına gelmekteydi), dağın gölgeli tarafı (fcuz);⁹ su hazneleri; kazan, torba, serilmiş örtü, dört ve sekiz köşe; araba; sütun (yeri destekleyen ve sırufe³⁹ denen merkezi sütun); ağaç, koruluk ve ormanlar; Çin'de terazi. Renkleri: sarı, Türklerde bazen *yağız* (yer), kara. Hayvan biçimli simgeler ve kurbanlar: kara renkli hayvanlar, kara-yılan (Çin'de kaplumbağa ve yılan), toprak

* G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "ortu"; 'altın', "asra": *Yırg/jru* N. Orkun, I. 22. Ayrıca bkz. no1 14.

Bkz. no1 böl. 1/19.

» Ay.

" G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "taffkn".

" G. Clauson, a.g.e., "kuz".

* R. Aral. *Eski Türk Şiiri*, zo/yy (s. 196) ve ilgili not (s. 415).

rengi ejder, kısrak, inek ve buzağı. Somul simgeleri: ana ve halk kalabalığı (Türkçe: *kara bodun*).⁴⁰ Diğer somul simgeler 111. Bölüm'de, ayinler ise IV. Bölüm'de anlatılacaktır.

Bundan sonraki gök ve yer nefeslerinden doğan altı tane ırk'ın sırası için -Türkçe metinlerin açıklamalarına daima uymadığını kaydetmekle beraber- şu eski Çin metnini takip edeceğiz:

Hayalın aslı Chen'dir (M); çünkü Oien 'dogu'nun karşılığıdır. Sun ile (Türkçe adı *Inç Kelmek*: Barış içinde gelmek)⁴¹ (=) hayat uyuma ulaşır; çünkü Sun dogu ve güney arasındadır. U (Türkçe: *Kün=Güneş, güney*) (*mm*) parlaktır ve onunla her şey belirir ve bu ırk, güneyi temsil eder.... Tui (••) güz mevsiminin ortastır... *K'an* (*mm*) sudur ve kuzeyin tam karşılığı olarak felakete ve hayatın sonuna işaret eder. Ken, (Türkçe: *Jağ * Dag*) (*mm*) kuzey ve dogu arasındadır ve hayat orada bitip, orada başlar." (De Groot, *The Religious System of China*, s. 963-64)

Gök gürültüsü (Çince Chen)⁴² simgesi olan ırk, dünyevi hayatın hareket başlangıcı; otların yer allında bittiği, gök ve yer nefeslerinin ilk oğlu olarak tanıtılmaktadır. İlkesi: karartg'dan *yaruk'a* doğru. Sayıları: bir *yaruk*, iki *karang*; veya üç *yaruk*, sekiz *karang çizgi*, *trk'v*. (*mm*) ve (•). Yönü: kuzeyle dogu arası; veya ileri *kûn dogusu* (dogu). Saat ve mevsimi: sabaha doğru veya sabah; bahar başı denin (5 şubat sıraları: Çince *li-ch'un*); veya bahar ekinoksundaki yangı-kûn (gece ve

G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, •kara".

⁴¹ Bkz. not böl. 1/46-47-

*: Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar.

gündüzün cş olduğu 22. mart sıralan: Çince *ch'un-fen*). Göksel cisimleri (bahar ekinoksu için): doğan güneş; Kök-luu yıldız lakımı (Kök-luu takımının boynuzun ucu sayılan Spica yıldızı baharda doğuda gözükürdü), Igaç yulluz (Ağaç yıldızı) denen Müşteri (Jüpiter) (Türkçede *Ongay* veya Kara-kuş da denilirdi); Kus (*Niao*) adı verilen yıldızların zirvede gözükmesi. Unsuru: ağaç. Rengi: *kök* (mavi-yeşil). Biçimsel simgeleri: biten ot; ağaç (servi); kamış, müzik aleti, büyük yol. Ongunları gök ve koyu san ejder, balık gibi pullu hayvanlar, karakuş⁴⁴ (Çin'de kırlangıca, Türklerde kanala verilen ad), koç, alnında aya benzer ak leke olan, (Kaşğart'nin fûgûz;⁴⁵ dediği cinsten), arka ayakları beyaz olup, çok kışneyen ve dört nala giden allar.

Inç kelmek" (Barış içinde⁴⁷ gelmek; Çince Sun).⁴⁸ İlkesi: iki *yaruk'u* iten bir *karang*. Sayıları: bir *karang*, iki *yaruk*; veya iki *karang*, dört *yaruk*. /rk'ları: (••) veya (S). Yön, mevsim ve saati: Çin'de doğudan-güneye (ilk-bahar ve yaz arası, sabahla öğle arası). Türklerde bu ırk'ın mevsimi: güz, (o takdirde saati ikindi). Unsuru: *kuz* ıgacı (güz ağacı); *öngdün-kûntûn* (dogu-güneyden) esen *kuz* (güz) rüzgârları ve akarsuydu. Bu ırk güz ve batının simgesi ise, rengi ak olmaktadır. Biçimsel simgeleri: uzun ve yüksek (ağaç); *kidin-tagtın* tengri kaptğı (batı ve kuzeyden, dag tarafından gök kapısı). Hayvan biçimli

⁴¹ D. Bodde. s. 1S.

⁴⁴ Bkz. Kaşğart. varak. 166.

⁴⁵ G. Clauson. *An Etymologkûl Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*,

⁴⁶ W. Bang vd., "Türkische Turtan Texte," 1, satır 132-48.

⁴⁷ G. Clauson. *An Etymoloğcal Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, enç .

⁴⁸ Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar. Takigu: bkz. G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, s.v.

simgesi: Türkçe *takıgu* denen horoz ve tavuk cinsi. Somut simgeleri: barış yanlısı hükümdar ve yanındakiler ile birbirini seven kardeşler ve boy (bkz. IV. Bölüm).

Kün⁴⁹ (güneş ve güney; Çincesi Li).⁵⁰ Türkçe '*Kün*' ırfe'i, *tengri Kan-ning havudı kuntun*, "gök tanrısının azameti güneyde" sözüyle, bu ırk'ın *yaruk* ilkesinin zirvesi anlamına geldiğini doğrulamaktadır. *Suv adası* (Su tehlikesi) tabiri de *yaruk* ilkesinin zirveye varıp, arkadan unsuru su olan *karang* ilkesinin (yağmurun) başlamak üzere olduğunu anlatır. Bir ilkedden diğerine geçişi, yani değişikliği ve silahları da temsil ettiği için, tehlikeli sayılan bu dönem yaz gündönümüne (en uzun gün: 2.2 haziran) işaret etmektedir. Yaz gündönümü ayma Türkler *Ulugay*^{*1} demektedir. Sayısı: 9 (yedi aydınlık, iki kara nokta), veya iki *yaruk* çizgi arasında bir *karang* çizgi ve bunun iki defa üst üste gelmesi. Jrf'e'ları: [mm) ve (H). Yön, saat ve mevsimi: *küntün* (güney); *kuyas tûrkûuk odi*⁵² (güneşin kuvvet zamanı: güneşin zirvede olduğu öğle saati ve en uzun gündönümü olan yaz gündönümü).⁵³ Göksel cisimleri: güneş (ırfe'i: —); Oot yultuz" (ateş yıldızı) denen Merih: Kök-luu yıldız takımının orta yıldızı, Çince Sin (Kalp) denen (Akrep burcunun kalbi) yıldız. Bu yıldız, bir göksel hükümdarı ve ilk ateşi yakan efsanevi bir kişiliği temsil ediyordu. Unsuru: ateş ve su. Rengi: ateş rengi kızıl. Biçimsel simgeleri: tek oklu daire, ok, kılıç,

¹⁹ W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte." 1. satır 173-86.

^w Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar.

⁵¹ *Ulugay: Kftfguf*, varak 175. Sin yıldızı: bkz. not böl. 111/10.

^H Kâşğaru, 55j.

⁵³ D. Bodde, s. 28.

^M J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 961.

^K W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte." VII, yazma 1, satır 6.

kargı, lulga, zırh, terazi kolu, ocak, üç ayaklı *küzçç* (kazan-ocak), üç köşeli mantal (mançlala: ateş ayini yeri).⁶ Hayvan biçimli simgeleri: kızıl ejder, sülün, kızıl kuşlar, Kızıl *sagızgan* (saksağan), baykuş; kaplumbağa gibi zırhlı hayvanlar (cebeli alplara atıf). Somut simgeleri: akın eden veya ceza veren hükümdar (bkz. III. ve IV. Bölüm).

Tui⁵⁷ (sevinç) özellikle göllere işaret etmektedir, ilkesi: karang çizgisi altında iki *yaruk* çizgisi ve bunun iki defa üst üste gelmesi, /rfe'ları: (••) veya (ü). Yön, mevsim ve saati: güneydoğu (bahar) ve yaz arası ile sabah ortası; veya güneybatı (yaz ve sonbahar arası, ikindi) veya batı (sonbahar, akşam). Unsuru: su, göğe yükselen su buhan, dag gölü. Bu ırk sonbahar simgesi ise unsuru maden de olmaktadır (İç Asya'da, değerli bazı madenler inci ve yeşim taşıyla aynı gruba dahil edilerek su unsuruyla ilgili sayılırdı).⁵⁸ Renkleri: Türklerde yeraltı suları kara sayılıyor, bulut ve yağmur gibi göksel sular ise ay halesine benzetiliyordu ve açık renkli *iyörûng*.[^] Eger bu ırk sonbahar simgesi ise, göksel cisimleri Ak-bars yıldız lakımı ve Çince Hû (Kara-alp) denen ve sonbahar ekinoksunda zirvede gözükten yıldız olmaktadır. Biçimsel simgesi: Türklerde *ak* tegirmi (değirmi) *mantal*" (mançlala: ayin yeri).⁶⁰ Hayvan biçimli simge: koyun. Somut simgesi: son kız, odalık, kadın *kam* (bkz. IV. Bölüm:

Kara-Zieme, G/6-7.

Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar. Gök ve yer İbadeti için ayin yerleri, göl veya havuz içinde bulunan, biri toparlak, diğeri dört köşe, birer setti: E. Chavannes, *Les Mmoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 342.

Çin'de: Si-yu-fe. I. s. 84. Türklerde: Ş. Tekin, *Maytnsimif*. varak 18 veya 68, satır 5-6.

Yöning su: W. Bang vd., "Türkische Turfan Textie," v, satır 4-7. Kara-su: P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126.

Kara-Zieme, G/11-13.

kam'ter, gök ve yer ayinlerini göl içinde yapardı).

Uçurum (Çince K'an).⁶¹ İlkesi: iki *karang* içinde sıkışmış bir *yaruk*; veya bunun üst üste tekrarı; ya da bir *yaruk*, altı *karang*. İrfc'lan: (••) ve (H). Yön, saat ve mevsimi: batı-kuzey (Tui gibi); veya kuzey (kış, gece yansı, ilah; 'K'un' ırk'ı gibi). Göksel cisimler: Ay (ırfc'ı: —); Suv yulluz denen Utarit;^{6*} Unsuru: su. Rengi: Türklerde ak veya kara: Çin'de kara ve kan rengi. Biçimsel simgeleri: yay (Kök Türk yazısında *ay* ve *ya* denen yay, aynı fonogram ile yazılırdı: (Resim 3); arıklar; su hendekleri; kilden şarap ve pilav kabı; tekerlek. Hayvan biçimli simgeler: sendeleyen atlar, çamurda yaşayan domuz. Somut simgeleri: hırsız, onanca çocuk.

oot)

Resim 3

Türkçe Tag⁶⁴ (Çince *Kert*) denen ırk ölüme ve ölüm ötesinde düşünülen yeniden doğuma işaret ediyordu. Kök Türk mezarlarının küçük taşlardan oluşan höyük şeklinde olması,⁶⁵ 643 ve 655 yıllarında ölen Kök Türk kağanlarının mezarlarının Pamir zirveleri ve o dönemde Kök Türk merkezlerinden olan Sui-yüan'daki Po-tao Dağı şeklinde inşa edilmesi durumu⁶⁶ ve ölenlerin bir dağa (Altun Suna-yış; veya

Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar.

" Not böl. 1/55'teki kaynak.

" Not böl. 1 a d a k i kaynak.

"" Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar.

^M E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 105.

** Iui Mau-Tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*,

Alun-kır) yol aldığı inancı,⁶⁷ dağ simgesinin bu anlamına işaret etse gerek. İlkesi: bir *yanık*'u iten iki *karang*. Sayıları: bir *yaruk* ile iki *karang*; veya iki *karang*, dört *yanık*. İrVları: (mm) ve (H). Yön, mevsim ve saati: batı-kuzey (güz ve akşam ile gece arası); veya kuzeydoğu, kış batı-kuzey (güz ve akşam ile gece arası); veya kuzeydoğu (kış sonu, gece sonu). Unsuru: toprak. Rengi: kara. Biçimsel simgeleri: dağlar silsilesi arasında yükselen zirve; küçük taşlar; tohum; dağ yolu. Hayvan biçimli simgeleri: köpek (cenaze töreninde kurban edilen bir hayvan?);⁶⁸ kara veya sert gagalı (kurbanları yiyen?)⁶⁹ kuşlar; sıçan.

s. 155. 256, not 798- Po-tao Dağı. bugünkü Sui-yüan'da, Pekin'in doğusundaki Çin duvan dışında bulunuyordu ve bir Kök Türk bölgesiydi. E. Esin. İslamiyetten önceki *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 95 ve not böl. n1/105. 106, 1j1.

II. MEKÂN VE ZAMAN HAKKINDA DÜŞÜNCELER

1. Gök

Eski Çular¹ göçebe kökenli olmaları nedeniyle, kâinatı silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağa ya da üstünde otağ veya semsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmişlerdi. Şemsiyenin 28 dilimi, Çin astrolojisinin dört yöne göre yedişer gruba ayrılan 28 burcu, arabanın iki tekerleği ise güneş ve ayı temsil ediyordu. Çin'de gök, bir kubbe, yeryüzü ise denizler içinde yüzen dört veya sekiz köşeli bir düzlük sanılıyordu.² Dört yön ve merkezdeki dağlar göksel kubbeyi taşıyordu. Gök kubbe, Kutupyıldızı (gök tanrısının sarayı) merkezde, dördü dört yönde ve diğer dördü ara yönlerde olmak üzere dokuz saraya bölünmüş sayılmaktaydı. Çin'de VII. yüzyılda ise, gökyüzü üç katlı bir yapı şeklinde düşünülüyordu. Gök kapısı, Çin'in batısındaki K'un-lun Dağı'nda veya doğudaki T'ai-shan'da sanılıyordu. Jrfc'ların dizilişinde kullanılan iki pusulanın birinde gök feua'sı kuzeybatıda, diğerinde güneyde yer alıyordu.

Çu dönemi ve sonrasındaki bazı Çin inançları kısmen yeni şekil-

W. Eberhard, "Lokalkulturen im ahen China," 21-23. E. Biot, 11. s. 488-89 (araba) M. Granet, s. 437-38 (denizler).

W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," Reihe 2/3-7; M. Granet, s. 338, 495- O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, 1, s. 61-2, 97; 11, s. 416-

Gök tarafını gösteren Ch'ien trigramının (*mu*) iki değişik pusulaya göre yeri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, 111, 963. /-ching, 1, 85-88.

lerde, Kök Türk (550-745) ve Uygur (745-12.12) kağanlıkları dönemi- nin Dogu Türklerinde de var olup, kâinai (belki gök kubbe), silindir ve kubbeli hükümdar otağına benzetiliyordu.⁴ Gök kubbenin *yasıl* çoslan (yesil-mavi firuze), yıldızların *ûning feas*"tan (beyaz yeşim taşın- dan) olduğu anlatılıyordu. Gökyüzünün, çok katlı ve çeşitli Ordu'ların (hükümdar ikametgahı), *üfeefe*'lerin (kule) ve kapı eşiklerinin bulun- duğu bir yapı olarak Uygur metinlerinde geçen resmi de, Çin etkisine ve Budist veya Manyat (Maniheist) astrolojisinin nüfuzuna bağlanabi- lir. Yeryüzü ise, Çin'de olduğu gibi. denizler içinde yüzen dön köşe bir düzlük olarak anlatılıyordu ("*Tört taluy ügüz içinteki yer*").⁵ Hsiung- nular da olduğu gibi Türklerde de kutsal (idufc) sayılan ve gök ve yer tanrılarına ibadet edilen dağlar hakkındaki düşünceler çok eskiydi.⁶ Fakat Çin'deki sistematik biçime girip, dön yön dağlarının gök kubbesinin sütunları sanıldığı hakkında bir kayda rastlamadım. Ancak, *înc kelmek*' adlı irfe'ta, Çin'de olduğu gibi gök kapısının yeri kuzeybatı yönünde tarif edilmektedir.' Bir Uygur metninde⁸ ise, kâi- nat otağ şeklinde düşünülüp, otağın ortasındaki ağaç sütuna benze-

⁴ Bkz. not böl. 1/23, not böl. n/109. Kök Türk düşüncesi: Liu Mau-Tsoi. *Kutscha und seme Beziehungen...* s. 8 ve not böl. 1/46 Uygur düşünceleri: R. Arat. *Eski Türk Şiiri*. s. 415 (otağ şekli). 44 (7/128: *bis kat tengri yiri*). *Yajü ceş, ürûng kas* Kaşğarî, 1. 330-31. Odu, is* (eşik): W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte," VII, dizin. s.v. *Üfeefe*: G. Clauson. An *Etymological Dictionary 0/Pre-Thirteenth Century Turfeish*, s.v.

⁵ F. W. K. Müller, "Zwei Pfahlschriften aus den Turfan Funden," s. 36.

⁶ Bkz. E. Esin, "Ûtûken-yış" ve "The cosmic mountain and the auspicious bestiary in Turkish iconography"

On düşüncesi: bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar. Türk düşüncesi: bkz. not böl. 1/46-48.

⁸ R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 20/33 (s. 196) ve ilgili not (s. 45). Daha eski (Veda) Hint düşüncesinde *skambha*: J. Irwin. iv, 470-73.

yen, fakat sekiz köseli oluşuyla dört ana yön ve dön ara yön kavramına da işaret eden, *yiti crdinilig* (yedi cevherli) bir sıruh'un (sırık, sütun) sular üstündeki yeryüzünü desteklediği ifade ediliyordu. Kâinatın ekseni sekiz köşeli sütun. Hint kozmolojisinin eski bir düşüncesi idi.

Çin'de⁹ ve Türklerde, göğün kutbu sayılan Kuyup yıldızı, Türkçe adıyla Ahun (veya Temûr)-kazguk (Altın veya Demir Kazık),¹⁰ Çin astrolojisinde gök hükümdan denen göksel tannın sarayı sanılıyordu. Kutup yıldızının etrafındaki yıldızlar hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetiliyordu. Türkçede Yitiken," (yedi hanlar) denen Büyükayı yıldız takımının, hükümdarın arabası sayılıp, Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmişti. Böylece gök tanrısının veya arabasının yıllık bir hareketi olduğu farz ediliyordu. Aynı düşüncenin, Türklerde on iki yıllık bir zaman aralığı şeklini de aldığı, şu Kök Türk kitabesini akla getirmektedir: ~*Ûze kök-terigri han lui yîka*¹² (Üstle gök tannı han ejder yılında). Türkler de, göğün Altun (veya Temûr)-kazguk etrafında döndüğünü sanıyorlardı. Türklerde, Yitiken'in yıllık hareketi boyunca da, her 12 ayın belirli bir gününde bin mum yakarak ayin yapma geleneği vardı¹ (bkz. IV. Bölüm). Çin'de milat sırasında mezarlarda yapılan taş kabanmalarda^M Yitiken, bir

* O. Pranke. *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 62-3. 81 - 1, 113, 119. 146. E. Chavannes, *Les Mmoires his(oriques de Se-Ma-Ts'ien*, 111, 339-84. C. A. S. Williams, "Astronom/*.

¹⁰ Bkz. not böl. 1/23.

" Bkz. not böl. 1/23 ve not böl. 11/11j .

^{1:} Bkz. not böl. 11/104.

¹¹ Bkz, not böl. n/80.

" Bkz not böl. 1/23. (Yitiken arabası). Güneş ve ayın arabaları: M. Granet, s.

tanrının bindiği araba şeklinde resmedilirdi. Güneş ve ay tanrılarının da arabayla döndüğü sanılırdı. Böyle düşünceleri temsil eden bir kaya resmi, bir Kök Türk mezan yanında bulunmuştur¹³ (Resim 4). Kök

Resim 4

Türk kağanları da, Çin'de hükümdar ve tanrılara özgü sayılan ve Türkçe *karigh* (kağrı) denen, iki tekerlekli arabalara binerdi.

2. Kök Çıgn'sı (Gök Çarkı)

Gök kubbenin, Allun (veya Temür)-kazguk etrafında yıllık dolanımının yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü varsayılıyordu. Bu kavramın çok eski olduğu, Baykal Gölü'nde bir adada bulunan ve üzerinde yıldız adlarının yazılı olduğu ve VII.-IX.

M4. 375-

E. Esin, "Kün-ay," resim 11 B/3.

yüzyıllara tarinlendirilen bir *hadırık* eğirçefc'ten (çıkırık) anlaşılmalıdır. Gök çarkına, Kâşğarî¹⁷ *kök* çıgrısı; Yûsuf Haşş Hâcib {Yusuf Has Hacib(ise tezginc (dönen) demektedir.¹⁸ Kâşğarî *kök çıgrısı* ibaresini, Arapça *Jalak* (felek) olarak çevirmektedir. Kâşğarî'nin kaydettiği şu beyit ise, çıgrı'nın yıldızları taşıyarak döndüğü ve gece ile gündüzün böylece birbirini takip ettiğini anlatmaktaydı. Demek ki Kâşğarî'ye göre, gök çarkının hareketi günlük bir dolanmadı:

*Tengri ajun türüttü,
Çıgrı uâhu tezginür.
Yıldızları çurkesip
Tün kün üzeyürkenir. (Kâşğarî, varak 2 1 2)*

Gök kubbenin en alttaki çıgrTsim (felek) bir çift göksel ejderin çevirdiği hakkındaki ibareler, bir Uygur kağanının adına sunulmuş Mani dinine ait metinde yer almakla beraber, bu düşüncenin Mani dininden çok, belki Orta Asya kozmolojisine bağlı bulunduğu, Zykan tarafından tahmin edilmektedir.¹⁹ Aynı düşünceyi Yûsuf Haşş Hâcib de tekrar ederek, gök çıgrt'sını bir evren'in (ejderin) "evirdiğini" söylemektedir:

*Yarattı, kör, Evren, tuci evrilür
Amng birle tezgjncyime tezginür. (KB, beyit 1 2 6) .*

Bu şekilde gök kubbe, gök çarkı ve bunların simgelerinden olan

L. Bazin, *Les Calendriers turcsanciens et m6âi£vaux*, 7 1 1 .

¹⁷ Kâşğarî, 1₄ 2 i .

¹⁸ KB, beyit 1 2 6 .

¹⁹ F. W. K. Müller, "Handschriften Reste in Estrangelo Schrift aus Turfan," 37-8, J. Zykan, "Zur Geİsteswelt der asiatischen Kunst," II, *Arlibus Asiae*, VII. 178.

gök ejderi, Türkçe ifadesiyle Kök-luu veya Evren, hem göksel mekânın, hem zamanın simgesi olmaktaydı. Bu kozmolojinin gereği olarak, gök tanrısının, zaman ilahı (Türkçe: Öd tengri) kavramını da içerdiği sonucu çıkmaktadır.²⁰

Gök kubbenin ve gök çarkının yıllık ve günlük dolanımından, güneşle bazı göksel cisimlerin, dünyanın merkezi etrafındaki yıllık ve günlük, ayın ise günlük ve aylık (2.8 aşamalı) birer hareket içinde döndükleri düşüncesi sonucuna varılmaktaydı. Bunlardan güneş ve ay, birbirinin zıddı sayılıyordu. Güneş doğuda belirirken, ayın batıda yeryüzünün altına battığı, güneş günlük hareketinde öğleyin ve yıllık hareketinde yaz ekinoksunda zirvedeyken, ayın, yeryüzünün altındaki suların derinliğinde, hareketinin en aşağı noktasına varmış olduğu sanılıyordu.²¹ Türkçe bir ırf'e'ta ise feünli aylı *körüşdi* (görüştü) ifadesiyle, ay ile güneşin bir araya geldikleri dönem²² olarak düşünülen ekinoks dönemlerine (bahar ile sonbahar) ve yeni aya karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

^w Bkz. not böl. m/66.

²¹ P. L. F. Philastre. 11, 597. ('LA' feua'sı hakkında açıklama).

²² *Küh aylı körüşdi*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Tcxie," I, 248, satır 92-93 (Sevinmek ırf'e'i, Çin'de, *hua* no 16). Ayrıca bkz. not böl. ı/i7'deki kaynak: *Kün/ı aylı kavuşı yorıyur, ötrü tört öd bolur* (güneş ve ay, kavuşur ve ayrılırlar, ötrü dört mevsim olur). Güneş ve ayın görüşme zamanı, Mani dini çevresine ait bir Türkçe metinde, ayın gittikçe "örlüldügü" dönemin sonunda, 29. günde tespit edilmektedir: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," m, yazma 2. Türklerde yeni aydan itibaren günler sayılıyordu: L. Bazin, *Les Calendriers tures anciens et medievaux*. 144. Temürogullan çevresinde faal bulunan ve Uygur astronomisini bilen Kâşifi adlı bilgin de esasen şöyle demektedir: "Şems ile Kamer'in içtimâ' gûni ki (*conjunctio*: yeni ay) mâh-i Türkân'ın ibüda günüdür": E. Esin, "Kün-ay," iv/70. Ayrıca bkz. E. Esin, "Kün-ay," iv/66-67.

Çin astrolojisinin, Türkler tarafından da kabul edilerek, Kök-luu (göksel ejder), Kızıl-sagızgan (Kızıl saksagan), Ak-bars (Ak veya ak alacalı³³ pars) ile Kara-yılan (Çin'de kaplumbağaya sarılmış yılan) adını alan,²⁴ her biri yedişer yıldız takımından oluşmuş dört büyük yıldız takımının da böyle karşılıklı hareket ettiği düşünölmekteydi.²⁵ Bahar ekinoksunda, Kök-luu doğuda gözükünce, Kızıl-sagızgan göğün zirvesinde, Ak-bars batıda görülüyor ve Kara-yılan'ın yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğ u farz ediliyordu. Yaz gündönümünde, Kök-luu zirveye varınca, Kızıl-sagızgan batıda batıyor, Ak-bars'm yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğ u farz ediliyor ve Kara-yılan doğuda gözüküyordu. Sonbahar ekinoksunda, Kök-luu batıda batıyor, Kızıl-sagızgan'ın yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğ u farz ediliyordu. Ak-bars doğuda ve Kara-yılan zirvede bulunuyordu. Kış gündönümünde, Kök-luu'nun yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğ u farz ediliyordu. Kızıl-sagızgan doğuda, Ak-bars göğün zirvesinde ve Kara-yılan batıda gözüküyordu.

Bu dört büyük yıldız takımının her biri, doğuda gözükükleri mevsimin²⁶ ve o mevsime atfedilen unsur ve rengin simgesiydi.²⁷ Her unsur ve yönün de gezegenlerden birer simgesinin olduğ u kaydedilmişti.²⁸

Oniki hayvan adını taşıyan yıldız takımlarıyla düzenlenen ve oniki

2) Bkz. not böl. 1/19.

²⁴ A.y.

²³ Ay.

²⁶ A.y.

²⁷ Bkz. not böl. 1/18.

²⁸ A.y.

yıllık bir takvim oluşturan simgelerin icadının Türklere mi, yoksa Çinlilere mi³⁰ ait olduğu tartışmalıdır. Çin taraftarları şu konuya dikkat çekmektedir: Çin'de, eski dönemden beri onikili bir takvim sırası vardı ve aylar ile günler için kullanılıyordu. Ayrıca Çin'de yılların sırası, Müşteri³¹ {Jüpiter} gezegeninin oniki yıllık hareketiyle ilgiliydi. Çin taraftarlarına göre, Müşteri'nin hareketine uygun oniki yıllık bir takvim eskiden beri Çin'de bulunmaktaydı. Oniki yıllık sıra, Çin takvimlerinde ikinci sütunda olup, iki sayının yeryüzü simgesi olmasından dolayı, 'yeryüzü kökleri' ismini almaktaydı.³² Nitekim, Çince'den çevrilen bir Türkçe metinde de, oniki hayvanlı takvimin simgeleri, *yıl* erklığı (yıla hâkim kuvvet) ve iki yigirmi erklığı (oniki kuvvet sahipleri) gibi adlarıyla *yır* erklikleri (yerdeki kuvvet sahipleri) olarak geçmektedir.³³ Oniki hayvanlı takvimin icadını Türklere atfedenler ise oniki hayvan adının eski Çin metinlerinde bulunmadığını ve ilk olarak bir Türk tarafından söylendiğinin Çin'de kaydedilmiş bulunduğunu hatırlatmaktadırlar. Çin'de sonraları meydana gelen gelişmelerle takvim sistematik bir şekilde ve yeni unsurları da içine alarak Uygur Türklerine kısmen Çinleşmiş olarak yansıtacaktı.³¹ J. R. Hamilton'un³⁵ bir Kök Türk metnini okuyuş tarzı, oniki hayvanlı

²⁹ Bkz. E. Chavannes, "Le Cycle lurc des donze animaux"; O. Turan, s. 51 - 63; B. Rogev; C. A. S. Williams. "Astrolog/".

¹⁰ Bkz. O. Franke, Geschichte des chinesischen Reiches, II, s. 97'de verilen kaynaklar ve L. Bazin, Les Calendriers lurcs anciens et mtditvaioe, s. 153.

³¹ Bkz. not böl. 11/30.

³² C. A. S. Williams, "Astrology".

³³ W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 88-96.

^M Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII.

¹⁵ Söz konusu metin: "Ûze hök tengri han lûiyılka" (Ongın, satır 11): Bkz. J. R. Hamillon, "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turgues

takvimin her simgesinde, gök tanrısının bir yıl durduğunu ima etmekle, Türklerde de Müşteri takviminin bulunduğunu hatırlatmaktadır. O halde, *Kök* tengri han (gök tanrısı ve hanı), zaman kavramı olarak Müşteri'yle belki yakınlaşabilmekteydi. Nitekim, Kara-kuş adı altında Müşteri yıldızından söz eden Türkçe iki beyit, bu yıldızı zaman bakımından bir 'mizan' (ölçü) unsuru olarak tanıtmaktadır. Bu beyite göre, yeşil-mavi renkte firuzeden bir kubbe gibi düşünülen gökte, beyaz yeşim taşlarına benzetilen yıldızlar arasında Kara-kuş gezegeni, gün ve gecenin mizanını düzenlemekteydi:

*Yarattı yasil çes
Savurdu ürûng kaş
Tizildi Kara-kuş
Tûn-kün üzeyürkenür. (Kâşgarî, varak 166.)*

Ancak şu var ki, Kâşgarî, Kara-kuş'un Türk illerinde sabah gözük-tüğünü kaydetmekle, "mizan" görevini yıllara değil, gündüz ve gecenin dolanımına bağlamıştı.³⁶

3. Yer

Gök kubbenin Ahun (veya Temür)-kazguk etrafındaki paralelin paylaşılması dünyanın merkezi olduğu kabul edilen ve biri ortada, dördü eksenlerde ve dördü köşelerde olmak üzere dokuz vilayetten oluşmuş sayılan Çu iline de yansımış sayılıyordu.³⁷

runiformes."

³⁶ Kâşgarî, 1,332.

³⁷ Bkz. not böl. 1/31'de verilen kaynaklar ve E. Chavannes. *Les Memoires historiaues de Se-Ma-Ts'ien*, 111, 384/85.

*Ming-tart*⁰ (Parlak divanhane) denen ve göksel bir hükümdarın veya ilk ateşi yakan efsanevi bir kişinin makamı sayılıp, Kök-luu takımının orta yıldızı olarak yaz gündönümünde zirvede görülen, ateş simgesi yıldız (Çince Sin: Kalp. Arapça: *Kalbü'l-akreb*) dünyayı yönettiği farz edilen Çu hükümdarının atalar tapmağına da adını vermektedir. Dünyevi *ming-t'ang*'da eşik ve ocak da ayin yeri sayılıyordu. Dünyevi *ming~t'ang* ile hükümdar şehri, yeryüzüne atfedilen planda biri merkezde, dördü eksenlerde, dördü köşelerde olmak üzere, dokuz ktsımlı bir dört-köşe olarak inşa edilmekteydi. Çin'de VII. yüzyılda, *ming-t'ang* yeryüzünü saran denizlerin simgesi olan bir havuz içinde yükselen üç katlı bir yapıydı ve her kat göğün bir çevresini temsil ediyordu.

Türklerde de hükümdar otağı, *ordu* ve *ordu-örgjn* denen hükümdar ordugâhı ve şehri gibi, hükümdar köşkleri ve tapınaklar da kâinatın merkezinde ve kâinat planında sayılıyordu.³⁹ Dört yöne bakan ve biri merkezde, dördü eksende, dördü köşelerde olmak üzere

Göksel Ming-ı ang: E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 343- Sin yıldızı: bkz. not böl. 1/51-6 ve not böl. 111/10. Yerdeki Ming-t'ang: Li-chi. 1, 257, 497, O. Franke. *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 119, 146; 11, s. 416. M. Granet, s. 117. P. Whealey, s. 184, 372. E. Esin, "Ordug," s. 137-38- Ocak ve eşik: Li-chf, dizin, "*Sacrifices 0\ouse*)\ M. Granet, s. 308, 432, 500-50. E. Esin, *Islamiyeden Önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 7. 39. 7. "34. >3*

¹⁹ Bkz. not böl. 1/23 ve 2/4; E. Esin, *Islamiyeden önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 96; E. Esin, "Türk Kubbesi"; E. Esin, "Al-Qubbah al-Turkiyyah." Kök Türklerde güneşe benzetilen kağan, tahta çıkış töreninde bir keçe halı üzerine oturarak, kâinat simgesi otağ etrafında, güneşin hareketi yönünde, 9 defa (gök sayısı: bkz. not böl. 1/23) döndürülürdü: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*. s. 8.

dokuz hücreli yapılar, Hsiung-nu ve Türklerde de, tapınaklara ve hükümdar meskenlerine özgüydü. Evrenselci kozmoloji, her alanda olduğu gibi, mimaride ve bu arada tapmalarda da ifadesini bulmaktaydı. Türklerde, kainat simgesi olan otağın ortasında, kubbenin merkezindeki *tûgûnik* denen duman deliğinin altında, taşınır ocak⁴⁰ (üç ayaklı kazan-ocak) durmaktaydı. İç Asya eski göçebe geleneğinde de⁴¹ *oçok*, hem yemek pişirme, hem ateş ayininin yapıldığı yerd. Uygurların,⁴² 'eşik'e kurbanlık verdiği IV. Bölüm'de görülecektir. Eşik kavramına otağ ve mesken sahibiyle ilgili temsili olarak verilen anlam, *Kutadğu-Bilig*'in ilig (hükümdar) eşğine işaret eden şu beyitinde ortaya çıkmaktadır:

öpti üigfee eşik (Ilig'in eşğini öptü: KB, beyit 4 5 1)

Osmanlı Bektaşî geleneğinde de 'meydan'ın eşğine temsili anlamlar atfediliyordu.

Sonuç olarak, Türklerde mekân on yönlüydü:⁴¹ Yukarıda eski

E. Esin, *İslamiycten öncehi Türk Kültür Tarihi ve Mama Giriş*, s. 113-15 ve not 11/2.86-30, 247-49; E. Esin "Ordug," 144. Kök Türk ordu-drgin'min bulunduğu ötüken-yış Dağı. dört yönün kavşağı sayılıyordu:

*Jlerü kün roğusfea. bitgerü kün ortusmaru, kungaru kün bafismfca
yırğaru tün ortusmaru, anda içreki bodun kop mana körür.*

ileri gün doğusundan beri gün ortasına, geri gün batısından, yukarı (?) gece ortasına (kadar), bunun içindeki bütün boylar hep bana bakar: N. Orkun, 1, s. 22.

¹¹ E. Esin. *İslamiycten öncefei Türk Kültür Tarihi ve hlama Giriş*, s. 103 (ve not 111/137); 96 (ve not 111/112).

⁴² Bkz. not böl. 11/4 ve W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, dizin *işik* (Uygurlarda gök tanlarının ordularının eşikleri). Bektaşî meydanında eşik: E. Esin, "Oldrug-turug," 10'da verilen kaynaklar.

^w "Üstün" ve "altın" yngafe: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte." VII,

Türkçe ifadeyle üstün ymgafe'da (üst yönde) gök, aşağıda eski Türkçe ifadeyle altın ymgafe'daydı (alt yön). Dört yöne *türtymgah* veya *sırigar*, köşelerde sayılan dört ara yöne ise *tört bulung* deniyordu. *Tör*, töre'ye (beye) özgü, eşik en aşağı makamıdır.

4. Öd (Zaman)

Zaman, mekân içinde dönen göksel cisimlerin evreleri ve canlı varlıkların yaşarken ve ölüm ötesindeki⁴⁴ değişim evreleriyle ölçülü-

yazma 13. Yön anlamında *yingak*, veya *sırigar*, köşe anlamında *bulung*: *Tisastvuslik*, s. 18, 19, 4"- *Tör*, *töre*: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, s.v. ve E. Esin, "Oldrug-turug."

Çin düşünceleri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, 1, s. 44. 124-12,6, 172,187, 200, 226, 244, 246; m, 30; iv, 12-3, 51-65. Li-chi, 1, s. 167, 220; C. A. S. Williams, "Crane". Mumların ruhlara yol göstermesi: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, 141, 157, 712. Chu: K. Shiratori, *MRTB*, v, 33; J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 14*. »57. 7»£- M. Granet, s. 365, 533. Altun-yış, Altun-kır ve "Wu-huan" inançları: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 95 not 111/105-106. Türklerde ruhun uçuşu: N. Orkun, *dizin, uç-, uçmak*. Ruhun kuş şekli: E. Esin, "Togrıl and Kara-kuş," s. 205-206. Bin mum (feün) töreni: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," vii, yazma 40 ve not 40; R. Arat. *Eski Türk Şiiri*, s. 238. Budist Türk metni: S. Çağatay, *A/tn yaruk*, 7/20; a/15, 19, 23; 12/10-15; 181/15. "Tag" ırfe'i ve dağ şeklinde mezar: bkz. not böl. 1/64-7. 5in: bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, not m/8. Türk mezarlarında Kök-luu (bkz. not 11/14-18): E. Esin, "The Dracontine Arch and The Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," s. 133, not 3, res. 5. Türk mezarlarında güneş ve ay: bkz. E. Esin, "Kün-ay," resim 6, bkz. s. 25. Uygurlar tabutlar üzerine "Jüpiter başı" resmederdi: F. W. Cleaves, "Uighuric mourning regulations," *Journal of Turfeish Stuâies*, 1, not 12. Türk sin şekilleri ve törenler:

yordu. Anlaşıldığına göre, Çin'de olduğu gibi Türklerde de, insan ruhu dönen varlıklar arasındaydı, Türkçe ifadesiyle *özût erkliği yorugh* idi (ruhlar kuvveti ile hareket halinde: Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 90-91).

Çin'de, Çu dönemi sonundan itibaren bilinen kavramlara göre, insan ruhunun, biri *yaruk* (Çince *shen*), diğeri *karang* (Çince *feuei*) iki yönü vardı. Türkçe bir metindeki isig *öz* (sıcak ruh) ile *et-öz* (vücut) (Çağatay, 611/4) belki bu kavramlara karşılık gelmekteydi. Çin inancına göre ölümden, *feuei* ruh kendi ilkesi olan yeraltına giderken, isig *öz* buhar olup göğe uçmaya çabalıyordu. Ölümü izleyen zamanda, ruhun kaplan cinsinden kuvvetler tarafından kapılması tehlikesinden de korkulmaktaydı. Ruhları ailesi yanında korumak için, ölüm simgesi olan kuzeye doğru dönerek ruh geri çağrılıyordu. Uzakta ölenler için de aynı tören yapılırdı, *hig öz* geri gelirse, atalar tapınağında veya T'ai-shan gibi ölümlerin makamı sayılan bir dağda, eskiden maske sonradan kitabe şeklindeki bir abidede (*chu*) makam tutan yerel bir ruh olduğu sanılırdı. *'Tag'* ırfe'ından belirlediği gibi, ölüm simgesi de olan *dag*, ruhların mekânı olabiliyordu. II. yüzyılda kaydedilmeye başlanan bir inanca göre, ruhlar buhar olup veya turna şekline girip göğe uçuyordu. Budizm'in Çin'de yayılmasından sonra, kâinatın batısında, Amitâbha adlı tanrının makamında, iyi ruhların toplandığı göksel bir cennet bulunduğu inanıldı, *hig öz'ün* kuvvet kazanıp göksel bir yere uçabilmesi için, bakır ayna gibi ışık ve ateş meydana getiren bir eşya mezara gömülür ve tabut ile mezar taşına *Kök-luu* ve *gök cisimleri* resmedilirdi. Mumların da, *gök tarafını* arayan ruha yol gösterdiği sanılırdı.

bkz. III. ve IV. Bölüm. Ateşin kötülükleri yok ettiği yolundaki Türk inancı: bkz. not böl. iv/2.89.

Kök Türk ve Uygur döneminden Türkçe metinlerle bazı mezar taşlarının ağıtları, Çin düşünceleriyle karşılaştırıldığında şu sonuçlara varılmaktadır: İsig öz ifadesi Türklerde de kullanıldığına göre, kavramı da bulunmaktaydı. Ruhu çağırma geleneğiyle, ruhun tehlikeli kuvvetler tarafından kaçırılması korkusu, Sibiry'a'da Altun-köl 1 abidesinde Bars adlı alpa yazılı ağıtta ifade edilmekteydi:

A iniiig bürt uç!

A Bars, aâmlma)

A nice kardeşleri olan, burgulayıcı kabus
(ruhu), uç (git)!

A Bars! Ayrılma (Klyaştorıny, "Stelı Zolotogo
ozera," Altun-köl 1, satır 5)

Bazı ruhların, belki Bars gibi erdemli ruhların bir Altun-Sufia-yış'ta (Altın Suna adlı ormanlı dag) veya Altun-kır'da (Altın kır, veya Altın-dağ: eski Türkçede *kır* kelimesi dağ anlamına da geliyordu) mekân tuttuğu, yine Altın-köl 11 mezarının sahibi, Tibet'e gitmiş ve geri dönememiş bir elçiydi. Fakat ruhu Altun-kır'a girmişti. Clauson'un, Oğuzların bir doğulu kolu sandığı Wu-huanlar da ruhların makamı olan bir dağın varlığına inanıyorlardı. Belki, aynı inanca bağlı olarak Kök Türklerin kağan mezarları dağ şeklinde yapılıyordu. Türkçe sin denen ve heykel şeklinde olabilen mezar taşlarının ise, Çinlilerin *chu* dediği maskeli veya maskesiz kitabelerin benzeri olarak, ruhun mekânını tespit etmiş olması akla gelmektedir. Bu ve diğer ihtimaller üzerinde 111. Bölüm'de durulacaktır. Çin'de olduğu gibi Türk mezarlarında da isig öz't (sıcak ruha) *yaruk* kuvveti verdiği sanılan eşya ve simgeler bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu konuya, mezarlara konan Türkçe adıyla *bağır közngûAzr* (bakır aynalar), mezar taşlarındaki Kök-luu, gök cisimleri,

güneş haleli insan resimleri (Resim 5) işaret etmektedir. Türkler de her ay, bin mum yakarak ruhlann Yitiken burcuna varması için dua ederdi (Çin'de, mumun ruhlara yol gösterdiği sanılırdı). Kötülüklerden temizlemek amacıyla cesedi yakma geleneği de, Türklerin yaruk kuvvetinin faziletiyle *isig-öz't* yardım etme isteğinin bir tezahürü olabilirdi.

Resim 5

VIII. yüzyıldan itibaren Türkçe kitabelerde geçen ruhun "uçması" ifadesi, belki Çin'de II. yüzyıldan itibaren bulunması, Türklerde ise ancak XIII. yüzyılda belgelenebilen, ruhun kuş şekline girmesi kavramının Türklerde de eski olduğuna işaret etmektedir. Nitekim VI. yüzyıldan kalma bir Çin kaydında, bir Türk kağanının oğlu için şöyle denmekteydi: "Bir oğlu beyaz bir kuğu şekline girdi" (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 6). *Kutadğu-Bilig* şairi de, saçının ağarıp ölümüne

hazırlanacak yaşa geldiğini, kuğu ve Türklerde ruh simgesi sungur şekilleriyle ifade ediyordu:

Saçım böldi surigkur tusi-teg....

Kuğu konu başka, yetüdi yaşım

Saçım sungur tüyü gibi oldu.... Kuğu başıma
kondu, yaşım yetti. (KB, beyit 5639 ve 5643)

Jisl tarafından yayımlanan, Çinli sanatkarların eseri. Kol Tigin heykelinin başındaki, Çinlilerin *jeng-huang* dediği cinsten uçan kuş resmi de belki ruh işaretiydi.

Budizm etkilerinin yarı göçebe Türk çevrelerine erken dönemde geldiği, yukarıda anlatılan Altun-köl I ağıtındaki bazı ifadelerden anlaşılmaktadır. Budist terminolojideki 'acun' kelimesi (hayat), bu ağıtta geçmektedir. Btzn Erklig adırftı ("Bizi Erklig ayırdı": Klyastornıy, "Steh Zolotogo ozera," s. 261) derken de, iki mitolojik kişilikten biri düşünülmüş olsa gerek: Ölüm cezası veren alp olarak düşünülen Zühre yıldızı veya Budist ölüm ve yeraltı tanrısı Erklig Kan (Yama). Çinceden Türkçeye çevrilmiş bir Budist eser olan ve Budizmden başka Çin inançlarını da içeren *AUun-yaruk*\a, ölümden sonra, tm'in (can) belki Çin'de düşünüldüğü gibi isig-öz'ün {*yaruk* ruh) bir *tolgak'a* (mahfaza) konduğu ifade ediliyordu. Diğer bir öz ise, *karang* veya *ct-öz*, Erklig Kan'ın tagtın (dağdaki veya kuzeydeki) makamına götürülüp cehenneme yollanıyordu.

Herhalde Çin'deki kadar sistematik olmasa bile, aynı kozmolojinin Türklerde de hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Varlıkların gök ve yer ilkeleri arasında döndüğü düşüncesi, Türkler arasında Çin sınırlarından daha çok öteye, en batıya da yayılmıştı. Bunun bir örneğini Ibn

Fadlân, 912,'de, Ural Dađlan nda rastladığı Başkurlarda kaydetmişti. Başkurlar, Kök Türkler gibi gök ve yerin ikili ilkesine paralel olarak, yaz ve kış, gündüz ve gece, hayat ve ölüm kavramlarını ve (*yaruk* ile *karang* nefeslerinin taşıyıcısı) rüzgârı kutsal biliyorlardı.

" Z. V. Togan. *Ibn Fayans Rtisebtricht*, s. }6-7-

III. SOMUT DÜŞÜNCELER

i. *Tengridetri\tx* (Semaviler)

Çu döneminde, gök tanrısının¹ insan olarak düşünüldüğü, gök ideogramının bir insan piktogramı şeklinde olmasından anlaşılmaktadır. Milattan önceki yüzyıllara ait Çin metinleri de, gök tanrısına 'en büyük hükümdar' değeri veriyordu. Yukanda söz edilen Yetiken yıldız takımı, Çin'de 'gök hükümdarın arabası' sayıldığına göre, milat sırasında Çin mezarlarında görülen Yetiken yıldızının araba şeklindeki resimlerinde arabayı süren kişi, gök tanrısının arabacısı olabilirdi. Hsiung-nuların MÖ II. yüzyılda, bugünkü Kansu'daki başkentleri Kuts'ang şehrinde (Türkçesi Kaçan veya Kuçan)² bir gök tapınağı bulunuyordu.³ Bu tapındaki yarı insan yan ejder biçimindeki altın heykellerin, gök tanrısı ile yakınlan sayılan yıldızları temsil ettiği sanılmaktadır. Gök tanrısının sarayı sayılan Kutupyıldızına yakın parlak bir yıldız, "baş zevce"⁴ deniyordu. Çu hükümdarı ise gök tanrısının neslindendi.⁵ Hsiung-nularda da hükümdar göğe bağlıydı.⁶

Arkaik gök piktogramı, "en büyük hükümdar": W. Eberhard, "Lokalkulturen im ailen China," s. 28; E. Biot, I, s. 419; Í-ching. 1, 295. Yetiken'in araba şekli: bkz. not böl. 11/18.

¹ J. R. Hamilion, "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turgues runiformes."

K. Shiratori. *MRTB*, v. 26-7, 32, 34, 54-5. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21/5.

* E. Chavannes, *Us Mmoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m. 340.

⁵ O. Franke, *Geschichte des chinesischen Réiches*, 1, s. 119; E. Biot, 1, s. 440.

⁶ J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 53-4.

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

Acaba bütün bu somut kavramlar Kök Türk dönemine kadar yaşamaya devam etmiş miydi? Kök Türk kağan sülalesine adını veren Türk⁷ unvanlı hükümdarın, bir kitabede adı geçen *Türk* tengri⁸ ile ilişkisi var mıydı ve bu sözün ne şekilde okunması gerekiyordu: *Türk tengri* (Türk adlı tanrı) olarak mı, yoksa *lürk tengri* (kuvvetli gök tanrısı) şeklinde mi? Kök Türk sülalesine adını veren Türk ve diğer kozmik nitelikli kağanlar, Çin geleneğinde göksel yönlerin ve unsurların somut şekli olup, gök tanrısının merkezi konumu etrafında yer alan "göksel hükümdarlara"⁹ ve efsanevi sülalelere benziyorlar mıydı? Kök Türklerin kozmik nitelikli kağanlarını Çin metinleri şöyle anlatmaktaydı:

Ordularının başının adı A-pang-pu'ydu ve onun 17 kardeşi vardı. Dişi böri'den (kurt) doğmuş olan bir kardeşin adı l-chi-ni-shi-tu'ydu.... O, bir ruhani nefesle hareket etmekteydi. Bu nedenle rüzgar ve yağmur meydana getirebilirdi. İki hatunu vardı. Rivayete göre (hatunlardan) biri yaz tanrısının, diğeri kış tanrısının kızıydı. Bunlardan birinin oğlu ... kuğu şekline girdi ... onun en büyük oğlu, Tsien-sse-ch'u-che-shi Dağı'nda yaşıyordu. (Kök Türk metinlerinde Kögmen denen Sayan ve Tannu-ola {dağ} silsilesi). Bu dağda (ilk ata) A-pang-pu'nun diğeri bazı soyu da yaşıyordu. Orası çok soğuk olduğundan, büyük oğul onlara bir ateş yakü. Onlar böylece ısınır, ölümden kurtuldular ve en büyük

Bkz. Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*.s. 6.

⁸ N. Orkun, 1. 34 (II/D/10).

⁹ E. Biot, 1, s. 37; 11, s. 195. E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, v, 83. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, 80-81.

oğlu baş seçerek ona Türk unvanını verdiler (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 5-6)

Çu inançlarına göre, ilk ateşi yakan Ho-sing¹⁰ adlı efsanevi kişi, ateş unsurunun özü ve Kök-luu yıldız takımının kalbi sayılan Sin yıldızı şekline girmişti (Arapça: Kalbü'l-Akreb, Antares). Aynı yıldız, kozmoloji kanunlarında gök renginde sayılan dogu göğünün kralının *ming-iang'i*, parlak dîvanhanesiydi ve Çu hükümdarının divanhanesinin prototipi sayılıyordu. Kök Türklerde ilk ateşi yakan ve Türk' unvanını alan kişi ile Ho-sing menkıbesi arasında bağ var mıydı? Bu fikri destekleyebilen bir konu, Türklerin gök ayini yaptıkları ve Ulug-ay denen dönemde. Sin yıldızının göğün zirvesinde gözükmesi olayıdır. Ayrıca, Türklerde ateşe tapıldığı, ayin yapıldığı ve ateş ruhunun somut olup hükümdar ayinleriyle ilgisinin bulunduğu bilinmektedir." Türk kağanlarının ateş ayininde, alevler içinde bir yüz belirip kehanette bulunurdu. Bu ayinin hangi Türk kağanlarına atfedildiği bilinmemektedir. Uygur kağanları, IX. yüzyılda her üç göksel unsura (ateş, su, altın) benzetiliyordu:

Yir-suvdafci ... bodun körki ... fengrifeenimiz, ulug kölçe yaşıyu, ulug kutun süün yalanar, ahun uguşın birle, oluru yarhkayur, bökünki kutadmis, ulug kutlugyangı kûnte.

Yer-su'daki ... boyların zîneti {süs} ... tanrı gibi (veya tanrıya hürmetkar) hükümdarımız ... ulu göl gibi parlayarak, ulu kut (ve) saadetin alevleri içinde alan

E. Biol, 1, s. 67 (not 4); u, 195. Sin: E. Chavannes, *Les Mmoires historiques de Se-Ma-Ts'ien, III*, 343-44. 49. S*. »03; W. Eberhard. "Lokalkulturen im alien China," 3/8; Li-chi, 1. 426.

Ateş ayini: K. Dieterich, 11, 14. 17 (Bizans rivayetleri). Kehanet eden ateş ruhu: R. Şeşen, s. 32.

oğuş'u (ailesi) ile birlikte, bugünkü mukaddes, çok kullu yeni-günde (mevsim başı veya mevsim dönümü bayramında), (tahta) oturdu (Ziema, Marndı., satır 431-38).

Kutadğu-Bilig şairi ise, Türk hükümdarları için şöyle demektedir:

Onlar ... küyer ot tururlar

Onlar... yanan ateştir (KB, beyit 4087)

Diğer taraftan. Kök Türk ve Uygur kağanları *lengri-teg, tengride bolmis*¹² (semavi, gökte olmuş) sayılıp, açık olmayan bir şekilde göğe aittiler. Kağan soyundan kimselerin ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani gök tanrısının mekânı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu.¹¹ Böylece Türklerde de, hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Kök Türk kitabelerinde de gök tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, *terigri-kan* (tanrı han) denmekteydi.¹⁴ Doğu Altay dağlarında. Kök Türk döneminden bir mezar yanında, kaya üzerine çizilmiş bir resim (Resim 4, s. 42), Çin mezarlarında taş duvarlara resmedilen araba şeklindeki Yetiken yıldız takımının resimlerini hatırlatmaktadır.¹⁵ Fakat Yetiken, Türkçe belki 'yedi han' demek olduğuna göre. bu resmin *terigri-teg* bir kağanı veya gök tanrısının arabacısını temsil etmesi mümkündür. Arabanın üzerinde gök ideogramı da (Resim 3, s. 31) bulunmaktadır. Çu astrolojisinde, gök tanrısının sarayı sayılan Kutupyıldızına yakın bir parlak yıldız "baş zevce" denmesi gibi,¹⁶

N. Orkun, 1, 12.,

¹¹ N. Orkun, dizin, uç-, ve not böl. 11/9 ve n/44'le verilen kaynaklar.

¹⁴ N. Orkun. t, 130.

¹⁵ Bkz. not böl. 11/10-11.

¹⁶ A.y. ve not 117-118

Kök Türk metinlerinde de *Kan tengride Umay Katun* (Han tanrıda Umay Hatun) denen ana tanrıça, Türk kağanının eşi 'Katun'a benzetiliyordu.¹⁷ Umay kelimesi, çocuğun doğarken içinde bulunduğu zardı. Erken dönemde Umay'ın kozmik yönünü belirten bir metne rastlanmamaktadır. Sonraları Umay, Çuların kızıl giymiş, topuzlu bir güzel kadın olarak düşündükleri ocak tanrıçasına benzer bir şekil alacaktı.¹⁸ Altun-yış'ta bulunup. Kök Türk dönemine tarihlendirilen bir mezarın yanındaki kaya resminde bağdaş kurmuş olarak görülen taşlı kadının (Resim 6, s. 61) Umay olduğunu düşünenler vardır. Taşlı kadın önünde diz çökmüş maskeli kişilerin, kurban edilen atlan sunan kamlar olduğu sanılmaktadır.

Çu devletinin sonu (MÖ 111. yüzyıl) ile Kök Türk kitabelerinin yazıldığı VIII. yüzyıl arasında geçen bin yıl süresince, tengri kavramı gelişmiş miydi? Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.¹⁹ Schmidt gibi bazı araştırmacılar, Theophylaktos Simokatia ile İbn Fadlân'ın rivayetlerine ve bazı Kök Türk metinlerine dayanarak, VIII.-X. yüzyıllarda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilah kavramına ulaş-

¹⁷ N. Orkun, i, m.

¹¹¹ A. P. Potapov, "Umay". G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfesh*, s.v. E. Esin. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. s. 39. Çulann ocak tanrıçası ve eşik tanrısı: M. Granet, s. 308; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 39.

¹⁹ Türkler maddeden arındırılmış lek tann düşüncesine varmışlardı: W. P. Schmidt, *Der Ursprung der Gollcsidee*, ix. Karşı fikir: G. Doerfer, madde 944 *Uengri*). Türklerle Çinlilerin dini birbirine yakındı: A. Von Gabain, "Die Alt-Türkische Literatur," s. 217. Türk (Tie-le) ayinleri Çinlilerinkine benziyordu: N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavjiv Sredney Azii*, 1.116.

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

tıklarını sanmaktadırlar. Fakat bu fikri ileri sürenleri, monoteist dinlerin Türkler üzerindeki erken etkilerini hesaba katmayıp, eski Türk dinini ve Türkçe metinleri doğru anlayamamakla suçlayanlar da vardır. Doerfer'e göre Türkler, doğanın her etkili tezahürüne, örneğin büyük dağlara ve ağaçlara da *tengri* demektedirler. Üçüncü bir grup

Resim 6: *Gavrilova'dan* alınmıştır. *Bkz. not 131*

araştırmacıya göreyse, Türklerin *tengri* kavramı Çinlilerinkine tamamen benzemektedir. Bu üçüncü görüş kabul edilirse, Kök Türklerin maddeden yalıtılmış tek bir ilah düşüncesine varmış olmaları ihtimali, Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist (Türkçesi *bir töziüg bolmak*: tek ruhluluk olmak, vahdet-i vücud kuramına bağlı) anlam ve bir sayısının simgesi gök veya T'ai-chi (ilk tek birlik) olması ile

açıklanabilirdi. Bu son varsayıma göre, Ibn Fadlân'ın 922,'de rastladığı Oğuz, "Bir *tengri*" diye yemin ederken, Hsiung-nu usulünce,²² gök tanrısını şahit tutarak ant içiyordu. Fakat böyle ant töreninde gök tanrısıyla göksel kılıç, yani maden unsuru ve Merih gezegeni²¹ simgeleri birlikte anılmaktaydı.

Gök tanrısının astral ve unsurlarla ilgili yönleri yukarıda anlatılmıştı.²⁴ Bu yönlerden biri gök 'ch'ien' ile 'kün'²⁵ (güneş) ırklarının de güney ve yaz gündönümüne karşılık gelmesinde tezahür ediyordu. 'Kün' ırkı; güneş, Merih gezegeni, silahlar (özellikle kılıç) ve madenlerden bakırla ilgiliydi.²⁶ Güneşle ilgili somul düşünceleri daha sonraya bırakarak ilk önce 'Kün' ırkı'nın simgelerinden Merih gezegeni ve ona atfedilen kılıç üzerinde durmak isteriz. Türklerin Merih gezegeniyle ilgili düşüncesi, Çin'dekine²⁷ benzemektedir: makamı güney; unsuru ateş; adı Oot yultuz (ateş yıldızı); mevsimi yaz gündönümü ve öğle vakti; rengi kızıl; ongunu kızıl-kış. Ateşin simgesi olarak, ateşi icat eden ve makamı Sin yıldızına (Kök-luu takımının 'kalbi': Kalbû'l-Akreb, Antares) da Merih'e yakın bir kavram sayılıyordu. *Shih-chi*, bu

Türklerin Taoizmle ilişkileri ile Tao dininde vahdî-i vücud ve kâinat ruhu: bkz. not böl. 1/7-10, 13. Çin kosmogonisi: bkz. not böl. 1/18. Bir *töziüg bolmak*: Kara-Zieme, satır 430.

²¹ Z. V. Togan, *Ibn Fadlân Reisebericht*, 20, 36-7, 51.

²² J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 223-24.

²³ Bkz. not böl. 11/29-35, böl. 111/7-17.

» A.y.

²⁵ 'Ch'ien' ve 'Kün' ırkları, bkz. not böl. 1/23 ve 49.

²⁶ Yakın Dogu'da Merih: Btrûnt, *Kitdb ut-tajhtm li avâ'H-i şind'at it-tanctm*, s. 240-47. Kazvtnî, s. 513.

²⁷ Çin'de Merih: Liou Tse-Houna, s. 59. E. Chavannes, *Les Memoires historitfues de Se-Ma-Ts'ien*, m, 364-66.

iki kavramın yakınlığını şöyle ifade ediyordu: Sin (yıldızı), ming fcmg'dır (parlak bir hükümdar divanhanesine benzetilir); Merih (gezegeni) ise atalar tapınağıdır. (Çin sarayında Merih'e de kurban verilen yer olan atalar tapınağı, divanhanenin yanındaydı) (Chavannes, *Les MŃmoire.*, III, 366). Merih, silahlı alpları, orduları ve ölüm cezası verenleri temsil eden yönüyle, batı gezegeni Erklig'e²⁸ de (Zühre) benzemektedir. Merih'in Türkçe diğer adları Bakır-sukımı ve Körüd idi. Merih'e atfedilen kızıl renk ve *bakır-suhmı* (bakırdan ok temreni")²⁹ simgeleri, yine 'Kün' ırfe'ında bulunmaktadır.¹⁰ Bakır ok simgesi de öğle güneşini ve ceza veren kişileri anmakta olan 2.1. ırfe'ta geçmekteydi.³¹ Çin kayıtlarında, Türkçe Atlaşgan (atılan) şeklinden geldiği sanılan, Ya-lo-shan³² adlı Kök Türk savaş tanrısının da, yine Merih'le ilgisi olabilirdi. Ya-lo-shan'ın, bir Türk kadın feam'ından olan oğlu An-lu-shan, Ying-chou ilinde (Çin Seddi'nin en kuzeydoğusunda), 703 yılında, bir gece kızıl ışıklar içinde, bozkırda yaşayan yırtıcı hayvanların ulumaları arasında dünyaya gelmişti. Merih gezegeni Körüd³³ adıyla ise kuraklık simgesi olan hiddetli bir kişinin yüzü olarak düşünülüyordu.

Güneş ve Merih'le ilgili somut düşünceler ve simgeler ve özellikle kılıç, 'Kuzeyli' göçebelerin (aralarında Türkler de bulunuyordu) bazı

²⁸ Bkz. not böl. 111/77-

Temren: Ok, kargı gibi şeylerin ucundaki sivri demir. -yn.

²⁹ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "sufem".

³⁰ Bkz. not böl. 1/49.

³¹ I-ching, 1,91; 11,13^

³² E. G. Pulleyblank, *The Background of The Rebellion of An-lu-shan*, s. 16, 20 (doğduğu yer haritası), 105.

" KB, beyit 1 3 3 .

alp-tanrılarıyla ilgiliydi. Bunların başlıcası, silahların ve zırhların mucidi sayılıp, kuraklık rüzgârı tanrısı K'ua-fu ile eş tutulan Ch'ih-yo idi.^M Bu iki kişi, aynı zamanda kuraklık rüzgârı ejderi ve savaş tanrısıyla da ilgili menkıbelerde yer alıyordu. Ch'ih-yo; ejder, öküz ve başka efsanevi hayvanlara benzetiliyor ve kaplan postu giyiyordu. Ch'ih-yo yabancı ırktan bir 'gök-oglu' olarak, Çin'in efsanevi hükümdarı Huang-ti'ye meydan okumuş ve yenilmişti. Ch'ih-yo'nun cesedi bir ağaç olmuş, kesilen başı ise korkutucu bir resim olarak T'ao-t'ieh maskesine ilham vermişti. Bu maske, kurban ayinlerinde kullanılan kazan-ocaklara resmedilirdi. Ayrıca, korkutucu yüzüyle muhafız olarak resmedilirdi. Ch'ih-yo'nun ellerinde ve ayaklarında silahlar tutan ve başında üç oklu taç bulunan temsili de bulunmaktaydı. Milattan önceki yüzyılda Sibirya'da, Kırgızlara atfedilen bir Türk bölgesinde, Çin kültürü etkilerini taşıyan bir köşkte, kapı tokmakları T'ao-t'ieh, yani Ch'ih-yo başı şeklindeydi (Resim 7, s. 65). Bu tarzda maskelerin İç Asya göçebe sanatında da bulunması (Resim 8, s. 65), Ch'ih-yo düşüncesini, göçebelerin kılıç şeklindeki savaş tansı menkıbelerine yaklaştırmaktadır. Aslında Çu döneminin sonundan itibaren bilinen bir gelenek tarzıyla, Çinliler savaş tanrısına Ch'ih-yo tapınığında kurban verirlerdi. Sihirli bir kılıç ve bakır feüeeç'ler (üç ayaklı

^M Ch'ih-yo ve K'ua-fu: W. Eberhard, "Lokalkulturen im ailen China," 14/". 37/1-1. M. Granet. s. 350-60, 555-56 (not 2). D. Bodde, s. 122-26. Savaş tanrısına kurban Ch'ih-yo'nun mezarında verilirdi: E. Chavannes, *Les Mtmôires hisforiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 434. Ch'ih-yo bayrağı: E. Chavannes. *Les Mtmôires hisloriaues de Se-Ma-Ts'ien*, 111, 392. Ch'ih-yo'nun başında üç oklu taç, ellerinde ve ayaklannda silahlar lutan resmi: D. Bodde, res. 2. Kırgız ilinde, MÖ 1. yüzyıldan Tao-r'ieh maskesi: E. Esin, *tslamiye Uen öncefei Tüfe Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 52. Rüzgâr ejderi: bkz. no1 böl. 111/95-96.

*Resim 7: E. Esin, Islamiyetten
Önceki., resim XVUI/b'den
(Kiselcv'a afif). Bkz. not böl
III/34*

Resim 8

kazan-ocaklar) sahibi bulunan K'un-wu adlı efsanevi hükümdar da, *Kün* ve Merih simgelerini belirten, Çinli olmayan bir alptı. K'un-wu, Çin'in güneybatısında Yaşıl-öğüz Irmağı'nın güneyinde, bugünkü Hupei'de devlet kurmuş yabana bir boya bağlıydı. Çu hükümdarı Mu, K'un-wu'nun sihirli kılıcım elde etmiş ve kuşanmıştı.

Sihirli K'un-wu³⁶ kılıcının adı, aynı zamanda güneşin zirvede olduğu yaz gündönümünün adıydı ve böylece '*Kün*' rfinin ifade ettiği simgelerden, Merih gezegeni ve kılıç simgesi K'un-wu ile birleşmiş bulunuyordu. Savaş tanrısı Merih'in kılıcı efsanesi,³⁷ olasılıkla Türkçe feingırafe'tan (iki yanı keskin kısa kama) veya 'kılıç'tan değiştirilmiş olarak çeşitli şekillerde eski Çin ve Yunan tarihlerine yansımıştı. Bu adın Çince bir şekli, Çu sülalesi kurucusu Wu (MÖ 1100 sıraları) dönemine kadar geri götürülmektedir. Karadeniz'in kuzeyindeki Skythai (İskitler) ve Maniler de Merih'in kılıcına tapıyorlardı. Hsiung-nular da kılıca ibadet ediyorlardı ve hatta Shiratori'nin³⁰ kaydettiği gibi, kılıç ile gök ayinlerini birleştirmektedirler. Gök tanrı ve Yitiken burcunun yıldızlarının madeni heykellerinin bulunduğu gök tapmağı ile kılıç mabedi aynıydı. Yukarıda kaydedilen ant içme töreninde, gök tanrısını şahit tutarken kılıç üzerine ant içme töreni, ayinler bölümünde anlatılacaktır. Attila'nın Merih'in kılıcını bulduğu rivayeti,³⁹

K'un-wu: W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 154-55. M. Granet, s. 449-50 (not 5), 464, 494, 499 (kılıç).

W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 154-55. M- Granet, s. 449-5° (not 5), 464-469, 610. Kün: bkz. not böl. 1/49. Ch'u memleketi: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*. dizin, Tch'u. A. Herrmann, harita 5, c/3.

E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese," s. 226-27.

K. Shiratori, MRTB, v, 52-5.

Jornandis, *De Regnorum ac temporum successione liber* (Paris, 1842), s. 324-

göksel kılıç simgesinin önemine işaret ediyordu. Hâkânî Türklerinde *koş* denen çift kılıç ile Zülfıkâr'ın Osmanlı ikonografisindeki ucu çatal-
lı şekli de, aynı silsilenin son tezahürleriydi.⁴⁰ Merih'in kılıcı ve kendisi, Yakın Doğu'da da Türklerle ilgili sayılmakta ve Kazvîni şöyle demektedir:

(Türkler) savaşı iyi bilir. Bu Merih'in sıfatıdır ve Merih onların sahibidir (yıldızıdır) (Kazvîni, *Athâr ul-bilâd*, 515)-

'KûrC (güneş) ve cVien' (gök) ırklarının ikisinin de güney yönü ve yaz gündönümüne işaret etmesi gibi durumların, gök tanrısının güneşle somut olarak özdeş olduğuna işaret edebileceği üzerinde de durulmaktadır.⁴¹ Bu nedenle gök tanrısından kut almakla beraber, Kök Türk kağanlarının doğan güneşe taptığı ve güneş ile ateşe benzedikleri akla gelir.⁴² Sin yıldızının somut şekli olan efsanevi hükümdar gibi, kağan sülalesi kurucusu Türk, ilk ocağı yakarak ateş ibadetini başlatmış oluyordu. Bir diğer efsanevi kağan, Kök-luu'ya atfedilen şekilde veya *yad* taşı ile kozmik büyü yapan kamlar gibi yağmur ve rüzgâr meydana getiriyordu⁴³ Bu kağanın ilk hatununun biri yaz tanrısının, diğeri kış tanrısının kızıydı. Böylece bu kağan, kozmoloji

Z6.

⁴⁰ Bkz. E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier turc."

⁴¹ W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28.

⁴² Türk hükümdarları ateşe, suya, altına benzetiliyordu: bkz. böl. m/1. Uygur Kağanları güneşten ve aydan kut alıyordu: bkz. not böl. 111/54. Kök Türk kağanları ve Hâljânî Türk ifig'leri güneşe benzetiliyordu: bkz. not böl. 11/22, böl. iv/4 ve not böl. ni/44-48, 55. Ayrıca bkz. E. Esin, "Kün-ay."

⁴³ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 6.

bakımından iki mevsimin ortasında, yani yaz gündönümü döneminde yer almış oluyordu. Çünkü yaz gündönümü dönemi, ateş unsurunun zirveye varıp, aynı anda su unsurunun doğduğu ve yağmur yağdığı zıtlıklar zamanıydı. Hem ateş saçıp, hem yağmur ve rüzgâr meydana getirdiği sanılan Kök-luu yıldız takımı da, bu dönemde zirvedeydi. Bütün bu simgelere 'Kün' ırfc'ında işaret edilmektedir. Hsiung-nulann ve Kök Türklerin başlıca kurban ayinlerinin yaz gündönümünde yer almasının ve Türklerde bu döneme *Ulug ay* denmesinin sebepleri belki böylece anlaşılmaktadır (bkz. IV. Bölüm).

Philastre,⁴⁴ Çin astrolojisine göre 'Kün' (Li) ırfc'ının işaret ettiği yaz gündönümünde güneşin, gündüz göğünde zirvedeyken, ayın da gündüzleri yerin altında bulunan gece göğünde zirvede sayıldığını sanmaktadır. Biri gündüzü, biri geceyi temsil eden iki parlaklık simgesinin böylece karşılaşması, yüksek parlaklık işareti olarak Çu döneminden itibaren hükümdara bağlanıyordu.⁴⁵ Çu hükümdarının bayrağında yer alan bu simge, ay ve güneş topu şeklide bir piktogramla temsil ediliyordu (Resim % s. 69). Güneş ve ay, Çince de değiştirilmiş şekliyle Mao-tun denen (olasılıkla Bagatur)⁴⁶ Hsiung-nu shan-yü'sünün de (hükümdarının) simgelerindendi. Türklerde de *beğhh* (hükümdarlık) işareti olan bu astrolojik simgeye, Türkçe *Kün-ay* veya *Künli-ayh körüşdi* (veya *kavuşdi*) denmekteydi.⁴⁷ Çu dönemi Çin'de

P. L. F. Philastre. II, 597.

⁴⁵ C. A. S. Williams, "Written characters". Li-chi, 11, 219, 256. Kün-ay bayramı: D. Bodde, s. 19. ilk hilal uğurlu sayılırdı. E. Biot, 1, s. 420. Ayrıca bkz. not böl. n/22; not böl. iv/213 ve böl. iv/4.

⁴⁶ J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60.

⁴⁷ Bkz. not böl. 11/22.

olduğu gibi, Türklerde de *Kün-ay* denen astrolojik simge (piktogramlar için bkz. Resim 10), yeni hilâl gününün ve baharın ilk ayının ilk gününün işaretiydi (güneşin bahara ve ayın ise, baharın ilk ayına başladığı dönem). *Kün-ay* simgesi, Farsça *mihr ü mân*⁴⁹ {güneş ve ay} adı altında Selçuklulara ve daha sonra Osmanlılara geçip, Osmanlı bayraklarında *Zülfikar* ile beraber resmedilecekti. Bugünkü Türk bayrağı da bu eski geleneğe bağlanmaktadır.

Belki güneş ve ayla, belki ilgili bir zaman ilahı olarak Yul (veya Yol)-tengri adı da, Çince *Ho-t'u* denen noktalı ırc'lar içeren *Irk-bitig'dt* iki defa geçmektedir:

Ala athgyol (veya yul) tengri men. Yann hiçe sürmen. Vtru eki ayhg kişi oghn sokuşmuş. Kişi korkmuş. Korkma (imiş. Kut birzey men (0000. 0000. 0000).

Resim 9

Resim 10

Ben ala atlı yol [veya yul] tanrırım. Erken [sabah] ve gece geç vakitte sürerim. İki aylık insanoğlu gelip sokuşmuş. İnsan korkmuş. Korkma, demiş. Ben kut veririm (*Irk-bitig*, fal II).

Bkz. E. Esin, "Kün-ay." Yazıcı-zâde, s. 232-34, 'Alâuddîn Kaykobad'dan "Mihr ü mâh" diye söz eder.

Bkz. not böl. u/22 ve E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier turc."

*Kara yol Iveya yul] tengri men. Smukmm seper men.
Üzekinin ulayur men. llig itmiş men (00.000.00).*

Ben kara yol [veya yul] tanrım. Kırılanları ben birleştiririm. Yırılanları bir araya koyarım. Ben ülke kurdum (hk-bitig, fal XI_VIII).

Bombaci ve Clauson,⁵⁰ bu iki yönlü kişinin adının *yol* ise, kut ve hale ışını; *yul* ise, su pınarı anlamına geldiğine dikkati çekmişlerdi. Birinci Yol (veya Yul)-terîgri, gece ve gündüz, gök simgelerinden" ala at ile süren, insanoğlunun hayatın başında rastladığı ve ona kut veren bir zaman tanrısıydı. İkinci Yol (veya Yul)-tengri ise, 'Kara' olmakla, Çin-Türk kozmolojisine göre *karang* ilkesi ve gece ile ilgili bulunuyordu. İki Yol (veya Yul)-tengrinin trfc'ları, noktalı rfe'larm yorum tarzı Ho-t'u'ya⁵² göre ele alınınca, birincisinin göksel ateş (güneş), ikincisinin göksel su (ay) simgesine karşılık geldiği olasılığı belirebilmektedir. Yukarıda kaydedildiği gibi, güneş ve ay karşılıklı dönen kut simgeleriydiler.⁵³ Nitekim Kök Türk kağanları güneşe benzetiliyor ve Uygur kağanlarının bazısı gök tanrısından, diğerleri güneş ve aydan, veya Kûn-ay'dan kut almış sayılıyordu.⁵⁴ *Kutadğu-Biliğde*, alegorik

⁵⁰ A. Bombaci, "Qutlug bolzun," D, 19 (not). Clauson, *lrq-bitig." 223.

ⁿ Bkz. not böl. 1/23.

Bkz. i-ching, 1, 331-33 (noktalı rfc'lar: Ho-t'u); I, 392-95 (kullanılış tarzı). Dört nokta üç sayılıyordu. Böylece, birinci *Yol* (veya *VüD-tengri'nin* 4 + 4 + 4 - 1 2 noktası 3 + 3 + 3-9 sayılmaktadır. Ho-t'u'ya göre. bu göksel ateşin simgesidir (*l-ching*. 1, 332) ve güneşe karşılık gelir (a.y., 1, 298). İkinci *Yol* (veya *Yul*)-terigrinin 2 + 3 + 2=7 noktası göksel su simgesidir (*l-ching*, 1. 332) ve aya karşılık gelir (a.y., 1. 298).

⁵³ Bkz. not böl. 11/22.

⁵⁴ A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica." *EDTF*, m, 33. (saur 1) . 35 (satır 12); J. R. Hamilton. *Les Ouighours a l'tpoaue des Cinq Dynasties*, s. 139-44.

hükümdar kişiliğinin adı **Kün-togdı'dır** ve güneşe benzetilir. Ayrıca Çin düşüncelerine⁵⁶ ve Türk metinlerine uygun olarak⁵⁷ güneş ve ay, birer araba sürücüsü olarak resmedilirdi. Ateş özlü **Küng-terigri'nin tilgen'i** (halesi) al yoHu (ışıklı); su unsurunun simgesi **Ay-tengriYin** (ilgen'i ak veya kara renkte veya iki çizgili olmaktadır). **Kün-tengri** ve **ay-terigrinin**, birer hükümdar gibi, orduları bulunduğu sanılırdı.⁵⁸ Söz konusu Türkçe metinler Mani dinine ait olmakla beraber, **Asmus-sen'in**⁵⁹ kaydettiği gibi, Türk metinlerindeki böyle düşünceler, Mani dininden çok Türklerin eski asıral inançlarına bağlı bulunuyordu.

Takvimde yeri olan, somut şekilde düşünülen göksel cisimlerden **Ülker**,⁶⁰ Çin astrolojisinde **Mao**⁶¹ adı altında, Türklerin de içinde bulunduğu **Hulara** (kuzeyli ve batılı göçebeler)⁶² benzetilir ve onlar gibi uzun saçlı bir kişi olarak düşünülürdü. **Ülker**, kuzeybatı yönüne bağlı sayılıyor ve **Kara-yılan yıldız** takımının ortasında bulunuyordu. Kış gündönümünde, gece göğünde **Ülker** zirvede bulunurdu. **Ülker**

E. Esin. "Kün-ay," s. 537 Kök Türk kağanları ve Hâkânî Türk ilig'leri: bkz. not böl. 11/21, böl. m/44-48; böl. iv/4 ve not böl. 111/55.

⁵⁵ **Bkz. E. Esin, "Kün-ay," 351-54 ve Bölüm iv/4.**

⁵⁶ **Bkz. not böl. 11/14'e iz'de verilen kaynaklar.**

⁵⁷ **A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkestan*, resim 67 (Batı Türk merkezi olan Kum-ıura'dan: bkz. E. Esin, "Kün-ay," not 53 ve resim B/11/2). A. Grünwedel. *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkestan*. 172, resim 397/a.**

^w **Bkz. not böl. u/zızc verilen kaynak.**

⁵⁹ **P. Asmussen, s. 163, 206, no.**

⁶⁰ **L. Bazin, *Les Calendriers tures anciens et medievales*, s. 711-45.**

⁶¹ **E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*. 1. 48. not 350; 111. 350. J. J. M. De Groot. *The Religious System of China*, s. 972.**

⁶² **Bkz. not böl. 1/6.**

yıldızı, MÖ 2500 sıralarında, güneş ile aynı zamanda doğarak, bahar ekinoksunu haber vermekle idi. Nitekim, Çin'de *Mao* harfi, bir kapı üzerinde doğan güneşi resmetmekteydi. Ülker'in yanındaki bir yıldız ise, Çin'in kuzeybatı sınırlarında, Hulara karşı savaşlarda kullanılan arabaları temsil ediyordu. Hulara karşı Çin'in binlerce yıl devam eden savaşlarıyla ilgili bu kavram, Türklerin savaşta *Ülker çerig* şeklinde birbirini izleyen küçük birliklerle hücum ettiği hakkındaki Kâşğarî⁶³ rivayetini hatırlatır. Baykal Gölündeki bir adada bulunan ve gök çığırsı simgesi olan *kadm* ağırçafeia (çıkırık) Ülker'in de adı yazılıydı.⁶⁴ L. Bazin, Türk takviminde Ülker'in önemine işaretler, mevsimlerin Ülker'in hareketiyle belirlendiğini sanmaktadır."

Gök tanrısı, göksel cisimler ve zaman tanrıları arasında yakınlıklar aranırken, bir Kök Türk metninde adı geçen ve genellikle araştırmacıların, İran zaman tanrısı Zuvân-Yazdân ile Hint zaman ve ölüm tanrısı Kala-Yama ile ilgilili gördükleri Öd-tengri de akla gelmektedir.⁶⁶ Clauson,⁶⁷ öd ile, Hâkânî Türkçe metinlerde rastlanan *ödleg* keli-

Kâşğarî, varak 60.

^M Bkz. no1 böl. 111/60.

« Ay.

N. Orkun. 1, 52. L Bazin, *Les Calendriers lurs anciens el medi(vaux)*, s. 242 (Öd-tengri Zuvân ile estir). H. Humbach, s. 13, 14. j1. 38 (Öd-tengri Yazdan ile estir). Ezrua-Zurvan: P. Zieme. *Mânichoisehe rûHnsche Texte*. saur s. 440, 450. Kâla'nın Zuvân ile ilgisi ve al. atb veya arabacı şeklinde düşünülmesi: bkz. O. G. Von Vvesendonk, "The Kâlavadâ and The Zarvanite System"; J. Dowson, s.v.; J. Auboyer, s. 21; G. Combaz, s. 61-70. Kila-cakra (Kala çarla) kavramı Uygur çevresinde biçimlendi: B. Laufer, "Zur buddhisiischen Literatur der Uiguren." Odleg: G. Clauson. *An Elymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, s.v. Kâşğarî, s.v. ve KB, beyit 1388-89. 1583. 1586, 5136, 5688, 6095. Kâla'nın Yama yüzleri: bkz. J. Dowson, "Kala". "Yama" Kâla-Yama'nın Türkçe adı Erklig

m e l m arasında fark olmadığı ve ikisinin de; 'zaman', 'zamane', 'dehr', 'mevsim', 'devir* ve *an' anlamlarını içerdikleri sonucuna varmıştır. Aynı yazar, *ödleg* kelimesinin bugünkü Türkçede öğle saati şekline girdiğine de işaret etmektedir. Clauson, zaman anlamındaki öd ile, 'safra kesesi' anlamındaki 'öd' veya 'öt' arasında fark gözetmekte, fakat Çin düşüncesinde safra kesesinin insanın karar verme merkezi olduğunu ve bir Kök Türk metninde de öd kelimesinin aynı anlamda geçtiğine dikkat çekmektedir.

Kâşğarî'nin⁶⁸ verdiği destan beyitlerinde, somut şekilde beliren *Ödleg, yünçig, yavuz*" (ünsüz, kötü: Kâşğarî, 11/41-2) bir insana benzetilmektedir. *Ödleg*, *Ajun* beği (Dünya beyi) Alp-Er-Toriga/Afrâsiyâb tarafından yenilmiş olduğu için, ondan intikam almak üzere tuzak kurmuş ve onu öldürerek, dünyayı boş (sahipsiz) bırakmıştı. Başka benzetmeler arasında *Üdle*k, aya benzetilmektedir:

*Tün-feün keçe, alkınur Ödle*k bile ay

Gece-gündüz geçerek, *Ödleg* ile ay tükenir (Kâşğarî,

1/82)

Hâkânî yazarları, *Öd/Ödleg* ile *Zurvân* ve benzeri *Kâla-Yama* arasında farz edilen bağları doğrulayan ipuçları da vermektedirler. Kâşğarî,⁶⁹ öcTe benzer başka kelimeleri, zaman anlamındaki ötfden

Kan idi: G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "erfelig".

Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "öd~, 'ödlek', "öt" ve noi böl. 111/66. **Safra kesesi:** bkz. C. A. S. VWilliams, "Gali" ve "Eighl treasures".

Kâşğarî, varak 33 (1/41), }4 (öd=ud), 461 (111/41-2).

Kâşğarî, varak 34. **Erklig-Yama:** bkz. noi böl. 111/66 **Osmanlı kozmolojisi**nde yeraltı öküzü: yazma *Tim/etti 1-mûlûfe* (Topkapı, H. 415). varak 67.

ayırmak için özen gösterdiği halde zaman anlamındaki *öd* ile, öküz anlamındaki *ud* kelimelerini aynıymış gibi aynı cümlede anmaktadır. Bu iki kelimenin ayrı kökleri olması ihtimaline rağmen, Kâşğarî, bunların arasında anlam bakımından farklılık görmemekteydi. Türk mitolojisine, Erklig Kan adı altında giren Kâla-Yama'nın bineğinin öküz olduğu ve bu kişinin Uygur sanatında öküze binmiş olarak resmedilmiş olmasının hatıraları, belki Kâşğarî'nin aklımdaydı.⁷⁰ Konumuzun dışında olmakla beraber, Osmanlı kozmolojisinde, dünyanın öküz boynuzu üzerinde durduğu efsanesini aynı köke bağlamak da mümkündür.

Kâla-Yama-Zurvân, çark çeviren ve ejder simgesi de olan bir düşünce olarak, Türk kozmolojisinde, zaman çarkını "eviren" Evren-*e de (ejder) benzemektedir. Hint mitolojisinde Kala, güneş ve ay tanrılarına benzer olarak,⁷² bir at veya bir atlı ya da *karighi* (hükümdar arabası) süren bir kişi gibi de düşünülüyordu. Kutadğu-Bilig'de Ödleg de, Kala gibi yeni doğan insanın bindiği ve bir adımı gündüz, diğeri gece olan bir ata veya atlıya ya da Ödleg alı'nın çektiği *kangh'ya* benzetilmektedir.⁷³ bu düşüncelerin ışığında, Ödleg ile *Ajun beği* Alp-Er-Tonga'nın mücadelesi, alpin veya hükümdarın, zaman ve ölüm tanrısıyla savaşını anlatan daha da eski destanlara⁷⁴ bağlanabilmektedir: güneş ve ayı yutan kozmik 'büyük yılan'ı okla vuran Yi; veya

⁷⁰ Uygur sanatında: bkz. A. Grünwedel, "Berichte über archaologischen Arbeiten in Idikut-schahri in 1902-1903," s. 67, Tafel 1X.

⁷¹ Bkz. not böl. 11/19-20.

⁷² Bkz. not böl. 11/14.

⁷³ KB, beyit 1388-89. Kâşğarî, 1, 41, 103; H, 234; i"> 4*-

⁷⁴ Çin'de; M. Granet, s. 379 ve not 3. Hini'ie: G. Combaz, s. 142; J. Dovvson, "Ahi" ve "İndra", maddeleri, Yama: not böl. 111/66. Erklig Kan: not böl. m/77.

zaman ile su simgesi, ay ve güneşi yutan, at; veya teke başlı ejder Ahi-Budhnya'yı ikiye kesen tanrılar kralı Indra efsaneleri gibi. Alp-Er-Tonga destanında, Ödleg, *Ajun* beği'ni öldürmekle, zaman tanrısının ölüm tanrısı Erklig Kan yüzünü göstermiş olmaktadır. Böylece Öd-Ödleg, Türk kozmolojisinde gök tanrısından hemen sonra gelen bir tanrı olan yir terigri-kanı'na (Yer tanrı hanı) yaklaşmaktaydı. Yir tengri-kanı da gök tengri kan'ı gibi, zaman kavramının bir yönü olunca, yer ve gök, zaman çarkının dolanımı içinde buluşmaktaydı. Kök Türk dönemi mezarlarındaki sanat eserlerinde, madeni levhalarda (Resim 11, s. 76)" ve Tonyukuk'un tapınağında duvara asılmış toprak maskelerde (Resim 6, s. 61) görülen başlar, bazen gök, bazen de yer tanrısı olarak yorumlanmıştır. Bu başların özelliği, T'ao-t'ieh maskesinin,⁷⁶ yani Ch'ih-yo'nun kesik başının Türklerde kullanılan şekline (Resim 7, s. 65) benzemeleridir. Benzeyiş, alnın ortasında veya başın üstünde yer alan, Ch'ih-yo'nun üç-oklu tacından gelişmiş üç çatalı şekil, bazen burna asılı halka (Resim 12, s. 80) ve korkutucu ifade de ortaya çıkmaktadır. Bu maskelerin, Türk mezar taşlarındaki İcrle ilişkisine de aşağıda değinilecektir. Sanatkârın amacı, herhalde, tabiat dışı ruhani bir varlık resmetmektir. Bu ruhani varlık, ölen kimsenin öz'ünün (ruhunun) veya bir tanrının görünüşü olarak düşünülmüş olabilirdi.

Yeraltı ve ölüm tanrısı Erklig Kan'a verilen *erklig* unvanı, aynı /amanda Zühre⁷⁷ yıldızına da ait bulunuyordu. Çin'de olduğu gibi

⁷⁶ Kök Türk ve Kırgız çevresinde: E. Esin, "Büke," s. 90-92; resim I/b. Ul/a. vI/a-b. Oguz-Peçenek-Kıpçak çevresinde: E. Esin, /s'amiyelen önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Çiriş, XXXLV/d (Fedorov-Davidova auf).

⁷⁷ Bkz. nol m/34.

W Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v1, saur 92 ve ilgili noi; L. Bazin,

Resim 11. Fedorov-Davidov'dan. Bkz* not bül
IUhs

Türklerde de Zühre; savaş, silahlar, zırhlar gibi askeri kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayılıyordu. Kök Türk dönemi alp mezarlarının birinde adı geçen Erkliğin, Zühre veya Yama olması ihtimal bulunmaktadır.⁷⁸ Her ikisi de, ölüm ve yeralundaki hareketlerinde,⁷⁹ Yir tengri-kam'yla ilişkiydi. Türklerde *Toprak yultuz* ve sarı renginin dünya merkezindeki toprak unsurunun simgesi olması nedeniyle, Sang-orungulug⁸⁰ (San-bayraklı) denen Zuhale, bir Türkçe metinde Erklig Kan, Erklig (Zühre) ve yir terigri-kam" ile birlikte sayılmakta-

Le\$ Calendriers tures anciens et mtditvaux, 717; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "Çolpan". Çin'deki düşünceler: E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, 111, 731-79.

⁷⁸ Bkz. not böl. n/44.

⁷⁹ Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v1, satır 90-91. Her üç isim, birlikte sayılmaktadır.

⁸⁰ Bkz. not böl. 1/18.

dır.⁸¹

z. *Yir-Terigri Kanı, Yir-Sub/v Kut'ları ve İnsan Ruhları*

Eski Çin'de, bütün yeryüzüne ve yer-su ruhlarına hâkim ve makamı dünyanın merkezi olarak düşünülen "yer hükümdarı,"⁸² değişik yönlü bir kişilikti. Yüksek değerdeki bu tanrıya, Çin hükümdarının ancak kendisi kurban vermekteydi ve böylece onu bazen kendi ilk atasıyla eşdeğer olarak kabul edebiliyordu. Fakat bazen de, 'yer hükümdarı,' erkek olan gök hükümdarının tersi bir sıfatla, bir kadın (hazinelere sahip bir ana kraliçe) olarak da gözükmekteydi. Ayrıca 'yer hükümdarı,' Zuhâl gezegeniyle de eş sayılıyordu. Ancak milâda yakın bir dönemde, Hou-t'u adı altında, bağımsız ve erkek cinsinden bir 'yer hükümdarı' düşüncesi gelişmişti.

Çin'de 'yer hükümdarı'na bağlı sayılan yer-su ruhları,⁸⁵ önemlerine göre rütbelendirilmiş bulunuyordu. Bunların en büyükleri, biri merkezde diğerleri dört yönde düşünülen dört yüksek dağ ve dört büyük

Bkz. noi böl. 111/79.

Genel bilgiler: bkz. noi böl. 1/31-40. "Yer hükümdarı": W. Eberhard, "Lokalkulturen im alien China," 5/1. Hialann yer tanrısı ejder Kung-kung'un oğlu ejder Kou-lung'lu: (Kou-lung bir Hsiung-nu boyunun da adıydı): bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alien China," 20/33; 21/10, 15. Çulann yer tanrısı, darı ekmeği yapmayı öğreten atalan KVHiu-chi idi (bkz. M. Granet, M., *Danses et ligendes de la Chine* aneienne. Heou-tsi): E. Chavannes, Les *Mmoires* his(oriques de Se-Ma-Ts'ien, I. 184. "Büyük kadın hükümdarı", "hazinelere sahibi ana": E. Chavannes, Les *Mmoires* Jilistoriaues de Se-Ma-Ts'ien, 614, 614. Zuhâl ile eş: E. Chavannes, Les *Mmoires* historiques de *Se-Ma-Ts'ien*, III, 397. Hou-t'u): VVerner, s.v.

E. Chavannes, Les *Mmoires* m'sforiques de Se-Ma-Ts'ien, II, 415-16, 439-40. VVerner, madde "Tu-ti", "She-chi".

ırmaktı. Dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların, ormanların insan veya hayvan şeklinde beliren ruhlan olduğu sanılıyordu. Ölmüş şöhretli kişiler de yer-su ruhlarına karışıyordu.

Türklerde de benzer inançlar olduğu, ifadelerin benzerliğinden anlaşılmaktadır. Türk mitolojisinde de, gök tanrısından hemen sonra yer alan bir hükümdar olarak yir terîgri-kanı⁸⁴ (yer tann-hanı), Türkçe metinlerde adı çok geçen *yagız-yir* ve Türkler hakkındaki bir Çince kaynaktan, gök tanrısıyla birlikte tapıldığı söylenen 'kara tanrı', yine yir terigri-kanı'nın veçheleri olarak gözükmektedir. Pelliot'un adını "*bûd-terigri*" (taht tanrısı) olarak okuduğu, Kök Türklerin dağ şeklindeki yer tanrısı da, gökten hemen sonra anılmakla yir terigri-kanı'nı ya da kağan sülalesine bağlı bir kişiyi lemsil etmiş olabilirdi. *Türk tengri* ile birlikte *Türk bodun*'unu (Türk milleti) yok olmaktan korumak isteyen *Türk iduk yeri-suh*'u (Türklerin kutsal yer-su'yu) da belki bir ata ruhuyla ilgiliydi. Sibiryada, Kök Türk döneminden kalan Türkçe kitabeti mezarlarda sıkça anılan *tengri-il* (ilahî vatan) da benzer bir anlam taşımış olsa gerek. Doğuda Ötüken-yış (Ormanlı Ötüken Dağı) ile batıda, Isık-köl civarındaki bir dağ, Türklerce kutsal sayılan başlıca iki zirveydi. Vladimirtsov ve daha sonra Pelliot da, bunlardan Ötüken-yış hakiminin, 11 Ötüken kutu adlı kağanlara kut veren bir tannça oldu-

⁸⁴ *Yir tengri kanı*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 94 ve A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," *EDTF*, 111,34, satır 10-11. *Türk iduk yiri-subt*, N. Orkun, 1, 34, II/D/10. *Yağız yir*: bkz. N. Orkun. dizin, s.v. *Kara-ları*: W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87. *Böd-terigrİ*, 11 *ötügen kutu*: P. Pelliot, "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale". *Tengri-il*: bkz. S. E. Malov, *Eniseysfeaya pis' memnost Turkov*, dizin. *Erklig*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "erklig" maddesindeki kaynaklar. *Tag-i-yir tengrisi*: P. Zieme, "Ein uigurisches Fragment der Râma-Erzählung", *AOASH*, xxxn/1, 31.

gunu sanıyorlardı. Ayrıca, pek çok yer-su ruhu *yapz-yir* de bulunmaktaydı:

Yağızdaki alkınçsız telim kut

Yağız (yerl'deki sayısız çok kutlar. ("Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v11, 40. satır 13.)

Yukarıda anlatılan tanrı ve ruhların çoğu, gök ile yer arasında döndükleri için hem göksel, hem de yer altındaki yüzleriyle gözükmekteydiler. Ancak yeraltında dönmeye başlayan göksel cisimler, Türkçe metnin⁸⁵ ifadesiyle "yir alfinfeilar", "*Erklig Kan sâsin*" (Erklig Han ordusu) oluşturarak, "kınçılar, ölütçiler" (kıyıcılar, öldürücüler) olmaktaydılar. Bunlar, Budist Türklerin yefe⁸⁶ dediği ve kısmen insani, kısmen hayvani yüzlerle resmettiği kötü ruhlarla eş tutuluyordu. *Yek* ikonografisine benzer, yarı insani yarı hayvani yüzler İç Asya göçebelerinin dikili taşları ve maskelerinde de (Resim 8, s. 65) görülüp, Budizmden daha eski olduğuna göre, Orta Asya Budist Türk *yek* ikonografisinin, göçebe sanatının maskelerinden geliştiği sonucuna varılabilmektedir.⁸⁷ Yukarıda anlatılan Türk mezarlarından çıkan toprak (Resim 12, s. 80) ve madeni (Resim 11, s. 76) maskeler gibi, mezarların yanındaki dikili taşlara oyulan başlar da (Resim 13, 14, s. 81) Chi'h-yo'nun Türklerde görülen maskesine (Resim 7, s. 65) benzer şekilde, tabiat dışı yüzler taşıyorlardı. Hatta, bunların bazısında, Chi'h-yo'nun üç oklu tacından gelişmiş görülen saç veya taç

W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte." v1. satır 88-97.

Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v1. satır 97 ve G. Clauson, An *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfesh*. s.v.

E. Esin. /sJamiyeflrn öncefei *Türk* Kültür Tarihi ve Islama Giriş. s. 13, 7¹-* . 110, 140; not 1/41-2, 11/201-105.

*Resim 12. 'Büke'den
(Gabori'ye atfı. Bkz. 190.*

şekilleri de bulunmaktaydı (Resim 14, s. 81). Diğerlerinin ise (Resim 13, s. 81) saçları havaya kalkmış ve Ch-ih-yo maskesi gibi (Resim 7, s. 65) boynuzları vardı. Mezar taşına oyulan başların bazıları ise, eski İç Asya maskeleri geleneğinde (Resim 8, s. 65), biri alnın ortasında bulunan üç gözle belirginleşiyordu (Resim 14, s. 81). Taşa oyulmuş bir maskenin kitabesinden, taşın, vatanından uzakta ölen bir elçinin hatırasına dikildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸ O halde abide, belki eski Çin'de chu⁸⁹ denen ve ölümlerin ruhuna, Türkçe ifadesiyle isig öz'üne⁹⁰ mekân olarak yapılan maskelere benzemekleydi. Maskeli mezar taşları, ölen kimsenin o yerin yer-su ruhuyla eşdeğer kabul edilmiş olması⁹¹ veya

Bkz. E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. n o (Uybaı 1 iaşı).

Chu: bkz. not böl. 11/44.

A.y.

⁹¹ Bkz. no1 böl. 1v/259-260.

Resim 13 ve 14. Kem bölgesinde , Uygur-Turan (Tuva) ve Uybat (Çirkov) çevresindeki Kök Türk harfleriyle yazılı mezar taşları. *Aspelins'den* alınmıştır. Metinler için bkz. not böl. 111/88 ve *Orkun, M, 10, 14, 35-45. >4'->S4-*

korkutucu bir maske olarak düşünülmüş bulunmasıyla da açıklanabilir.

Zaman kavramının kozmik devran halindeki bir simgesinin de, gök çığırsını (çark) eviren (çeviren) ejder (Türkçe: Evren) olduğu, birinci bölümde kaydedilmişti.⁹² Somutlaştırılmış tezahürüyle ejder, kışın yer-su'nun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan, böylece hem yer-su hem gök ilkelerine bağlı bir efsanevi ruh⁹¹ olarak düşünülüyordu. Ver-su'da yaşarken, ejderin *karang* yönleri galip geliyordu. Baharda ise, ejder gök-yüzüne uçmaya ve böylece *yanık* ve ateşli yönünü almaya hazırlanırken, vücudunda kanatlar, başının tepesinde uçmaya yarayan bir çıkıntı, boynuzlar ve *yaruk* (erkek) cinsinin özelliği olan sakal çıkıyordu. Kanatlı ejderin somut şekildeki görünüşlerinden biri, eski Çin'de Kuzeyli göçebelerin sınırındaki bölgede yaşayan tarihi bir kişilik olmakla beraber, rüzgar ejderi olarak resmedilen Fei-Uen'di.⁹⁴ Fei-licn; geyik başlı, kırmızı saçlı, yılan vücutlu, kuş kanatlı, insan elli ve ayaklı bir canavar olarak anlatılmaktadır. Rüzgâr ejderi sıfatıyla Fei-lien, Kaşğarî'nin söz etliği yil cinleri ve yil(yel)-büfee⁹⁵ kavramının eski bir tezahürü olarak gözükmektedir.⁹⁶ Kâşğarî, Yil-büke'yi yedi başlı bir büyük yılan olarak anlatmakta ve Büke adının, ongun niteliğindeki kahramanlara verildiğini bildirmektedir.

Bkz. not böl. 11/19-20.

⁹¹ E. Esin. "Büke," s. 76-9 (M. De Visser, s. 35-8, 63-70'e atıl).

⁹⁴ M. Granet, s. 262, 363-64, 372, 435. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 20/38, 21/14.

⁹⁵ Bkz. Kâşğarî, in, 2278 ve G. Clauson. An *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*. "yil".

⁹⁶ Bkz. not böl. m/94.

Gök ve yer arasında döndüğü varsayıldığı için, ejder bazen gök ve yer ilkelerinin yerine dahi geçme eğilimindeydi.⁹⁷ Çu döneminde ve 11 .iung-nularda gök ve yer tanrıları ejder şeklinde olabiliyordu, (.ularda olduğu gibi Türklerde de, biri merkezde (fil-başlı), diğerleri dört yönde olan beş göksel ejder kavramının bulunması, Çinceden çevrilmiş bir Uygur metninden anlaşılmaktadır:

Beş yingaklardaki luo hanları.

Beş yöndeki ejder hanları. (Röhrborn, satır 1351)

Köl-Tigin tapınağında, dört duvardaki sakallı ejder maskeleri⁹⁸ (Resim 15, s. 84) belki beş 'luo han'ından' dördünü temsil ediyordu.

Luo hanları, belki yarı ejder, yarı insan biçiminde düşünülme-leydi. Irfe'ların mucidi sayılan Fu-hsi, yarı ejder ve onun eşi veya kızkardeşi Nu-wa, yarı yılan şeklinde düşünülüyordu.⁹⁹ Ejder ibadetinin devamı olarak Hsiung-nular, gök tanrılarının madeni heykellerini, ejder pullarıyla temsil etmişlerdi.¹⁰⁰ Fu-hsi ve Nu-wa, Kök Türk döneminde, Koço'da Türk kıyafetlerinde de resmediliyordu.¹⁰¹ Kök Türk dönemi kitabeleri ve mezarlarındaki ejder ve ejder maskesi resimleri,¹⁰² Türklerde ejder ibadetinin¹⁰³ ifadesi olsa gerek. Kök Türk

Çin'de gök ejderleri: bkz. Wing Sou-lou'ya atfen, E. Esin, "Büke," s. 81.

Hsiung-nularda yer ejderi: bkz. not böl. m/81.

E. Esin, "Büke", resim in/b.

T. Naba, "Detty Picture From The Tomb in Turfan," *Budist Arts*, 19 vd.

Kriptografi: bkz. 1. Bölüm.

Bkz. not böl. 111/2.

Bkz. not böl. m/91 ile Slein, 304 ve resim cix.

Bkz. E. Esin, "Büke," resim I/b, II/a, b, 111/a, b.

Kök Türklerde ejderle ilgili ayinler bölüm IV/I/c'de anlatılacaktır.

Resim 15 (Üstte). "Büke"den alınmıştır (Jisl'a atf). Bkz. not böl. III/107.

Resim 16. "Büke"den alınmıştır (Orkun'a atf). Bkz. not böl. III/98

abideler/indeki bazı ejder resimlerinin, Kök-luu'yu¹⁰⁴ (yağmur meydana getirdiği sanılan gök ejderi) temsil ettiği ikonografik özelliklerden anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Köl-Tigin kitabesinin doğu cephesinde kağan tamgası (damga) üzerinde bulunan ve Yollug Tigin'in eseri olduğu bilinen çift ejder,¹⁰⁶ bunun bir örneğidir. Alp inancı, Baga Tarkan'ın¹⁰⁷ eseri olan Ordu-balık kitabesinde, "*Tengriken tengride kut bulmuş Alp*

¹⁰⁴ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10 ve not 60.

¹⁰⁵ Bkz. not böl. III/88.

¹⁰⁶ E. Esin, "Büke." resim II/a.

¹⁰⁷ E. Esin, "Büke," resim II/b.

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

Bilge Tengri Uygur Kağan bitiği" ibaresi üzerinde yer alan çift ejder de (Resim 16, s. 84) Kök-luu cinsindedir. Kök-luu, gök gürültüsü ve yağmur¹⁰⁸ simgesi olarak, Türk Budist metinlerinde de hükümdar değerinde yer almaktaydı. Ejderin yer-altındaki yüzü ise, bir Türkçe Budist metninde, günahkârları yutan *ölüm-madar*¹⁰⁹ (*makara*: Hint'te ejdere verilen ad) şeklini almıştı.

Yir-suv (yeryüzü ve orada akan sular) ruhları arasında, Çu dönemi ve öncesine ait kayıtlara göre, ak ejder veya yarı insan yarı balık şeklinde, ejder ongunlu tanrıları ve tanrıçaları bulunduğu düşünülüyordu.¹¹⁰ Bunların merkezi, Türkçe Yaşıl-öğüz^m'denen Hoang-ho ile ona akan Lo Irmağı bölgesiydi. Lo tanrıçası, göksel ejder ve efsanevi hükümdar olarak düşünülen Fu-hsi'nin kızkardeşi ve eşi, kadın-yılan Nu-wa'mn¹¹² bir şekli olan Fu-fei (Fu'nun eşi) idi. Lo Irmağı tanrıçası, Yi adlı bir avcı-hükümdarla evlenmişti. Aynı tarzda efsaneler ve gelenekler Hotan'da, yeşim taşı (kaş) çıkan bir dere çevresinde bulunmaktaydı. Bu nehirlerle, adak olarak yeşim taşı atılırdı. Gelin veya güvey olarak genç kızlar ve erkekler ile atlar ve kara donlu (su rengi) hayvanlar, Çin'de kadın fcam'lar tarafından suya atılarak nehirlerle

¹⁰⁸ R. Arai, *Eski Türk ŞaH*, 10/35.

¹⁰⁹ F. W. K. Müller, "Uigurica," m, 31 (satır 14); 42 (satır 3, 13), 93 (açıklaması). Ayrıca bkz. E. Esin, "The Dracontine Arch and The Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," s. 34 ve not 38; E. Esin, "Büke," s. 89.

¹¹⁰ M. Granet, s. 146-47 (not 1); 246, 346; 472-81; 560 ve ilgili notlar. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 469; 513, 452. E. Biot, 1, s. 42; 270. D. Bodde, s. 314. Hotan'da: Si-yu-fei, s. 497. Kaş; bkz. no1 böl. 1/23 (göğün simgesi mücevherler).

¹¹¹ E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 34.

¹¹² Nu-wa: bkz. not böl. m/99.

kurban edilirdi. Bu eski efsaneleri ve gelenekleri hatırlatan bir hil¹¹¹ de Türklerle ilgiliydi. Kök Türk kağanları sülalesinden bir ava, Çin efsanesindeki avcı Yi gibi, bir su tanrıçasıyla ilişkide bulunmuştu. Kök Türk avcısı bir ak geyiği vurduğu için, su tanrıçası darılmış ve insan kurbanlar istemişti. Su unsuruna bağlı geyik ve geyik başlı ejder düşüncesi (belki Hind'in keçi-ejderiyle ilgili olarak)¹¹⁴ Çin efsanesinde olduğu gibi, göçebe Türk ve Budist Uygur ikonografisinde de yaşamaktaydı.¹¹⁵ Budizm aracılığıyla Hint'ten gelen *nâga* (yılan ve ejder: Türkçe *nek*) kral ve kraliçe masalları da Çin-Türk bölgesinde, (uu {tam¹¹⁶ (ejder han) olarak yer aldı. Bunlar *çinlâmanl* denen inciye sahiptiler ve dünyanın merkezindeki Altın-tağ'da (dag) (Sumeru), *ordu* (hükümdar merkezi) kurmuşlardı.

Bir Uygur metninde¹¹⁷ *yir-suv* igesi'nin (yer-su sahibi) bahsi bulafe'ta (su yolu) geçiyordu. Benzer efsaneler Kimek ili Ertiş¹¹⁸ Irmağı'ndan, su ıssı (su sahibi) ismi altında, Selçuklu döneminde¹¹⁹ bir Konya deresine kadar yayılmıştı. Su ruhu da hem insan, hem ejder veya ayı görünümünde anlaşıyordu. Ejder görünümü, Budist Türk metinlerindeki *çinlâmanl* moncuhan'unu (öz) saklayan *luu fcamyla*¹²⁰ (ejder hanı) ilgili olabilirdi. Gardtzi, Ertiş'in hudd'sı olan nihang'ın (Kâşğarî'nin ejder yılanına verdiği ad) bir kız kaçırdığını anlatırken,

¹¹¹ W. Eberhard. *Çinin Şimal Komşuları*, s. 86.

¹¹⁴ Bkz. not böl. 111/74.

¹¹⁵ E. Esin. "Büke," s. 86, 91.

¹¹⁶ E. Esin, "Büke," s. 93.

¹¹⁷ W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, yazma 29. sair 21.

¹¹⁸ Gardtzi. s. 258.

¹¹⁹ Eflâki, *Menâkıbûl-ârifin*, T. Yazıcı bask. (Ankara. 1959), s. 9.

¹²⁰ J. R. Hamilton, *Le Conle bouddhique du bon el du mauvais prince en version ouighoure*, s. 19.

sanki su tanrısı *luu* /tanlarına, Çin'de ve Orta Asya'da verilen insan kurbanlarını¹²¹ anmaktadır. Selçuklu efsanesinde "su ıssf, inci hediye etme ve insan öldürme nitelikleriyle *luu fcanı*'na, ayı tırnaklarıyla Çin masallarındaki ayı şeklinde bir su tanrısına¹²² yaklaşmaktaydı. Merhum Prof. Z. V. Togan'dan duyduğuma göre, ilk evlendiğinde Etil kıyısında gerdek kurmuşken, hanımı "su igesine," diye ırmağa bir ipek mendil atmıştı.

Türk kitabelerinde "*iduk yir suv/sub/suy*"¹²⁵ diye adlandırılan ruhların niteliği hakkında yukarıdaki su ilahesi ve *yir-suv* ige'si¹²¹ efsaneleri bir fikir vermektir: Bunlar bir bölgeye hâkim oldukları sanılan dağların ve derelerin, insan ve hayvan şeklinde düşünülen ruhlardı. Yer-su ruhlarının ejderden başka şekilleri de vardı. Ötüken dağlarında, belki totemik yüzlü Sır-Tarduş Türklerini koruyan kurt başlı insan şeklinde bir ruh bulunduğu hakkında bir Çin kaydı bulunmaktadır.¹²⁵ Po-teng-nili¹²⁶ denen ve Türkçe adı, Pelliot tarafından "Böd-terigri" (tahı tanrısı) şekline dönüştürülen 11-Öüken kuu'ndan yukarıda söz edildi. Kâşğari'nin cıvı¹²⁷ ismiyle andığı ruhlar da bir vilayetin sahibi sayılıyordu. Türkler, vilayetler arasında savaş olacaksa değişik vilayetlerin ruhlannın gece birbiriyle çatıştığına ve hangi taraf galip gelirse o vilayetin hükümdannın da ertesi günkü çatış-

¹²¹ Bkz. notbol. 111/110.

¹²² W. Eberhard. "Lokalkulturen im alien China," s. 363.

^{1a} Bkz. N. Orkun, dizin.

¹²⁴ Bkz. not böl. 111/113 ve 117.

Lui Mau-Tsai. *Die Chinesischen blachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 460.

¹²⁶ P. Pelliot, "Neuf noies sur les questions d'Asie Cenirale," s. 215 vd.

¹²⁷ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

madan galip çıkacağına, inanmaklaydı. Türkler, ctvt'ların birbirine allığı oklardan sakınmak için geceleri dışarı çıkmazdı. GVI/ÇTWI kelimesini Clauson, Hint-Iran dillerindeki *deva* (mabud, ruh) şekline dönüştürmektedir.¹²⁸

Ak geyiğin su ilahesine bağlı olmasına¹²⁹ karşılık, güneş simgesi dokuz¹¹⁰ sayısı ile belirginleşen "dokuzar"!! (?) *sıgun-kiyik*^{1*1} (dağ tekesi¹³² veya maral),¹³⁵ rengri'nin hayvanı sayılıyordu. Böylece, dağ tekesi veya geyiğin de biri gök, diğeri yer-süv'a ait iki şekli vardı. Dağ tekesi piktogramı kağan sülalesinin damgasında yer alıyordu.¹³⁴

Eski Çin'de ve Çularda, bazı yırtıcı kuşlar gök tanrısının temsilcisi sayılıyordu.'" Türklerde de¹³⁶ kuzgun, gök tanrısının kuşuydu. Müşteri gezegeninin adı Kara-kuş'tu (kartal). Kızıl-sagızgan (saksığan) adını, bir yıldız takımına vermişti. Kırgızların, belki bu sebeple saksığana taptığı, Gardtl tarafından rivayet edilmektedir. Yırtıcı

¹²⁸ Bkz. not böl. 111/117.

²⁹ Bkz. not böl. 111/113.

¹³⁰ Bkz. not böl. 1/19.

¹³¹ N. Orkun, 11. 89 (Jrfe-bitig, fâl LX).

¹³² KB, beyit 51 r'de, Aral, sıgun kelimesini 'dağ keçisi' olarak açıklamaktadır.

¹³³ Bkz. G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*. "sıgun*.

¹³⁴ gB.S-94-S-

¹³⁵ Kuşlar, ve bu arada su kuşları ile baykuş, eski Çin'de, gök tanrısı temsilcisi sayılırdı. Tsung Tung-chang, s. 245; E. Esin, "Sacrificial Themes in The Art of Uralic and Altaic Peoples," s. 75-6. Kuş'un uçup gitmesi, felaket işareti sayılırdı: f-efeing, *kıta* 6 1.

¹³⁶ Bkz. not 1/23. 1/49, 11/24-25. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "kuş". E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Çiriş*, s. 92-93. Gardtl, s. 263.

kuçların adları (iğın payeli beylere verilirdi.^{1,7} Su kuşları, özellikle kaz ve *horday* (bir cins kuğu), kut ve beylik işareti sayılırdı;"⁸ Alp-Er-Toriga'nın kızının adı Kaz'dı. Türklerde ruh simgesi olabilen kuşlardan (turna, kuğu, sungur) yukarıda söz edildi.¹³⁹ Oğuzlar lurnayı kutsal saymaktaydı.¹⁴⁰

Oğuzların ve kısmen Başkurların X. yüzyılda taptıkları diğer zootipler¹⁴¹ de astrolojik anlamlar taşıyabilirdi. Bunlardan yılan ve ejder, onikili takvimin birer simgesi;¹⁴² balık ise ejderin kozmik davranışındaki bir şekliydi.¹⁴³ Oğuzların ve Başkurların taptığı at,¹⁴⁴ eski bir gök simgesiydi.

Çu döneminde bayraklarda resmedilen hayvanlar, yıldız takımlarını temsil ettiğine göre,¹⁴³ Kök Türk ve Uygur kağanlarının lotemik *böri* bayrağının da¹⁴⁶ (Resim 17, s. 90) bir astral anlam taşımış olup, Çin astrolojisinde Batılı göçebelerin iline bağlı sayılan Kurt (Lang)¹⁴⁷

^{1,7} E. Esin, /slamiyetten öncefei *Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 92-93.

^m A.y.

¹³⁹ Bkz. not böl. 11/44.

¹⁴⁰ Z. V. Togan, *Ibn Fodlam Reisebericht*, s. 70, 36-7.5» •

¹⁴¹ Ay.

¹⁴² Bkz. O. Turan.

¹⁴³ M. De Visser, s. 64.

¹⁴⁴ "Gök bir attır, iyi bir at, eski bir attır; zayıf bir attır; bir yabani attır (leşlere gibi dişleriyle her şeyi parçalayabiten efsanevi bir at)": f-ching. 1,

¹¹³ E. Biot, 11, s. 488-89.

¹⁴⁶ Birinci Milli Türkoloji Kongresi'nde verdiğim ve *Türkiyat Mecmuasında* yayımlanması düşünülmüş "Böri U" adlı yazımda bu konu üzerinde durdum. Lang (Kurt) yıldızı: E. Chavannes. *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, 111, 353 ve M. Granet, s. 335"3⁶ ("01 \$) •

¹⁴⁷ Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*

Resim 17. *Bir Uygur duvar narinde* bön başlı bayrak E.
Esin, *İslamiyetten Önceki*, resim L\xxiVfa Bkz. not bol.
UI/146.

yıldızı ve onun yer altında yaşayan diğer yanıla ilgisi olması ihtimali akla gelmektedir. Türklerin totemik menkıbelerinde, böri de, gok tanrısının temsilcisi veya bir ruh olarak tanıtılıyordu ve Çin'deki kurt

Turfeish, "irpis".

ruhu gibi yeraltında makam tutmuştu. Irpiş kudrukı (Sibirya'da yaşayan ak pars kuyruğu) adını taşıyan Utarid gezegeni de Uygur sanatında, bir cins tug olarak gösteriliyordu¹⁴⁸ (Resim 18, s. 92). Irpiş kudrukı, göksel şekilde uğurlu sayılıyor, fakat yer altındaki hareketinde kötü bir ruh görünümü alıyordu.

Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," v1, satır 93.

i

*Resim 18. Bir ayin bayrağında elinde
tug tutan alp-tanrı Basaman'ın tasviri.
Le Coq, Chotscho'dan. Bkz. not böl
IV/180.*

IV. AYINLER

1. Genel Bakış

a. Çu Ayinleri

Çu ayinlerini Çin'e getiren sülalenin kurucusu, Çin'in barısından gelen fatih VVu'ydu (MÖ 1100). Ayinler, ilk üç bölümde açıkça belirtilen kozmolojik yasalara göre, her tannya veya ruha atfedilen yönde ve simgelerle yapılıyordu. Tören günleri, ölüm, savaş, kıtlık gibi istisnai durumlar dışında, Türkçe *yangı kün'* denen, yılın sekiz ayrı tarihinde yer alıyordu. Bu dönemler, kış gündönümünde başlayan Çu takvimi sırasına göre, kış gündönümü (22, aralık), ilkbahar başı (5 şubat), ilkbahar ekinoksu (22, mart), yaz başı (6 mayıs sıraları), yaz gündönümü (22. haziran), sonbahar başı (8 ağustos sıraları), sonbahar ekinoksu (24 eylül) ve kış başıydı (8 kasım sıraları).

Gök, güneş, ay ve yıldızlara, savaş tanrısı sıfatıyla Ch'ih-yo'ya; yer ve yer-su ruhlarına; *yaruk* ve *karang* ilkeleri ile yaz ve kış tanrılarına; ocak ve kapı ruhlarına; insani ruhlara yapılan çeşitli ayinler vardı. Çular gök ve yer tanrılarına yılda birer defa, kış ve yaz gündönümlerinde;² insani ruhlara (eski hükümdarlar, alplar, atalar) ve yer-su ruhlarına ise dört mevsim başında ayin yaparlardı.³ Gök ve yer ayinini

E. Chavannes, Les *Memoires* historitfues *de Se-Ma-Ts'ien*, m, 43>-35- E-Bio1, 1, s. 419-22. Ch'ih-yo: bkz. no1 böl. m/34, 76, not böl. iv/81, 116, 124-125, 272-276.

² E. Biot, 11, s. 140.

³ E. Biot, 1, s. 271 (not 4) ve 422. E. Chavannes, Les *Me'moires* historiaucs *de Se-Ma-Ts'ien*, s. 43*-35-

yapmak ancak rahip sıfatı da olan hükümdarın hakkıydı ve hükümdar en uzak atasını bazen gök veya yer tanrısına denk kabul ederdi.⁴ Hükümdar; güneşe, aya, yıldızlara, tepesi bulutlu dön büyük yön dağlarına ve dört büyük nehre de ayin yapardı. Diğer yer-su ruhlarına 0 bölgeye hâkim beyler ibadet ederdi. Doğanın tezahürlerine ayinler açık havada, atalara ayin tapmakta yapılırdı⁵ (hükümdar ataları tapınağı kainat şeklini taklit eden ming-f'angdı). Yer-su tanrılarına ayin yapılan yerlere, onların heykelleri (chu) ve atalar tapınağında (belki eskiden heykel şeklinde olan) kitabeler konurdu.⁶ Ayinlerde tanrı ve ruhlara, eski Türkçede *tapıg* denen adaklar, yeşim taşı, kumaş, şarap ve kurban eti sunulurdu.⁷ Çu hükümdan, yıl boyunca, çalılan yakarak yapılan üç süre avında, gök, yer ve atalara sunulacak geyik ve yabancı sığırları, kendisi okla vururdu.⁸ Kurbanlık hayvanlardan yabancı (büyük geyikler, orta ve küçük geyik cinsleri, ayı, yaban domuzu, tavşan, yabancı kaz, sülün, bildircin, güvercin) ve evcil olanlar vardı (at, sığır, koç, domuz, köpek, horoz ve tavuk).⁹ Gök ve yer ile Ch'ih-yo'ya ancak tek bir genç erkek hayvan kurban edilirdi. Göğe kızıl, yere kara, yer-su ruhlarına buldukları yöne atfedilen renge uygun donlu ve bulunmadığı takdirde uygun renklere boyanmış hayvanlar kurban verilirdi.¹⁰ Kurbanlar¹¹ sütunlara bağlanır ve bazısının

⁴ Li-chi, i. 430-31. K. Shiratori. *MRTB*, v, 19. E. Chavannes. *Les Memoires hlstoriquesdeSc-Ma Ts'fen*, m, 22. "Yer hükümdan": bkz. not böl. 111/82

¹ Ü-cht. 11. 3 1 1 . Ming-t'ang. Bkz. not böl. n/38.

⁶ E. Chavannes, *Tai-chan*, s. 475. M. Granel.s. 335-36 (not 1) .

E. Biot, I, s. 236; II, 171, 260. Li-chi, I, 120. Tapıg: Kara-Zieme. dizin.

⁸ E. Chavannes, *Vai<han*, 199; D. Bodde, s. 57, 327-33.

⁹ E Biot, i, s. 76 (not 1); Li-chi. I.127. 256.

¹⁰ E. Biot. I. s. 270; 11. 193. Temsili renkler 1. Bölüm'de kaydedildi.

" ü-chi, 11. 218.

başlan direkler üstünde, tapınakta sergilenirdi. Göksel tanrılara (gök, ay, güneş, yıldızlar) ateşte yakılmış veya pişmiş; su ruhlarına, boğulan; yer ruhlanna gömülen kurbanlar; gök ve yer tanrılarına kan; atalara çig et sunulurdu.¹² Bu yemekler ve şaraplar Çince ting (Türkçe: feüzeç), li, feuei gibi adları olan, çeşitli şekilde üç ayaklı kazan-ocaklara; fil veya kuş başı şeklinde tepesi olan kaplara konmaklaydı.¹³ Ocak-kazanların dokuz ianesi, hükümdarlık simgesi olarak devletin merkezinde korunurdu. Ocak-kazanların kaybolması Çu devletinin sonunu haber vermişti. Yemek (Türkçe: aş) ve şarap (Türkçe: töfeûfe)¹⁴ hazırlanınca, tanrılar ve ruhlar ziyafete (Türkçe ifadesiyle¹⁵ söten'c veya *asamak'a*), uygun törenlerle davet ediliyordu. Türkçe '/ne feelmefe' (Barış içinde gelmek)¹⁶ adlı ırfe'ta söz edildiği gibi, gök kapısının açıldığı ve ejderlerin çektiği arabalara binmiş olarak, bayrakları ve direklerin tepesine dikilmiş tüylerden oluşan işaretleriyle, tanrılarının ve ruhlarının ziyafete geldikleri düşünülüyordu.¹⁷ Gök kararır ve yağmur yağarsa tanrılar gelmiş sayılıyordu. Kurban eti, gök tanrısının simgesi olan yırtıcı kuşlara da sunuluyordu. Ayinlerde diziliş tarzı şöyleydi: "Hükümdar

" E. Biot, 1, s. 410-11.

¹¹ E. Biot, 1, s. 71 (not 9) ve 446. E. Chavannes, *Les Memcires hisiorûjues de Se-Ma-Ts'ien*, m, 419. Küzeç: bkz. not böl. iv/49

¹² G. Clauson, *An Etymotogiol Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, S.v.

¹³ Şölen: 1. H. Uzunçarşılı, 1, 91-7. Haleni Türkçesinde "asamafe," hükümdar yemeği için kullanılan bir tabirdi: *Kâşğarî*. s.v.

¹⁴ Bkz. not böl. 1/46.

" E. Chavannes, *Les Memoires hluonques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 601-19 (Appendice 1). Yırtıcı kuşlara kurban eti: bkz. E. Esin, "Sacrificial Themes in The An of Uralic and Alaic Peoples" ve /slonuyetten öncefei Türk Kültür Tarihi ve *hlama Çiriş*, not 1/138 deki kaynaklar.

yüzünü güneye çevirirdi, beyler ve halk kuzeye (hükümdarın karşısında), büyük askerler doğuya (hükümdarın solunda), küçük askerler batıya (hükümdarın sağında) yönelmişti" (Biot, II, 318). Ayinin önem derecesine göre boyları ayarlanan davullar çalınıyor, Türkçe alkış¹⁸ denen tarzda ilahiler söyleniyor, tanrıları eğlendirmek amacıyla destanları temsil eden danslar yapılıyordu.¹⁰ Oyuncular rütbelere göre, ellerinde kalkan ve balta veya yak (*kotut*: yabancı sığır) kuyruğundan tuğ; ya da bayrak niteliğinde tüyler ve renkli kurdelelerle süslü direkler tutarak; veya elleri kavuşturulmuş olarak dans ediyorlardı. Yavaş ve hızlı yürüyüşlerle selam vermek de tören şeklinde yapılır ve hareketler, çanlar ve davullar çalınarak idare edilirdi. Ayin zamanında 'göksel ateş' ve 'göksel su', bunlara özgü madeni aynalarla²⁰ meydana getirilirdi.²¹ En eski tezahürü, sonradan Tabgaç, Kök Türk ve Uygur ili olacak²² yerlerde, bugünkü Shansi ve Shensi'de, at yetiştiren, Jung ve Ti, Tik denen eski "Kuzeyli göçebeler"de görülen bir cins tören ise, ayin yeri çevresinde at koşturmak şeklindeydi.²³

Çu hükümdar ayinleri birer devlet töreni niteliği almaktaydı. Ayinlerde, hükümdar ve ona bağlı beyler toplanarak tımar niteliğinde toprak ve rütbe dağıtılıyordu.²¹ Bu konu ayrıca ele alınacaktır.²⁵

¹⁸ G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

¹⁹ Bkz. not böl. iv/16. E. Biot. 1, s. 165; II, s. 17-66. U-chi, 11, 141-50. M. Granet, dizin, "tambours". "dances". "danser".

²⁰ Bkz. not böl. 1/13.

²¹ D. Bodde, s. 196-301.

²² Bkz. not böl. iv/171-180.

²³ M. Granet, s. 363.

²⁴ li-chi, 11, 141-50. E. Chavannes, Tai-chan, s. 178.

²⁵ Bkz. böl. iv/3.

b. *Hsiung-nu Ayinlerine Genel Bakış*

Hsiung-nu ayinleri de,²⁶ Çulanki gibi devlet töreni niteliğindedir. Bağlı beyler, *shan-yü* (hükümdar) etrafına toplanıp, şölen yapar ve sadakat andı içerlerdi. Gök ayinini ancak hükümdar yapabiliyordu. Hsiung-nu ayinlerinin özelliği, Çince *lo* denen kımız içilmesi ve at ile deve yarışları yapılmasıydı. Hsiung-nu ayinleri yılda üç defa, o dönem Çin takvimine göre, birinci (bahar ekinoksu), beşinci (yaz gündönümü) ve dokuzuncu (sonbahar ekinoksu) aylar sıralannda yapılırdı. Ayinlerde göğe, yere, hükümdar atalarına, tanrı ve ruhlara kurban verilirdi. I Hsiung-nu devletinin güçlü döneminde ayinler, Çince Lung-ch'eng adı verilen şehir veya kalede, Ötüken (Hangay) dağlarında, Ongın Irmağı veya Temir Irmağı çevresinde yer alırdı. Lung adının Çince anlamı ejder olduğundan, Hsiung-nu ayinlerine "ejdere kurban ayini" de deniyordu. Ancak burada lung, Hsiung-nu dilinde bir kelime de olabilirdi, ötüken'deki Hsiung-nu devleti 85 yılında yıkılınca,²⁷ şimdi Kansu denen kuzey Çin'in batısındaki ilde tutunabilen Hsiung-nu devleti, gök ve kılıç tanrıları ayinini başkentleri Ku'tsang'da yapıyorlardı.²⁸

c. *Kök Türk Ayinlerine Genel Bakış*

Kök Türklerin ayinleri hakkında, Çin metinleri şu genel nitelikteki bilgileri vermektedir:

²⁶ J. J. M. De Groot. *Die Hunnen der vorchrüdichen Zeit Hunnen*, s., 59. K. Shiratori, *MRTB*, v, 15-7, 53" S- W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/5. Deve yarışları: P. Demieville. s. 78. Lung-ch'eng: bkz. not böl. iv/87.

²⁷ Masao Mori, XIII.

²⁸ K. Shiratori. *MRTB*, v. 11, I M, 53-5.

Onlar tanrıları ve ruhları sayarlar ve kadın (wu) ile erkek (hsi) ham'lara inanırlar. (Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen., s. 42)

Büyük ayın, beşinci ayın ikinci yarısında (yaz gündönümü) gök tanrısı ve Kara-tannya kurban (Türkçesi²⁹ tapıg veya tagıs/ıg tapıg) sunmakla başlar. (Eberhard, Çinin Simdi., s. 87)

j

Her yıl (Kök Türk) kağan'(ı), kurban vermek için asilleri atalar mağarasına götürür. (Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen., s. 10)

Atalar mağarasının yeri bilinmemektedir. Ancak Kök Türk kağanının kendisi atalar mağarasına gittiğine göre, kağanın sürekli yaşadığı Ötüken-yış'a³⁰ yakın olmalıydı. Atalar mağarası Biçurin'in³¹ sandığına göre, Altay dağlarında, Klyaştorniy *a³² göre, efsanevi dişi böri'nin Türk sülalesi kurucularını doğurduğu rivayet edilen ve Turfan'ın kuzeybatısında bulunan dağdaydı. Fakat bu yerler Ötüken-yış'tan çok uzaktı. Batı Türk hükümdarlarının Doğu Türkistan'da, Kuça yanındaki Aktag'da veya Batı Türkistan'da Suyâb'daki merkezlerinin³³ ise atalar mağarasından çok uzak olduğu, bu hükümdarların kendilerinin gidemeyip, kurban ve hediyeleri elçiyle yollamalarından anlaşılma-

Bkz. Kara-Zieme, dizin.

³⁰ Lui Mau-Tsai, Die Chinesischen *Nachrkhten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10.

³¹ N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax* obitavsiv *Sredney Azii*, *zu*, not 1.

³² S. G. Klyaştorniy, "Problemi ranney istorii plemen' Turk (Aşina)".

³³ Bkz. E. Esin.-Ordug."

tadır. Batı Türkleri hakkındaki bir metinden, Dogu Türklerini de ilgilendirmesi olasılığı bulunan şu bilgi Öğrenilmektedir;

Her beşinci ve her sekizinci ayda ruhlara kurban vermek için toplanırlar. (Biçurin, i, 2.79)

Söz konusu ruhların niteliği açık değildir. Çünkü Türkler, *yağız-yir* (yer) ve *ıduk yir-suv* (kutsal yer-su) ruhlarından³⁵ başka, insanlara *kut* verdikleri ve bağlı oldukları kozmik aileleri belirlediklerinin sanılması nedeniyle, bütün unsurları da saymakta ve onlara ayın yapmaktaydılar*

Türklerin ayinlerde at, koç, koyun ve geyik gibi hayvanları kurban verdikleri; bunların kemiklerini yakarak ışık (gök ibadeti, veya *yaruk* kuvveti?) meydana getirdikleri; Çular gibi Türklerin de ayin hazırlığı olarak ava çıkıp, yabani at ve geyik vurdukları; Çin metinlerinde kayıtlıdır.³⁷ Bazı (yabani?) kurbanlık hayvanları, tören niteliğindeki bir avda eğdikleri (vurdukları) şu Türkçe kitabeden de anlaşılmaktadır.

Abda egeyin atım ak

Avda kurban ettiğim ak atım. (Orkun, III, 8).

Kök Türk döneminden, Türkçe yazılı kaya üzerine resimlerde, oklavurarak, Çu ayinleri tarzında kurban verildiğini gösteren sahneler

N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodoc obitavsiv Sredney Azii*, 1, 279.

⁰ N. Orkun. dizin, s.v.

¹⁶ Bkz. not böl. 1/18-11 ve aşağıda ayinlerin ayrıntısı. Kul tabiri: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," m, 34, satır 1.

¹⁷ Bkz. "Sacrificial rites;" E. Esin, *İslamiycten Önceki Türk Küllür Tarihi ve İslama Çiriş*, s. 94-5, 100, not 105-106. N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavsiv Sredney Azii*, I. 316. P- Demieville. s. 79-80.

Resim 19. *Kök Türk alfabesiyle* yazılmış yazıdan anlası/digma göre bir "alpaga" için resimlenen "benkü kaya". *Orkun'dan alınmıştır. Bkz. not böl. IV/38, 169.*

dikkati çekmektedir (Resim 19'ım sağ üst kısmı, s. 100). Kan akıtılmak için oluklar açılmış ve üstüne geyik ve at resmedilmiş kurban kayalarının (Resim 20) dönemi belli değildir.³⁹

Resim 20. Sibirya'daki Kanabas Dağı'nda kurban ayini kayası. Aspelins, resim 150.

Çin kaynaklarında sözü edilen kadın (Çince wu) ve erkek (Çince: fisi) Türk feûm'ları, davul ve çan gibi aletler çalıp, alkış*⁰ denen ilahiler

N. Orkun, III, 195'te resmin üst sağ kısmında, hilâl şeklinde damga içine diz çökmüş geyik ve onu okla vuran atlı tasviri.

Bkz. Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 42.

Alkış: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

söyleyip, kutsal sayılan yer etrafında dönerek, cezbe haline girer ve kehanette bulunurlardı.⁴¹ Bazı kaya resimlerinin (Resim 21) bu sahneleri gösterdiği sanılmaktadır. Ayinler sırasında, at koşturma⁴² ve dans⁴³ etme geleneğinin Türklerde yaygın olduğu görülecektir. Orta Asyalılar ve Türklerde çok bilinen bir dans şekli, bir ayak bir top üzerinde olarak, durmadan dönmektir.⁴⁴ Türkler, ayin zamanlarındaki şölenlerde, mayalanmış kıymız içerler ve Çin rivayetine göre, sarhoş

Bkz. not böl. iv/108-114 ve Gardlzl, s. 262-63.

Bkz. not böl. iv/284-288.

Bkz. not böl. iv/41.

Lui Mau-Tsai. *Der Chinesischen Nachrkhten zur Ckschichtt der Ost-Türken.*

s- 2.67. 345. 4*5. 7'4 (not 1737)-

olurlardı.

Kağanın da fcam'lar gibi cezbeye girip kehanette bulunduğu, binış töreni⁴⁶ bağlamında ayrıntısıyla anlatılacaktır.⁴⁷ Aslında, hükümdarın ayin yaptığı hakkındaki Çu döneminden kalma bazı feua'lann Türkçe karşılığı irfe'lar da benzer törenlere işaret etmektedir. Bunlardan *kua 16* ve *45*, karşılıkları olan 'Sevinmek' ve 'Vtru Kelmek*' irfe'ları ile karşılaştırılınca, *öngredeki iligler* (eski hükümdarlar) usulünde, ayinde kağanların müzik yaptırdığı ve "yirke, tengrike, sevinç tuttuğu" (yere ve göğe sevgi gösterdiği: ibadet ettiği) anlaşılmaktadır.⁴⁸ Çince ring isimli kurban eti kabıyla adlandırılan *kua 50*'nin karşılığında, ring kelimesi, *altun kûzeç**⁴⁹ olarak çevrilmiştir. Yıldızlara sunulan kurban yemeği anlamına gelen liv kelimesi de, hükümdar simgeleri arasında sayılmaktaydı:

Binde tugı, kör, töhnde livi.

Avlusunda tugı, bak, lodasının? otağının?!
başköşesinde liv'i durmaktadır. (KB beyit 2-54'ün
Clauson, *An Etymological Dictionar/nin "liv"*
maddesindeki yorumu).

Aslında Türkçe *oçok* (ocak) kelimesinin aslen üç ayaklı ve altında ateş yakılabilen kazan anlamına geldiği ve otağın (veya odanın) orta-

Luí Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*,
s. 41,

⁴⁶ Bkz. böl. iv/4.

⁴⁷ Bkz. not bol. 1^223-225.

⁴⁸ Krş. *J-ching. kua 16* ve *45* ile W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte," 1, 248-49. 'Sevinç' kelimesinin sevgi anlamı: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

⁴⁹ W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 253.

sında durup, aş pişirme yeri olmasının dışında, otağda yaşayanların oluşturduğu birliğin simgesi ve ateş ayini yeri de olduğu yukarıda kaydedilmişti. Kâşğarî, otağda kullanılan cinsten taşınabilen ocaklara *köçürme oçok* diyordu. Sibiryada, Kök Türk döneminden olduğu sanılan çeşitli kaya resimlerinde, başlarında tüyler veya hem tüyler, hem yelpaze şeklinde bir işaret bulunan, bazen müzik aleti çalan kam veya kağan olabilecek (krş. Resim 22, s. 105 ve Resim 25, s. 130'daki sorğuçlar) kişiler, *kûzeç*, veya /iv olabilecek kazanlardaki faaliyeti yönetmektedir⁵⁰ (Resim 21, s. 102). Kazan-ocagın ayinle ilgili geleneği, tekke kazanlarında devam etmişti⁵¹. Clauson'un kaydettiği gibi, ocak ve kazanın birlik simgesi olması Yeniçeri kurumunda da beliriyordu.

Çularda olduğu gibi, Türklerde de, av ve ayinin arkasından, bağlı beylerin hükümdarla şölen yaptığı, hem Batı Türklerden T'ong"-Yabgu hakkındaki bir rivayetten ve o dönemin resimlerinden, hem de Oğuz geleneğinden bilinmektedir.⁵² Bunlar şölen ve ant içme ayinleri konusunda anlatılacaktır.⁵³

d\ Takvimler

Ayinlerin ayrıntısına girmeden, takvimler hakkında birkaç söz söylemek gerekmektedir. Çu takvimi kış gündönümünde başlamakta ve aylara 1 - 12 sayılarıyla işaret edilmekteydi.⁵¹ Kök Türk takviminin de kış gündönümünde başlayıp, baharda başlayan sonraki Çin takvimine

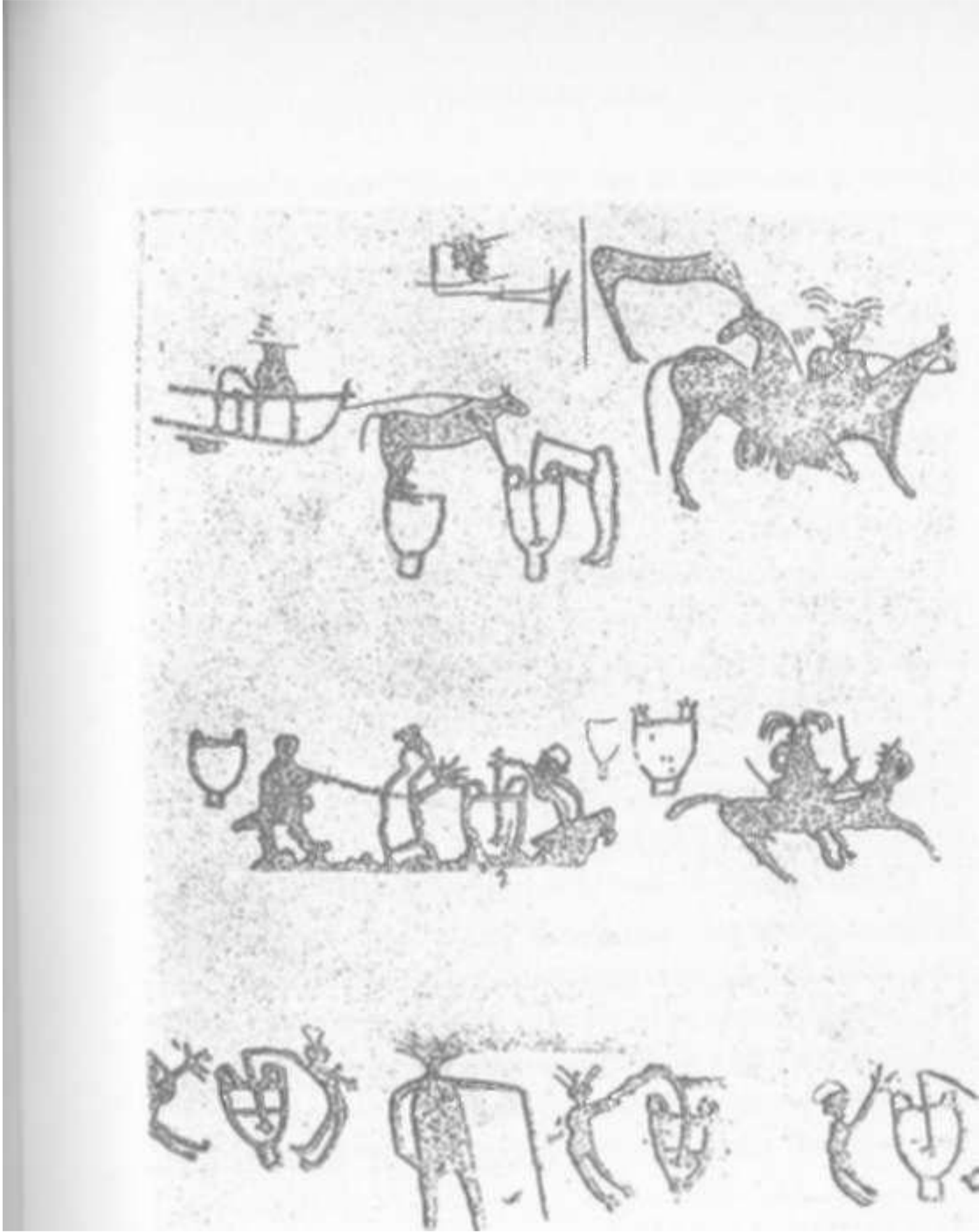
⁵⁰ N. Orkun, in. 9.

⁵¹ Bkz. E. Esin, "Oldrug-turug," s. 10.

⁵² Bkz. E. Esin, "Oldrug-turug," s. 1-9.

⁵³ Bkz. böl. iv/3.

⁵⁴ W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28.

Resim 22. Sibirya Kızilkaya'aa, kam veya hükümdar tarafından yönetilen (turban ya da şölen sahneleri. Aspelin, resim 300. Bkz. not 316.

göre ı ay önce başladığı ve böylece ay sayılarında z adları ileride olduğu. Pritsak⁵⁵ tarafından tespit edilmiştir. Bu dönemde hem Kök Türkler, hem Çinliler, yıllan oniki hayvan sırasıyla adlandırıyorlardı. Uygurlar, genellikle Çin takvimlerine uymaktaydı ve ayları da bazen oniki hayvan sırasıyla sayıyorlardı.⁵⁶ (Oniki hayvan; Sığan veya Küskû. Ud [öküz], Bars [Pars], Tavışgan (Tavşan), Luu [Ejderi, Yılan, Yond [At]. Kon veya Koy [Koyun/Koç], Biçin [Maymun], Takıgu [Horoz/Tavuk], İl, Tonguz [Domuz]). Türklerde ve Çinlilerde ay, yeni hilal ile başlıyordu.⁵⁷

Budist Uygurlarda, yıl resmen birinci Çin ayının 14. gününde, fakat Al(un-yarufe'a (589/9, 590/5) göre, Zieme'nin kaydettiği gibi olasılıkla Türk geleneğine uygun olarak, *ÇeçeMig* aylarda başlıyordu. Belki de bu konu Burkan'ın {Buda} dördüncü Çin ayının sekizinci gününde doğmuş sayılmasıyla ilgiliydi. Uygurlar on iki ayı altı hesin'e ayırıyordu: *Çeçeklig* (Çiçekli), *îsig* (Sıcak), *Yagmurhg* (Yağmurlu); *Kuz* (Güz); *Tumlıg* (Soğuk), *Karlıg-buzlug*.

*Kutadgu-Bilig'de*⁵⁸ yıl baharda başlamakta ve zodyak ayları kullanılmaktadır. Ayların adları şöyledir: Kozi (Kuzu), Ud (Öküz), Erentir, Sacu, Aslan, Buğday, Ülkü (Kâşğart'de Erentüz), Çadan (Akrep), Ya (Yay), Oğlak, Könek, Balık. Kâşğarî⁵⁹ ise, Türk yılının yine baharda başladığını söylemekte ve oniki hayvan sırasının hem yıllar, hem aylar için kullanıldığını şu sözlerle anlatmaktadır: "Oniki yıl, ayların sayısına, şu andaki ayların ve takımyıldızların sayısına uygundur." Nite-

⁵⁵ O. Pritsak. *Die Bulgarische Fürstenlinie*, s. 30.

⁵⁶ L. Bazin, *Us Calendritrs tures anciens et mtdtevtnu*, s. 546.

⁵⁷ L. Bazin. *rg.e..s.* 144.

⁵⁸ *KB. beyit s* 138-43.

^w *Kâşğarl. varak* 174.

kim oniki hayvan sırasının, zodyak sırasının aşağı yukarı karşılığı olduğu tespit edilmiştir.⁶⁰ Kâşgarî ayrıca aşağıdaki ay isimlerini de vermektedir:

Nîrûz'dan (22 mart *yarığı-kürü*)⁶¹ sonra, bahar başına Oglak-ay; sonrakine Ulug-oğlak ay, yani Büyük-oglak-ay denir (zz nisan-22 mayıs) çünkü oğlak büyümüştür; sonrakine Ulug-ay (zz mayıs-zz haziran: yaz gündönümü), yani Büyük-ay denir; çünkü onda süt çoğalır; sürülerin ve dünyanın bütün nimetleri başlar. (Kâşgarî, varak 175)

2. Gök ile Ateş ve Su Ayinleri

a. Çu Dönemi

Çular gök ayinini kış gündönümünde, yer-su unsurunun zirveye ulaştığı, fakat ateş unsurunun yeni harekete geçtiği düşünülen zamanda yapmaktaydılar.⁶² Ayin sırasında ateşe üstünlük veriliyor ve ateş unsurunun zirveye vardığı devreye, yani yaz gündönümüne ait olan simgeler⁶³ kullanılıyordu: Ayinde görevli rahipler kızıl elbiseler (ateş rengi) giyiyordu. Kurban için en değerli sayılan öküz cinsinden, fakat genç olması istenen hayvan olarak⁶⁴ erkek buzağı seçilirdi. Buzağının donu kızıl (kırmızımtırak, veya boyalı) idi. Etin kurbanlık olarak

⁶⁰ C. A. S. Williams, "Tuvclve Terrestrial Signs".

⁶¹ Bkz. not böl. 1/18 ve 1v/1.

⁶² W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/10; 2/1-2; 5/1. Kızıl donlu dana: E. Biot, t, s. 270.

⁶³ Bkz. not böl. 1/49.

^M Li-chi. 1, 227. 2, 6.

seçilen en önemli kısmı ateşte yakılırdı. Gök ayini, şehrin dışında, güney yönünde (ateş yönü) yapılırdı.

Gök, göksel cisimler ve atalar için yapılan ayinlerde davul çalınmaktaydı. Gök gürültüsü gibi ses çıkaran, en büyük davullar, gök ayinine ayrılmıştı.⁶⁵ Ayinler sırasında bulutlar kararır ve yağmur yağarsa, gök tanrısı davete gelmiş sayılırdı. O zaman, elinde kalkan ve balta tutan hükümdar ile askeri okulda yetiştirilen genç alplar, gök tanrısını eğlendirmek için, Çu sülalesinin kurucusu Wu'nun destanını temsilen dans etmekteydiler.⁶⁶ Kadınlar ise çiçek serpiyordu. Gök ayininde hükümdar koç postu giyerdi.⁶⁷

Çu döneminden birkaç yüzyıl sonra yazılan, *Shih-chi* ve *li-chi* gibi eserlerde,⁶⁸ yaz ve kış gündönümü ayinleri birbirine benzemektedir. *Li-chi*'de, Türkçe 'Kün' ırh'ının "Tengri *kan-mng kavudı kântün*"⁶⁹ (Tanrı hanın kuvveti güneşte veya güneyde) ifadesine benzer şekilde, yaz gündönümü için şöyle denmektedir:⁷⁰ "Gök tanrısının güneşte bulunduğu en uzun gündür." Bu dönemde, yaz gündönümüne üstünlük veriliyordu. Yaz gündönümü döneminin haberi, baharın son ayında, ilk ateşi yakan efsanevi kişi ve göksel hükümdarla ilgili olup, Sin (Kök-luu yıldız takımının kalbi) adı verilen yıldızın gökte belirmesiydi.⁷¹ Sin yıldızı görülünce, fundalıklar tutuşturulmakta ve yabancı

⁶⁵ E. Biot, i, s. 265.

⁶⁶ E. Biot, 11, s. 41. E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 612-13. *K'ia' u dansı: li-chi*, n, 128-25

⁶⁷ E. Biot, 11, s. 5.

⁶⁸ E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m, 433; *li-chi*, I, 427.

⁶⁹ Bkz. not böl. 1/49.

⁷⁰ *Li-chi*; 1, 427 (ve not 1).

⁷¹ *Li-chi*, i, 426-27; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 3/1, 2, 1.1.

hayvanlar sürülerek, ordu sürek avına çıkmaklaydı. Eberhard, bu ayinlerin "Kuzeyli" göçebelerin geleneğine bağlandığını sanmaktadır. "Kuzeyli" göçebeler, ejder şeklindeki yıldız gökte belirince, dağdaki yeşillikleri yakarlardı. Benzer bir ayinin, H. 32.3/934 yılında, Deylem hükümdarı **Mardâvlç** ve onun hizmetinde bulunan Türkler tarafından, **İsfahan'da** yapıldığını **İbnü'l Esîr** rivayet etmektedir:

O yıl, milat gecesi (?), yani ateş yakıldığı gece, dağlardan ve nahiyelerden, kubbeler ve minberler yüksekliğinde ağaç toplanmasını (**Mardâvlç**) emretti. **İsfahan'ın** bütün şerefli dağlarında bu yapıldı. Öyle ki bu ağaçlar yakılınca, bütün dağ yanacaktı. Sayısız meşaleler yakılmıştı.... Kargalar avlanmıştı.... Binden fazla sayıdaki bu kuşların ayaklarına **neft dökülüp ateşlenerek**, havada uçurulacaktı. Büyük bir **sofra hazırlanmasını** emretmişti.... **Yemek bitince**, (**Mardâvîç**) şarap meclisine katıldı ve ateşler yakılıp, seyredildi (**Mardâvlç** bunları yapan Türklerle hakaret etmiş ve Türkler de onu öldürmüştü).

Eski Çin'de fundalıkların yakılmasından sonra başlayan üç yaz ayında, ocağa kurban veriliyordu.⁷² Ocak tanrıçasının ilk aş pişiren, al giymiş bir güzel kadın olarak düşünüldüğü kaydedilmişti.⁷ Yaz gündönümünde ise, Sin yıldızıyla birlikte, Kök-luu yıldız takımı ve Merih zirveye varmış sayılıyordu.⁷⁴

Çin'de miladın ilk yüzyıllarında, gök ayininin birinci bahar ayında

Ateş yıldızı: bkz. not böl. 11/38, i!1/10.

⁷² *Li-chi*, i, 269, 27i. *77-

⁷³ Bkz. not böl. 11/38-40,111/18.

⁷⁴ Bkz. not böl. 11/38,111/10,111/25-27.

yapıldığı rivayeti edilmektedir.

Yaz gündönümü döneminde Çin'de iki ayrı ayın bulunmaktaydı. Bunlardan biri, tarihi ta hazıranda olan yaz gündönümüyle ilgiliydi ve Çin'de, beşinci ayın onbeşinde kutlanıyordu. Diğer ayın ise, beşinci ayın beşinci gününde yapılmaktaydı. Yaz gündönümünün, beşinci Çin ayına rastlamasıyla beş sayısı da *yaruk* (yang) ilkesinin zirveye ulaştığı bir sayı olarak kabul ediliyordu. Beşinci ayın beşinci günü ise, *yaruk* ilkesinin tam zirvesi sayılmaktaydı. Çinliler yaz gündönümü zamanını⁷⁶ uğursuz sayarlardı. Milattan önceki son yüzyıllarda kaydedilen rivayetlere göre, ateş unsurunun zirveye vardığı zamanda doğan çocuklar, fazla ateşli, kuvvetli, uzun Soylu, savaşçı ve isyana eğilimli kimseler oluyordu. Eski Çin'de ateş unsurunun zirvede bulunduğu zamanda doğanları göğe kurban ederlerdi, özellikle kız çocukları, o günde kapı eşğine bırakılıp (eşik tanrısı da vardı),⁷⁷ gök tanrısının temsilcisi veya kızı denen gök gürültüsü ile ateş unsurunun simgelerinden sayılan baykuşa yem olarak⁷⁸ verilirdi. Brentjes'in, Çu ve eski göçebe sanatlarındaki 'kulaklı kuş'un avcı kartal-baykuş cinsinden olduğuna dikkati çekmesi üzerine, bu kuşun bir insan veya hayvan kaçırdığını gösteren eserlerin, kurban sahnesini resmettiği fikrini bir yazıda ifade etmişim.⁷⁹ Granet'ye göre baykuş, savaş tanrısı ve kuzey göçebelerinden bir alp olduğu sanılan Ch'ih-yo'nun⁸⁰ ongunuydu. Böylece, yaz gündönümünün, kuzeyli göçebelerin ayinlerinden ol-

⁷⁵ D. Bodde.s. 214.

** D. Bodde, s. 387, 309-10; M. Granet, s. 519 (not).

⁷⁷ Bkz. not böl. n/38.

⁷⁸ M. Granet, 5. 82 (not). 308 (not 4). 475. S*7***153* (not), 540.

⁷⁹ Bkz. E. Esin. "Sacrificial Thtmcs in The Art of Uralic and Alaic Peoples."

⁸⁰ Bkz. not bol. iv/99-101.

dugu da onaya çıkmaktaydı. Nitekim Hsiung-nuların ve Türklerin bu dönemde göğe ibadet ettiği görülecektir.⁸¹

Belki gündönümü zamanında, ateş unsurunun yanı sıra su unsurunun da hâkim olması (kış gündönümü) veya olmaya başlaması (yaz gündönümü) nedeniyle, su unsuruna da saygı gösteriliyordu. Çu döneminde, gök ayininin ateş simgeleriyle kutlandığı, yuvarlak (gök simgesi)⁸² set şeklindeki kurban yeri, 'gök-göbeği' denen bir göl veya havuz içinde yer alıyordu.^{8*} Bu ayin sırasında, ejder şeklinde düşünülen su tanrılarına da insan kurbanları verildiği anlaşılmaktadır. Çin geleneğinde, besinci ayın beşinci gününde ejder biçiminde kayıklarla yapılan yansın ve suya alılan hediyelerin bu eski ayinin hatırası olduğu sanılır.⁸⁴

b. Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi

Eberhard, Hsiung-nuların da (ve Tabgaçlar ile Türklerin) gök ayinini, bir dağın tepesinde bulunan ve Hsiung-nu ve Tabgaç dilinde 'gök gölü' denen (Ch'i-lien-ch'ih) yerlerde yaptığını dikkati çekmektedir.⁸⁵ Tepesinde 'gök gölü' olan kutsal dağlar, Shansi, Shensi, Kansu ve Dogu Türkistan'da Hsiung-nulann Orf-Io-man, Shih-lo-man gibi

^{M1} Bkz. bölüm iv/z/b.

⁸² Bkz. no1 böl. 1/13.

" E. Chavannes. *Les Memoires historijues de Se-Ma-Ts'ien*. 1 1 1 . 433. Suda boğulan kurbanlar: bkz. no1 böl. 111/104.

^{H*} D. Bodde. s. 314-13.

⁸⁵ W. Eberhard. "Lokalkulturen im alten China." 15/4. Hsiung-nuların gök dağları: K. Shiratori, *MRTB*, v, 14; K. Shiratori. "VVu-sun." s. 109-110. E. Chavannes, *Documtns sur les Turcs Oec\dentaux et Not es additionnelte*, s. 18 ve not z ile 303'ieki ilave not.

bir ad verdiği ve Türklerin Ak-tag dediği bugünkü Tien-shan dag silsilesinde bulunuyordu. Hsiung-nu devletinin yükseliş döneminde, yaz gündönümünde, gök, yer atalar ve bütün ruhlara kurban verildiği Lung-ch'âng kalesi veya şehrinin, Ötüken bölgesinde, Ongın veya Temir ırmaklarının göllendiği bir yerde bulunmuş olduğu sanılır.⁸⁶ Çinlilerde Hsiung-nu ayinlerine ejder ayini denmesinin nedeni,⁸⁷ belki yalnız ayin yerinin adındaki /ung kelimesinin ejder demek olması değil, şu da olabilirdi:⁸⁸ Hsiung-nular ejderi gök ve yer simgesi sayıyordu. Ayrıca yaz gündönümü, ateş unsurunun zirveye vardığı ve su unsurunun başlangıcı sayılan dönem olarak, ateş ve su saçan ve göğün simgesi de sayılan bir hayvan şeklinde düşünülen ejderi hatırlatıyordu.

Ötüken'deki Hsiung-nu devleti 85'te yıkılınca,⁸⁹ Kansu'da tutunabilen Hsiung-nu beylikleri gök ibadetini o bölgedeki bir gök dağında sürdürmekteydiler.⁹⁰ Hsiung-nuların gök ayininde yer alan ve gök cisimlerini veya göksel ataları anlatan, ejder pullu insan şeklindeki oniki madeni heykel, ¹ Kansu'daki bir dağda bulunuyordu. Ayin sırasında, bu heykellerin yanında duran çanların çalındığı sanılmaktadır. Hsiung-nuların kılıç şeklindeki savaş tanrısının tapmağı da aynı yerdeydi.⁹² Bu konuya, ant törenleri nedeniyle değineceğiz."

⁸⁶ O. Franke, *Gtschichte des chinesisehen Reiches*, 111, s. 183-84*10 verilen kaynaklar. Ayrıca bkz. not böl. ıv/t7-18,

⁸⁷ Bkz. noi böl. ıv/16-18.

⁸⁸ Bkz. ne* böl. 111/91.

⁸⁹ Bkz. not böl. ıv/16-18.

⁹⁰ K. Shiratori, MRTB, v, 14.

⁹¹ Bkz. not böl. 111/2-3,111/94.

⁹² K. Shiratori, MRTB, v, 4*, 52.

⁹¹ Bkz. böl. ıv/3.

IV.-VI. yüzyıllarda kuzey Çin'de devle! kuran ve genellikle Türk boylarından oluşan Tabgaçlar (Toba: Kuzey VWei), kendilerine özgü bir gök ayinini Çin'de yapmaktaydılar⁹⁴ Çinliler bu ayinleri *yabancı gök tanrısı'na atfediyorlardı. 'Yabancı gök tanrısı'nın ayini, yaz başı bayramı döneminde, dördüncü Çin ayının dördüncü gününde, başkent batı kapısı dışında kutlanıyordu (belki Tabgaç usulünde,⁹⁵ bir "gök dağında'). Böylece, olasılıkla 'yabancı gök tanrısı'nın ayini, Çin gök tanrısınınkinden hem zaman, hem yön bakımından ayrılmış bulunuyordu. Ayin yerinde (su unsuru ve kuzey renginde) kara ipeklerle örtülü,

ilindir gövdeli (kubbeli?) bir büyük otağ kurulmuştu. Bu otağın içine yüz kişi girebilmekteydi. Ayin için hazırlanan set, Çin'de gök ayini için yapılan şekilde toparlak değil, ikinci derecede sayılan yer tanrısına özgü biçimde dört köşeydi. Tabgaç gök ayininde yalnız su unsurunun simgeleri bulunması dikkati çekmektedir. Set etrafına 49 (7x7) tahta heykel dizilmiş ve her birinin yanına birer tuğ dikilmişti. Heykellere i|K-k elbiseler ve sarıya benzer başlıklar giydirilmişti. Heykeller, Hsiung-nuların Ku-ts'ang'daki gök tapınağında duran madeni heykellere İH-nzeyip, gök tanrısının yanındakileri veya Tabgaçların göksel atalarını anlatmış oba gerek. Kadın kamlar, ayin şeddinin üstüne çıkıp, davullar •. ilm.ıy.ı başlayınca, herkes secde ediyordu. Bu sırada, birer ak buzağı ve koç ile san bir at kurban ediliyordu. Kurban töreninden sonra, hıhgaç hükümdar soyuna bağlı gençler heykellere, *lökûk* (içki dökme) nü,nini yapmaktaydılar. Tabgaçlara bağlı bulunan kuzey Çu ve Ch'i

• il.ırlm de, 756 sıralarında yabancı gök tanrısı ayinini sürdürmekteydi.⁹⁶ Yabancı gök tanrısı ayininde dans da ediliyordu.

** W. Eberhard, *Dos Toba Reich Nordchinas*, 5.3 56-57.

* Bkz. noi böl. iv/86.

*** | Mahler, *The Yvelerners Among The Tang Figurines*, s. 14.

c. *T'ie-lt ve Kök Türk Dönemi*

Tarihi dönemde tamamen Türk olarak ortaya çıkan boyların gök ayinleri hakkındaki en eski rivayetlerden biri, Çinlilerin *T'i-lt* ve *Kao-ch'i* dediği, yüksek tekerlekli feongh'lar (kağnılar) ile göç eden, fakat 419'da göçebelikten vaz geçip, 485 tarihlerinde Turfan ilinde bir kağanlık kuran⁹⁷ (486-540) Kağnılı boyları hakkındadır. Bunlardan beş boy, 410 yılında toplanarak, kadın kamların da bulunduğu bir gök ayini yapmışlardı, ilahiler söylemiş ve at kurban etmişlerdi; (Çin'de ise at kurbanı, ölen hükümdara özgüydü.)⁹⁹

Çin kaynakları Kök Türklerin gök ayini hakkında şöyle diyor:

Beşinci ayın ona günü içinde (yaz gündönümü: Kâşgarfnin Ulug-ay dediği dönem), Temir suyunda buluşur, gök (veya su ile gök) tanrısına kurban sunarlar. (Liu Mau-Tsai, *Dic Chinesischen.*, s. 10 ve not 60'iaki yorum.)

Bu kısa sözden, Liu Mau Tsai şu anlamı çıkarmaktadır: Kök Türkler de, Hunlar gibi ve aynı Ötüken Dağı'nda, gök tanrısının ejder ve yağmurla ilgili yönüne tapıyorlardı. Bir diğer metin şunu ekliyordu:

Beşinci ay içinde Türkler, koçlar ve atlar öldürüp göğe kurban ederler. (Liu Mau-Tsai, *Dic Chinesischen.*, 42)

Ayin şekli hakkında başka bilgimiz yoktur; fakat Kök Türk ayininin de, yukarıda tarif edilen törenlere benzer olduğu tahmin edi-

⁹⁷ Bkz. E. Esin. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 69-74-

⁹⁸ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 135.

⁹⁹ E. Biot, I, 115; II, 63, 158.

Icbilir. Herhalde bu gök ayini de su kenarında olmaktadır. Bu nedenle, Hsiung-nu ve Tabgaçların gök-dagı dediği ve tepesinde göl olan kutsal zirvelerden birinin, Dogu Türkistan'da Ak-tag'ın en doğusunda, Hamı yakınındaki Karluk-tağ olup, Kök Türk döneminde de Hsiung-nu ve Tabgaç dillerindeki adını koruduğu akla gelmektedir.¹⁰⁰ Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçların 'gök göbeği' ve dag gölleri gibi, Kök Türklerin tepesinde derin su olan dağları kutsal saydığı, IX-XI. yüzyıllar arasında değişik Arapça kaynaklarda¹⁰¹ bulunan şu rivayetin anlaşılmalıdır:

Kimek ilinde (Ertiş İrmağı bölgesi), Mnkvar(?) adlı dağda, (kutru) büyük bir kalkan miktarında bir tatlı su pınarı vardır (bu pınarın suyundan ordular da içse azalmazmış)... Bu pınarın yanında, sanki secde etmiş bir adamın ayakları, avuç ve parmakları ve dizlerinin yeri görülür. Bu yerde, çocuk ayakları ve kulan nalları izi de vardır. Oğuz Türkleri (bu yeri) görünce secde ederler. (Bîrûnî, *Athâr ul-bâqiyya*, s. 2,64)

Türklerin de Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçlar gibi yuvarlak bir göl şeklini su ayini yeri kabul ettikleri şu Uygur metninden anlaşılmalıdır:

Tegirmi, *yürüng önglög, suv ulug mantal*

Değirmi, açık renkli, ulu su mandala'sı (ayin yeri) (Kara-Zieme, G/12, 13).

Bu *mantal'm* suyu açık renkli olduğuna göre, 'Tui' ırh'ındaki göle

Bkz. no1 böl. iv/86.

Krş. R. Şeşen, s. 33'ieki Mas'ûdl rivayeti.

benzer şekilde, göksel suyla dolu sayılıyordu. (ÇK'uri irfe'nda tarif edilen kara-su söz konusu değildi.)

Uygurlarda bulunan ve Orta Asya'da yaygın olduğu anlaşılan, belki yağmur¹⁰³ meydana getirmek için yapılan ayinle ilgisi bulunan bir tören de, 981 yılında, Wang-yen-tâ tarafından şöyle anlatılıyordu:

(Uygurlar) gümüş veya bakırdan borular yaparak, içlerine su doldurup birbirlerine fişkırtırlar. Bazısı, elleriyle su atarak eğlenirler. Onlara göre, böylece *yaruk* ilkesinin etkisiyle gelen zararlar yok edilmektedir. (Julien, "Us Ouïgours," s. 57-58)

Semerkant ve Kuça'da bu tören baharda yapıldığından, bazı araştırmacılar bunu İran nevruzuna benzetmektedirler. Wang-yen-tâ'nın, Uygurlar hakkındaki benzer rivayeti ise, bir Çin-Türk kavramı olan *yang* (*yaruk*) ilkesine işaret etmekteydi. Çin'de, Şang döneminden itibaren ejderle ilgili bir yağmur ayini vardı. Gök ayininde de; gögün kararması ve kara bulutların belirip yağmur yağması, kanatlı ejderlerin çektiği tanrı arabasının ayin yerine geldiğine işaret sayılırdı. (Ancak şimşek uğursuz sayılır ve şimşek isabet eden yerler, gök tanrısı tarafından cezalandırıldığı düşünülduğünden terk edilirdi). Türklerde de, yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evli bulunan kağanın yağmur ve rüzgâr meydana getirdiği şeklindeki menkıbenin, gök ibadetinde

Bkz. not böl. 1/31-33, 57, 59 ve P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntesege," s. 176.

¹⁰⁵ Semerkant'ta, birbirine su fişkırtma töreni: E. Esin. *China und seine wesüichen Nachbarn*, s. 40. Bu yağmur ayiniydi: Liu Mau-Tsai, *Kulscha und seine Beziehungen....* s. 1c. Çin'de yağmur ayinleri: M. De Visser, s. 10-1X. 111-17; E. Esin, "Büke," s. 81, not 2\$. Türk proto-Bulgarlarda (Etil boyu) şimşek isabeti gök tanrısının cezası sayılırdı: Z. V. Togan, *Ibn Faalans Reisebericht*, s. 64.

yağmur meydana getirilmesiyle ilgili olabileceği kaydedilmişti. *Yad^{im}* taşı, kurban kanı ve ejder tasviriyle yapılan ayinin, Türklerde «skiden beri bulunduğu da bilinir. Nitekim Mani dinine giren Türkler, kuraklık simgesi saydıkları yılanı kurban edip, ejder resmi yaparak ve *yad* taşı kullanarak yapıldığı anlaşılan büyüü, bir daha yapmayacaklarına yemin ediyorlardı:

*Yılan ölürgücü bokum ener, luu Öntürgüci, yadçı boitum
erser....*

Yılan öldürücü ejder (tasvirini?) yükseltici, yada oldum
ise.... (Müller, "Uigurica" 11, 84).

Kazvînt'nin Türklerin memleketinde güneşin doğduğu yerdeki ateş dağının alevlerinin *yad* taşıyla meydana getirilen bulutlar sayesinde önlendiği hakkındaki rivayeti, yaz gündönümünde yapılan ayinin efsaneleşmiş bir yankısını hatırlatmaktadır:¹⁰⁶ Yaz gündönümü ayininde güneşin ve ateş unsurunun devrinin zirveye varıp, su unsurunun yağmur şeklinde onu takip ettiği düşünülüyordu. Türklerin su ayinlerinin bir bölümü, cenaze törenleri nedeniyle kaydedilecektir.

Yaz gündönümünün ateşli yönünün Kök Türk döneminde özellikle belirlediği, Türklerin Theophylaktos Simokatta'nın ifadesiyle, ateşe olan olağanüstü saygısıyla¹⁰⁷ ortaya çıkmaktadır. Çinli gezgin Hsüan-

¹⁰⁴ Bkz. not böl. m/43.

^{im} Bkz. S. E. Malov, "Şamanskiy karnen' yada v Turkov Zapadnogo Kitaya;" G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "yad".

¹⁰⁶ Kazvînl.s. 516.

¹⁰⁷ Bkz. not böl. 1/18 (K. Dieterich, 11, 14'e atf).

tsang da 630'da benzer bir gözlemde bulunuyordu: Batı Türk hükümdarı 'Tong"-Yabgu, ateş unsuruna gösterdiği saygıyı, ateş Özü olduğu sanılan ağaç unsuruna da gösteriyor ve ağaçtan bir tahta oturmak istemiyordu.¹⁰⁸ Gardîzi'ye göre Türklerin ateşe olağanüstü saygısı bu unsurun her şeyi temizlediği düşüncesine dayanıyordu.¹⁰⁹ Çu dönemi, Çin'de ilk ateşi yakan adam efsanesinde olduğu gibi, Türklerde de ateş ibadetinin ilk ateşi yakan Türk' lakaplı alaya bağlanması ihtimali kaydedilmişti.¹¹⁰ Nitekim, Türk hükümdarının ateş ayininde, alevler içinde bir yüz gözükererek kehanette bulunuyordu. Ateş için kullanılan *manialın* (ayın yeri) üç köşeli kırmızı şeklini bir Uygur metni tarif etmektedir:

Kızı! üç bulungluk oot manlal. (Kara-Zieme, G-4/5)

Üç köşeli *Oot mantal*, kâinat simgesi olan otağın ortasında duran ve boy, soy birliğini temsil eden üç-ayaklı taşınır ocak"¹ olsa gerek. Aslında ilk ateşi yakan Türk* unvanlı hükümdar aynı zamanda boy kurucusuydu. Kök Türk döneminden Türkistan resimlerinde, ocak başında ant içme töreni resmediliyordu.¹¹² Ant konusunda bu konuya geri dönecektir."³

Menander Protektor, Bizans elçisi olarak Ağustos 568'de İstanbul'dan hareketle Türkistan'a giden Zemarkhos'tan aktardıklarına dayanarak, Türklerin elçiyi ve eşyasını, ateş ayini sırasında tütsüleye-

¹⁰⁸ S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, s. 55.

¹⁰⁹ Gardtzt, s. 2.63; Makdisî, ıV, 2.2.; Marzavı, s. 31.

¹¹⁰ Bkz. not böl. 111/9-11.

¹¹¹ Bkz. not böl. 1/17.

¹¹² Bkz. E. Esin. "Oldrug-turug," rcs. z.

¹¹³ Bkz. böl. ıV/3.

rek, kötü ruhlardan arındırdıklarını şöyle rivayet etmişti:

Getirdikleri bütün eşyayı aldılar ve orta yere koydular. Sonra tütsü için kullanılan kokulu dallarla bir ateş yaktılar. Skythai dilinde, anlaşılmaz birkaç söz söyleyerek, bir taraftan da bir çan ve bir davul çalarak, ellerinde henüz çıtırdayan tütsü dallarıyla dönmeye başladılar. Cezbe halinde, kötü ruhları kovalar gibi hareketler yapıyorlardı. (Dieterich, II, 17).

3. Alplık Kurumuna Özgü Törenler

a. Çu Dönemi

En eski kayıtları Çin'de milattan önceki son yüzyıllarda yazılan Çu alplık törenlerinin İç Asya göçebelerinden geldiğine şüphe yoktur. Çu devletinin kurucusu, Çince adıyla Vvu, Çin'in batısındaki, Çinlilerle meskûn olmayan illerden gelmişti. Wu, Çin'in kuzeyini fethetirken, ordusunu Çinli olmayan ve Eberhard ile diğerlerinin Türk sandığı "batılı" boylardan toplamıştı.¹ Vvu'nun ordusunu oluşturan "batılı" boylar o dönemde, Kuzey Çin'den, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan İç Asya göçebe boylarının alplık geleneği ve destanlarının taşıyıcısıydılar. Beş türlü silahı ve zırhları icat ettiği rivayet edilen Çinli olmayan, olasılıkla Çin'in kuzey yönündeki İç Asyalı boylara bağlı alp ve savaş tanrısı Ch'ih-yo ile, sihirli kılıç K'un-wu destanları, kılıç şeklinde bir savaş tanrısına ibadet geleneği, ant içme töreni, Çin'e

Vvu'nun ordusu: E. Chavannes, *Les Memoires historiales de Se-Ma-Ts'ien*, I, zyz. Çular çoklukla Tûrkü: W. Eberhard, W., *Çin Tarihi*, s. 17, 33. (Ayrıca bkz. not böl. 1/1).

hep "batılı" ve "kuzeyli", Çinli olmayan göçebelerden geçmişti. Belki değişik ırklardan olmakla beraber, İç Asyalı göçebeler aynı kültüre bağlıydı. Nitekim Çin tarihlerinde, Çu devleti kurucusu Wu ile ilgili olarak geçen *khycn-lío* (Hsiung-nu döneminde feeng-İou/thing-Iu) kelimesi ile Herodotos'un *Akinakes* şeklinde yansıttığı iki ayrı adın ikisi de, kılıç şeklindeki bir savaş tanrısının simgesiydiler. Her iki kelimenin de, olasılıkla Türkçe *hngırak* (iki yanı keskin kama) kelimesinden değiştirildiği sanılmaktadır.¹¹⁶ Böylece Çu alplik geleneği ve Onun sanattaki oluşumlarından söz ederken, Kuzey Çin'den ve Ordos'tan batıya doğru, Ötüken bölgesinden Kem ve Ulug-Kem'e (Uyuk-Arjan ve Karasuk kültürleri); Ala-tag'da, Kök Türk harflerine benzeyen bir yazının bulunduğu Esik mezarına; Aral Gölü ve Kama Irmağı (Ananın kültürü) üzerinden, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir alan göz önünde bulundurulmaktadır.¹¹⁷

Çu döneminde, askerlik eğitimi verilen bir saray okulu bulunuyordu.¹¹⁸ Bu okulda hükümdar ve ihtiyar alplar, başlarında hükümdarın oğlunun bulunduğu genç alpları yetiştirirdi. "Devletin

¹¹⁵ Ch'ih-yo: bkz. not böl. m/34, m/76, iv/1, not iv/124-125, iv/171-276. Merih kılıcı; bkz. not 137, 140-4». »50-51, 34». 390, 455. Ani: bkz. not 375», 401-403. 410-37. 451. 457-59-

¹¹⁶ Bkz. not 140-54. 359. 4*8, 5*7-

¹¹⁷ Bkz. M. Granet. s. 162, 326 ve not 3; E. Esin. "Kur-kurşak." not 2 (atf yapılan kaynaklar: Chfng Ti-Kun. s. 254-56 ve J. Prusek, s. 101 (Kuzey Çin. Ordos); N. L Çknova (Ötüken); Kiselev. s. 60, 108, 156 (Kem-Karasuk); Devlet (Uyuk-Arjan); E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve hlama Giriş*, s. 20-5 (Esik); Herodotos, iv/9 ve K. Jettmar, resim 4 (Skyihai).

¹¹⁸ Alplik okulu ve av töreni: *Li-chi*, 11, 451-454-57; D. Bodde, s. 365-66; M. Granet. s. 138-39. Zırhlar: E. Esin. *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve hlama Giriş*. s. 16.40-1. Ateş yıldızı: bkz. not böl. n/38, m/10. iv/71.

AMİLER

oğulları" denen ve genellikle Çulara bağlı beylerin oğulları olan genç alplar silah kullanmayı, özellikle ok atmayı, nara atarak bir vuruşla baş kesmeyi, Türkçe *karigh* denen iki tekerlekli savaş arabalarını sürmeyi, destanları dans şeklinde temsil etmeyi öğrenirlerdi. Bunların zırh giydiği rivayet olunmaktadır. O dönemde giyilen zırhlar cilalı tahta veya deriden kolçak, butluk, omuzluk gibi kısımlardan ya da ince demir levhalardan kumaşa dikilmesinden meydana gelmişti. Silahlar gibi, zırhlar ve atlı kıyafetleri Çin'in kuzeybatısındaki göçebelere öğrenilmişti.

"Devletin oğulları" denen genç alplar, ilkbaharın son ayında (ateş yıldızı görününce), bataklıklardaki çalılan ateşe verip, sürekli avına çıkarlardı. Sonbahar ile gök ayını döneminde, müzik eşliğinde, ok atma yarışmaları yapılırdı.¹¹⁹ Gök ayını döneminde, yarışma yeri sarayda, hükümdarın kurban vermesine özgü, Çince olmayan, olasılıkla Çu dilinde, *pi-yung*^{no} dener yerdı.¹²¹ *Pi-yung* yapısı, *ming-fang*¹²² adı verilen ve ateşi icat eden göksel hükümdarla ilgili Sin yıldız takımının şekline benzer plandaki hükümdar divanhanesinin solunda bulunuyordu. (Ming-t'ang'ın sağında ise, yıldızların durumunu belirlemeye yöneltilmiş *ling-fai* kulesi durmaktaydı). *Pi-yung*'un aslen askeri nitelikte olduğuna şüphe yoktu. Çünkü bu yer, toparlak bir havuz içinde olup, bir kale şeklindeydi. *Pi-yung'a*, dört yöndeki köprülerden geçerek varılıyordu. *Pi-yung'da* gök, yer ve Çuların baş-

^{1,9} ü-chi. 11.446-53

¹²⁰ D. Bodde, s. 365-66. O. Franke. *Geschichte des chinesischen Reiches*. Berlin. 1915, m, s. 74, 304. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 11/3. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, s. 418, 445.

¹²¹ U-cM₁ II, 4 s 1.

¹²² Bkz. not böl. n/38, 111/10, iv/72, iv/113.

kentlerinden Hao'da, zaferlerden sonra, yenilgiye uğrayan esirlerin kulakları kesilerek savaş tanrısı Merih gezegenine insan ve hayvan kurbanları adanıyordu.¹²³ Bu sırada genç alplar, destanları temsilen dans ederdi. Diğer ve Merih'le eş tutulan savaş tanrısı, Çinli olmayan kuzeyli göçebelerin 'gök-oğlu' Ch'ih-yo'nun Çin hükümdarı Huang-ti ile savaşı da, dans şeklinde anılırdı. Ch'ih-yo ve kırkiki "demir-başlı" (tulga giymiş) kardeşleri, Çin'de bilinmeyen bir savaş usulünde, atlı olarak vuruşuyorlardı. Huang-ti ise, savaş *karigh'sma* binmişti. Ch-ih-yo'nun başı kesilince, başı ve gövdesinin iki ayrı yere düştüğü söylenirdi. Çin'in kuzeyinde, kuzeyli göçebelerin eski vatanı olan bu iki yerde, Ch'ih-yo'ya, onuncu Çin ayında (sonbaharla kış arası) kurban verilirdi. Ayrıca savaş zamanında da, Ch'ih-yo'ya Çin'in başkentinde kurban verilir ve savaşlarda Ch'ih-yo'nun bayrağı adı verilen kuyruklu yıldızın belirlediği sanılırdı.

Pi-yung'daki müzik eşliğinde yapılan okçuluk yarışmalarında, eyalet beyleri ve yüksek rütbeli alplar, mahir okçular arasından seçilirdi.^{12**} Çünkü bu yarışmada müziğin işaret ettiği anda hedefi vurabilmek, yalnız ustalık değil, terbiye, doğruluk ve kut nişanesi sayılıyordu. En usta okçu sayılan hükümdar, dört yöne ok atarak, kötü ruhları kovan bir *kam* görevi de görmekteydi.¹²⁵ Hedefi vuranlara kadehle, vuramayanlara boynuzla şarap sunulurdu.

Her alp, vurduğu hayvanın resmini bayrağına¹²⁶ resmediyor ve bu

¹²³ E. Chavannes, Les *Memoires historiques* de Se-Ma-Ts'ien, m, 445; M. Granet s. 138-39.

¹²⁴ Bkz. not böl. iv/120 ve M. Granet, s. 83 (not 1), 86 (not 2), 113-116, 381-90.

¹²⁵ M. Granet. s. 380, 38a.

¹²⁶ M. Granet, s. 382 (ve not 4), 384, 388. Hükümdar veya alp ölünce, *holut*

AYINLER

hayvanla bu bayrak onun özü (ruhu) sayılıyordu. Hükümdar ancak, sığır ve geyik avlardı ve onun ruhunun makamı, Türkçe *kotuz* denen sığır kuyruğundan yapılmış bir tuğdu. Özü olan hayvanın etini yemek, özü o hayvana bağlı kimseye (veya tanrıya) kuvvet katıyordu. Ayin sonunda, kurban (Türkçe: *tapıg*) etlerinin tanrıya sunulmayan kısımlarını, hükümdar ailesi ve beyler, 'geyik çağrısı*' adı verilen şölende toplanarak paylaşıyorlardı.¹²⁸ Bu ziyafetlerde hükümdar, mevsime göre uygun sayılan yöne yüzünü çeviriyordu. Diğerleri Kâşğari'nin *kuram*¹²⁹ dediği şekilde, hükümdarın iki yanına ve önüne diziliyorlardı. *Kuram* rütbe ve yaş sırasına göre idi. Herkes ilk atasının yerini alıyor ve yaş farkları, saça verilen şekille ayırt ediliyordu. Kurban etinden her beye, geleneğe göre atasına ait olan kemik -daha sonraki benzer Oğuz şölenindeki ifadeyle söriğüfc-¹³⁰ veriliyordu. Şölen sırasında hükümdar, içki kadehlerini, Oğuzların benzer ant şölenindeki adıyla to/u'ları¹³¹ sunuyordu.¹³² *Söriğük* ve *tolu* sunulması, tımar dağılımının simgesiydi. Oğuzlarda olduğu gibi, tolu'lar (şarap

yak (bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeisfi*, 1972) kuyruklu tuğu arabasına konup, ruhu oraya geri gelmeye çağrılıyordu: Li-chi, I, 1, 4, 38. Hükümdar ancak sığır (E. Biot, II, 207, not 5), veya geyik (D. Bodde, s. 327-34, 337) gibi asil sayılan hayvanları avlardı.

¹²⁷ M. Granet, s. 382 ve not 4.

¹²⁸ E. Biot, II, 397. Li-chi, I, 111; II, 241-50. Geyik çağrısı: D. Bodde, s. 367, not 27.

¹²⁹ Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

¹³⁰ Bkz. not böl. 1v/184.

¹³¹ Li-chi, II, 454-57. M. Granet, s. 91-2 (ve not 1), 103, 110 (ve not 1). E. Esin, fslamiyelden önceki *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 39-40.

¹³² Bkz. böl. 1v/3/d ve Yazıcı-zâde, s. 359-*°-

kadehleriyle küçükler büyüklere sadakat andı içiyordu. Ant töreninin, küçükleri büyüklere bağladığı gibi, hepsini de hükümdara bağlı kıldığı durumuna Pruşek¹³⁴ işaret etmektedir. MÖ 645 tarihinde, Çinli olmayan bazı "yabancılar," bir dağın güney yamacında, yani ateş unsuru ve güneşle yaz gündönümü ayinleriyle ilgili sayılan bir yerde, Ch'in beyinin bir atını kurban etmiş ve şölen yapıp, aynı beyin verdiği şarabı içmiş ve böylece ona sadakat andıyla bağlanmış bulunuyorlardı. Kılıç üzerine ant içildiğini de hatırlatan Pruşek, ant töreninde kullanılan kılıcın Çince değiştirilmiş şekildeki adının, Çu döneminde de var olup, bunun Türkçe aslının *kmgırak* (iki yanı keskin bıçak) kelimesi olması hakkındaki görüşleri tekrar etmektedir. *Kmgırak* kelimesinin Çince şeklinin, Çu sülalesi kurucusu Wu dönemine (MÖ 1100 sıraları) geri götürülebileceği ihtimali kaydedilmişti.¹³⁵ Bütün Çu ayinlerini ve şölenlerini Çin'e getiren hükümdar da Wu'ydu.¹³⁶

Yaz ve kış gündönümündeki ayinlerden sonraki şölenlerde, rütbe-ler ve onların nişanesi olan elbiseler, davul, ok, yay ve balta; şarap yapma hakkının simgesi olan kadeh gibi işaretler dağıtılıyordu.¹³⁷ Bütün bu hediyeler ve bu arada elbiseler, dağıtılan rütbelerin işaretiydi ve şekilleri sınıflandırılmıştı.¹³⁸ Çin usulünde, kumaştan kuşaklar, rütbe işareti olarak hem kadınlara, hem erkeklere veriliyordu. Kadın kuşaklarına aydan su meydana getirdiği sanılan cinsten madeni aynalar, erkek kuşaklarına ateş meydana getiren bakır aynalar

Li-chi. II, 311.

¹³⁴ J. Pruşek, s. 130-33.

¹³³ Bkz. not böl. 111/37.

¹³⁶ U-chi. II, 310-11.

¹³¹ Li-chi, I, 118-19; II, 248-50.

¹³⁸ Li-chi, I, 188.

takılırdı. Askeri kemerlere gelince, bunlara kılıç (veya kama) ile birlikte, rütbeyi gösteren kemik bir levha ve Türkçe suvluk denilen mendil asılırdı. Alplar, birbirini eğilerek selamlarken, *suvluk* yere değerdi. Bu kemerlerin kalıntısı tokalar, Çu çevresinde ve "Kuzeyli" göçebelerin bölgesi Ordos'ta bulundu. Somut resimlerde de kemerler ve süvlufe'lar belirmektedir. Uygurların ataları, Çinlilerin "Kuzey Ting-ling" dediği boylara atfedilen, Ötügen çevresinde milattan önceki binyıldan kalma alp mezarlarındaysa, madeni ayna ve içki boynuzu kadehi, kemere asılı silahlarla birlikte, bazen resmedilmiştir. Bu mezarlarda görülen geyik, at ve yaban domuzu resimlerinin kurbanları resmettiği sonucuna. Kök Türk dönemi mezarlarından birindeki kitabeye dayanarak varmaktayız (bkz. Emel Esin, *Türk Kozmolojisi, tik Devir Üzerine Araştırmalar*, "Sığınlar Begi," resim VIII/a).

Böylece, sadakat andı içmek ve *kur* denen askeri kemerle, kılıç veya kama veya sadak kuşanmak^{1*0} gibi, Türk alp kurumuna özgü törenlerin kökeni, Çu dönemine kadar geriye gitmektedir.

Kayda değer bir konu da, Çu dönemi alplık ongunlarıydı. Çu sülalesi kurucusu Kral Wu, Çin'e hücum ederken, Çin'in batısındaki illerden gelen ordusunu şu sözlerle cesaretlendiriyordu:

Kemerlerin tarifi: Li-chi. 1. 85. 449; 11. 114 - **Kalıntılar ve sanat eserleri:** J. G. Andersson; Cheng Te-K'un, s. 2.54-56; J. Pnišek. s. 101; British Museum. 1922-6-120 numaralı Ordos eseri (E. Esin. *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, resim xvı/a). **Ötügen ilindeki milattan önceki binyıla ait alp mezarları:**, V. V. Volkov, *Bronzovty i ranmyjeleznıy vek severnoy Mongolii*, s. 73, 76, resim xz. **Kuzey Ting-lingler:** E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, not 1/10.

¹⁴⁰ Bkz. E. Esin. "Kur-kurşak".

Batılılar! Hükümdar ve bey payeliler! Binbaşılar, onbaşılar! Dehşet saçınız! Kaplan, ayı, kurt, ejder gibi olunuz! Ta ki bu topraklar (Kuzey Çin) Bau'nın esiri olsun. (Chavannes, *Les Mmoires.*, 1,132.)

Granet, bazı menkıbelere de dikkati çekmektedir: MÜ 683'te, akın etmek isteyen bir alp kaplan postu giyiyordu. MÖ 631'de bir bey akına çıkarken, önde giden savaş arabasının atlarına kaplan postu giydirmişti. Hükümdarlara kaplan ve pars postu hediye verilirdi. Cezbe halinde alplar kaplan şekline girmektedir (?).^{M1}

b. Hsiung-nu, Tabgaç ve Ak-Hun Çevreleri

Hsiung-nuların, gök tanrısını ve yanındakileri anlattığı sanılan oniki madeni heykelle beraber, kılıç şeklindeki savaş tanrısına taptıkları kaydedilmişti. Bu durum, MÖ 43'te, Hsiung-nuların, göğü ve kılıcı beraber şahit tutarak ant içme töreninde oluşuyordu. Hsiung-nu shan-yü'süyle Çin sülalesinin elçileri arasında ant içilmesi töreni şöyle olmuştu:

Bundan böyle, gelecekte de, Han (sülalesi) ile Hsiung-nu, tek boy gibi olsun. Gelecek nesiller de birbirini aldatmayacak ve birbirine saldırmayacaktır... Han (sülalesi) veya Hsiung-nudan hangisi, bu antlaşmayı bozmaya cesaret ederse, gök ona felaketler indirsın (diye karar vermiştiler). (Elçiler), *Shan-yü* ve beyleriyle beraber, Hsiung-nu ilindeki No Irmagı'nın doğusunda bir dağa çıktılar. Orada, bir at kurban etliler. Ching-lu¹⁴² (adı Türkçe kılıç veya *kingtrak\an* değiştirildiği sanılan

M. Granei, s. 262, 316, ve not 3.

Bkz. not böl. m/37-38.

bıçak) ile ... *Shan-yü* içkiyi (al kanıyla?) karışırdı ... ve birlikte kan andı içtiler. (Prušek, 132)

Hsiung-nular yeni tahta çıkan hükümdara da sadakat andı içiyorlardı.¹⁴³

Hsiung-nuların büyük hükümdarının Çince değiştirilmiş şekilde "Mao-tun" olarak verilen adının aslının Bagaur olduğu sanılmaktadır.¹⁴⁴ Shiratori,¹⁴⁵ bu kelimenin "alpların başı" anlamına gelip, Çinlilerin Wu-huan dediği ve Clauson'un¹⁴⁶ proto-Oguzlar sandığı boyun dilinde kullanıldığını bildirmektedir. Adının Bagatur olduğu zannedilen Mao-tun ve çeşitli başka İç Asyalı hükümdarlar, onları bağlı beyler olarak görmek isteyen Çinliler tarafından, askeri maiyete verilen şekilde hediyeler alırdı. Bunların arasında alplik simgesi, kılıç (veya kama) ve mendil asılı olan altın kemer de bulunuyordu.¹⁴⁷

Türkçe askeri kemere verilen *kur* adı Tabgaçlarda kullanılmaktaydı ve Tabgaç hükümdarı *kur* kuşanırdı. Kur yalnız alplara değil, saray hanımlarına da verilmekteydi.¹⁴⁸ Kemer tokalarında aslan resmi olan bu hanımların, askeri amirlere bağışlandığı anlaşılmaktadır.

Ant töreninin *kur* ile ve kurban ayinleriyle ilgisi, T'ie-le Türklerinin batılı boylarından sayılan,¹⁴⁹ Gurgân Ak-Hunları hakkındaki,

¹⁴³ J. J. M. De Groot. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 187.

¹⁴⁴ Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Twelfth Century Turkish*, "bagaur".

¹⁴⁵ K. Shiratori, "Sinologisch," s. 4.

¹⁴⁶ Clauson, "Türk." s. 117.

¹⁴⁷ J. J. M. De Groot. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. I, 78-9; 11. 181.

¹⁴⁸ P. Pelliot, "L'edition collective des oeuvres de Wang Kouo-Wei," *T'oung-pao* xxvi (Leiden. 1929).

¹⁴⁹ Lui Mau-Tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*.

Prokop'un şu rivayetinden anlaşılmaktadır:

Bunlardan kemer taşıyanlar, (genellikle) en çok yirmi kişilik, hatta bazen daha da kalabalık birlikler kurarlar ve her zaman beraber yemek yer ve içki içerler. Her biri öbürlerinin maunda hak sahibidir... Birliği kuran kişi ölünce, kanuna göre adamlarının onunla beraber, canlı olarak gömülmeyi kabul etmesi gerekir. (Dieterich, i, 18)

Çin'de, Şang (MÜ 2000) döneminden Ming sülalesine kadar (XV. yüzyıl) devam eden, ölen kimselere, kendisine bağlı olan kadın ve erkekleri kurban etme geleneği, sadakat yemininin bir sonucu olarak Hsiung-nu ve diğer İç Asyalı boylarda da yaygın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Kök Türk Kağan soyuna bağlı ve kendisi de 626'da Tu-pu Kağan unvanı ile Koço'ya hâkim olup, 635'te Çin sülalesinden bir hatunla evlenerek Çin'in hizmetine giren A-shi-na She-Ör de (Gumilev'e göre adı Sono: Böri idi), Çin hükümdarı Tai-tsung ölünce, onunla gömülmek istemişti.¹⁵¹

c. Kök Türk, Uygur ve Hâkânî Çevreleri

And/ant, *and/ıg*,¹⁵² anlamlı *adaş* (anılı arkadaş) ifadeleri ve *ant* okunan iki harften (Resim 23 ve 24, s. 129) anlaşıldığı üzere, ant kurumu.

s. 127 ve Franke, "Türkvölker," s. 42.

¹⁵⁰ J. Prusek s. 39-40. P. Demieville, s. 78, 83. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, 11, 720-33.

¹⁵¹ E. Esin. *İslamiyetten önceki Türk Kıtı Tarih ve İslama Giriş*. s. 226; Gumilev. s. 467 (no. 36); Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 263-65.

¹⁵² Antlg: bkz. not böl. ıv/170 "Ant" okunan harfler: N. Orkun, ı, 17. Güneş piktogramı: E. Esin, "Kün-ay," resim 1/1.

Kok Türk döneminde önem taşıyordu. *Andhg* unvanının bir *alpagu* (Orkun, III, 193) mezarında geçmesi de *ant* töreninin alplıkla ilgisine işaret eder. *Ant* okunan harflerden biri, aynı zamanda güneş piktogramıdır (krş. Resim 9, s. 69 ve Resim 23). Nitekim, Kök Türk döneminde, güneşi şahit tutarak da *ant* içildiği anlaşılmaktadır.

Resim 23

Resim 24

I udun-şad unvanından Türk olduğu anlaşılan Kamil beyinin kendisine verdiği sözü tutmasını sağlamak için, Hsüan-tsang, 630'da kendisiyle birlikte, tapınakta güneşi şahit tutarak *ant* içmesini işlemişti.^{1,4} Hsüan-tsang, daha sonra o dönemde, Batı Türk başkenti olan Suyab'da, o sırada hükümdar bulunan "Tong'*-Yabgu'nun bir davetine gitmişti. Hükümdar üç gün avlandıktan sonra, Hsüan-tsang'1 hır şölene davet etti. Bu şölene Hsüan-tsang şöyle anlatıyordu:

Hanın otağı göz kamaştırıcı altın çiçeklerle süslüydü. Teşrifatçılar otağın ön kısmına iki sıra hasır serdirdi ve parlak atlas elbiseler giymiş kişiler, iki sıra halinde oturdular. Hanın muhafızları arkasında duruyordu.... Han tahta oturdu.... Çift minder ve post üzerinde oturuyordu.... Çin elçileri geldi.... Han müzik çalınmasını ve şarap sunulmasını emretti ve elçilerle içti....

E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Nolcs additionnelles*, s.

169, not 8.

.S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Jhsang*, s. 38.

Resim 2j. Bir *Kartuk hükümdarını* tahta çıktığını gösterdiği sanılan, *Sibirya'da bulunmuş gümüş tabak. Pugacenkove-Rempel, resim t\$z. Bkz. not böl VII167, 2 1 8*

Misafirler birbirlerinin şerefine içiyorlardı. (Julien, Histoired., s. 55 - 7)

Hsüan-tsang'ın anlattığına benzer bir tören, bir Karluk beyinin tahta çıkışını gösterdiği sanılan gümüş tabakta resmedilmişti (Resim

Çin'de Kök Türk müziğinin etkilerinin duyulduğu VI.-VII. yüzyıllarda, müzik okulu öğrencisi genç erkekler ve hatta kızlar, Kök Türkler gibi kanla ant içme geleneğini öğrenmişlerdi. Birbiriyle ant içenler

Resim 27 (Üstte). Tuva'da (Ulug-Kem) Kök Türk devrinden bir sin. Evtyuxove, Resim 20, Bkz. not böl V/156.

Resim 26 (solda). Ertis Vadisinde KimeMere atfedilen bir sin. Arslanova-Çarikov'dan alınmıştır. Bkz. not böl VI/156.

8 - 12 kişilik birlikler oluşturuyorlardı. Bunlar evlenince, yeni gelin veya güvey de ant birliğine girmiş sayılıyordu.¹⁵⁵ Böylece, Türklerde de kadınların ant birliğine girebildiği akla gelmektedir. Sin/sm denen Türk mezar heykelleri arasında, sağ elde *tolu* (kadeh) tutup, sol eliyle belindeki kamaya dokunanlar (Resim 26) belki bir ant törenine taraf olmuş alpları temsil ediyordu.¹⁵⁶ Kadeh tutanlar (Resim 27) genellikle

Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 468.

¹⁵⁶ E. Esin, *İslamiyettten önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, s. 111-1x2, resim XLVI1/b, c, d (içki boynuzu tutan sin).

erkek, nadiren kadındır (Resim 2.8, s. 122). Ancak Türklerde, kubbe akına gömülen alp cesetlerinin eline kadeh verme geleneği de bulunduğundan, sinlerin elde tuttuğu kadeh, cenaze töreniyle de ilgili bir simge olabilirdi.

Ant töreninin Türklerdeki şekli hakkında en eski kaynaklardan biri, 607'de K'imin Kağan'ın, Çin hükümdarı Yang-ti'ye sadakat andı

¹⁵⁷ Al'baum. resim 24.

AYINER

içmesi hakkındaki Çin rivayetidir. K'imin Kağan, ataları gibi Türk töresine sadık kalmamış, Çin medeniyetine gönül vererek Çin köşlelerinde yaşamak, Çin kıyafeti giymek istemiş ve Çin sülalesinden bir hatunla evlenmişti. K'imin Kağan'ın Yang-ti'ye sadakat andı içmesi şöyle anlatılmıştı:

Hükümdara uzun ömür dileyerek kadehini kaldırdı ve hürmetle diz çöktü.... Hükümdar (Yang-ti) buna çok sevinerek şu şiiri yaptı: Kuğu ongunlu bayrak, Geyik Geçiti'nde durdu, gök renkli devlet *karigłfsı* Ejder ordusuna geldi. Hu-han (Hsiung-nu sritn-yü'sünün varisi olarak, K'imin Kağan) bîat etti. (Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen., s. 64)

Merhum A. İnan, ant konusundaki eserinde VIII. ve IX. yüzyıllara ait ant törenleri kaydetmişti. Bunlardan biri Uygur ant törenini anlatmaktadır:

Çin generali (Uygurlara) şöyle dedi ... "Tang sülalesinden gök-ogluına onbin yıl! Uygur hakanına da onbin yıl!... Hangisi bu sözleşmeyi bozarsa, savaşta canı çıksın, soyu soppu yok olsun." Ant şarabı getirildiği zaman, Uygur başbuğları: "Senin andınla ant içiyoruz," dediler. (İnan, "Eski Türklerde.," s. 318: Biçurin, I, 78-9*3 atıf).

A. İnan'ın anlattığı diğer ant töreninin hangi bölgeye ait olduğu belirli değildir.

X. yüzyılın ilk yarısında eserini yazan İbnü'l-Fakıye göre, Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde su dolu bir kap bulunur. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlar. Kabın altında bir kadın şalvarı bulunur. Yemin eden, "Andımı bozarsam, kadın şalvarı giyeceğim olsun, beni buğday gibi biç-

sinler, yüzüm akın gibi sararsın," der (İnan, a.g.e., s. 318-19).

Ibnü'l-Fatih'in rivayelindeki bakırdan put, Hsiung-nu savaş tanrısının kılıç şeklindeki simgesiyle aynı tapınakta bulunan ve göksel cisimlerin somut anlatımları olduğu sanılan oniki bakır heykeli hatırlattığı gibi, Merih'in Türkçe adının Bakır-sukımı olduğunu da akla getirmektedir.⁵⁸ Kadın şalvarı giymenin bir aşağılanma sayılması durumu ise, kadınların taraf oldukları ant törenlerinde alplık söz konusu olamayacağını göstermektedir. Belki kadınlar ancak sadakat andı içiyorlardı.

XI. yüzyıl yazarı Gardîzî, ant töreninin Hsiung-nular gibi, Türklerde de gök tanrısına adanmış bir dağ üzerinde yer aldığını anlatmaktadır. Gardîzî'nin söz ettiği dağ. Batı Türk hükümdarı "Tong"-Yabgu'nun Hsüan-tsang ile şölen yaptığı ve 737'de Türgiş kağanının Ordu'sunun bulunduğu yerlerde, Isık-köPûn kuzcybatısında idi. Kastek geçidine yakın, Uzun-agaç zirvesinin söz konusu olması ihtimali Minorsky tarafından⁵⁹ ileri sürüldü. Gardîzî şöyle diyordu:

DİÛ denen bir köy vardır.... O köye yakın dağa Türkler gelirler ve bu dağda yemin ederler. "Bu dağ Rabbü'l-izzet makamıdır," derler. Söylediklerinin (günahından) biz Allah'a sığınırız. (Gardîzî, s. 2.79).

Kâşğart, Türklerin Hsiung-nular gibi, kılıcı şahit tutarak ant içliklerini anlatmaktadır:

Kırgız, Yabaku ve Kıpçak gibi bazı (Türkler), birisine ant verdikleri veya mîsâk {anlaşılmal kurdukları zaman,

⁵⁸ Bkz. not böl. IV/176-177,111/38.

^w Minorsky, 290 ve harita vı.

kılıçlarını çekip (kılıcın) On kısmını çapraz olarak, birbirlerine karşı tutarlar. "Kök kirsün, kızıl çıksun," derler. (Bu sözün) anlamı şudur: Eğer bu andımı tutmaz ve bozarsam, gök renginde olan bu demir (kılıç) kızıl, yani kanlı olarak çıksın. Çünkü onlar demiri (kılıcı) sayarlar. (Kâşğarî, varak 18z)

Aynı nedenle Kâşğarî şu sözü de hatırlatmaktadır: "Kök *tcmür kerilurmas*" (Gök demir geri durmaz). Acaba "*kök tcmür*" ifadesinin aslı gök renginde kılıç' mı, yoksa Hsiung-nuların taptığı 'göksel kılıç' mı¹⁶⁰ demektir?

Kök Türk dönemi sanat eserinde, Batı Türkistan'daki, Koço Uygur Kağanlığı, Karluk (Resim 25, s. 130) ve Hâlîjânî çevrelerinde, ant töreni resmeden sahneler çok sayıdadır.¹⁶¹ Bunların çoğu şölen sırasında, bazısı ocak başında yapılmaktadır. Şölene katılanlar, genellikle bellerinde *kur* ve kılıçla gösterilmiştir. Bazı eserlerde, her kişinin yanında ongunu resmedilmişti.

Kılıç üzerine ant içilmesi durumu kılıcın aslı bulunduğu hur'u (rütbe kemerini) gerektirmektedir. Nitekim, Hâlîjânî Türkçesinde hur, hem kemer, hem rütbe anlamına geliyordu.¹⁶² Türk *feur*'u üzerindeki Johu/fohcTlar (madeni levhalar) tuj'lar (allın ve gümüş levhalar); hur'a bağlı *kes* (okluk) ve *suvlufe* (mendil veya kese) ile birlikte rütbe işareti oluşturuyordu.¹⁶⁵ *Kursanmak* ifadesi, (Tabgaçlarda^{16*} da bulunan)

¹⁶⁰ Bkz. notbol.lv/159.

¹⁶¹ Bkz. "Anl." resim 4/A, 8/A; 10/a; 1z/c. E. Esin. "Oldrug-lurug," resim 1. 3.

¹⁶² Kâşğarî, varak 163.

¹⁶¹ Bkz. E. Esin. "Kur-kurşak," no 1 7 1 . The Turk ul-'ajam of Samarrâ and The Painings Atributable to The m in The Jawsaq ul-Hâqan1." s. 60-62. E. Esin. "Türk ul-'acemlerin Eseri Samarrâ'da Caysak ul-Hâkânî Duvar Resimleri," s. 318. Tabirler için. Kâşğarî. s.v.

kılıç kuşanma törenine işaret ediyordu. Türk kânları (hanları), *toku/toka 'lan, er erdemi* (erlik fazileti) gösteren kişilere nişan olarak veriyordu.¹⁶⁵ Elli tofcu'ya kadar kazanmış cr'ler vardı. Tofeu'lar, kemerin üstüne ve kemerden sarkan kayışlara takılıyordu (Resim 25, s. 130 ve Resim 27, s. 131). Çin ordusunda yüksek bir askeri rütbe sahibi olan Türk hükümdarına, Çin sarayı altın *hur* ve üstünde balık işareti olan kese hediye ederdi.¹⁶⁶ Hükümdarlar ile *urungu alp'for* (bayraklı alplar) ve onların çift feur'u (biri kılıç, diğeri *keş* için) (Resim 25, s. 130) konusuna aşağıda değinilecektir.¹⁶⁷ Türk kurlarının şekilleri, arkeolojik araştırmalar sonucunda ve sanat eserleri aracılığıyla çok iyi tanınmaktadır.¹⁶⁸

Kök Türk ile Hâkânt dönemleri arasında Türklerde de Ak-Hunlar'daki kemerli alplara benzer şekilde, Türkçe ifadesiyle *andhg* alplar kurumu bulunduğu Kûşğarl'nin şu kısa sözünden anlaşılmaktadır:

Alplar ... kuc bir kılıp, arkaşur.

Alplar ... güç birliği yaparak, birbirini destekler.

(Kâşğari, 1, 237)

¹⁶⁵ Kaşğart, s.v. Tabgaç'larda: bkz. not iv/149.

¹⁶⁶ "Erdemi bar icûn kanı ta Aza Tutuk toka tegmiş... Begim, siz e": S. E. Malov. *Enneyskaya pis' mennost Turfcov*, s. 94. abide 48. satır 2. "Er erdem iki elig tokum" S. E. Malov, a.g.e., s. 97. abide 49. satır 3. "Ahun elig keşig bciltntt bantım": S. E. Malov.ag.e.. s. 17, abide 3, satır 3.

¹⁶⁷ E Chavannes, *Documents sur la Turcs Occukntaux et No* (« adduumne Ues, s. 165; E. Chavannes, *Notes*, 30.

¹⁶⁸ S. E. Malov, *Eniseyskoya pis' mennost Turkov*, s. 255. abide 27, satır 5. Ayrıca bkz. nol böl. iv/178. Çift Jur: bkz. not bol. iv/164.

¹⁶⁹ Bkz. not böl. iv/164'ie verilen kaynaklar.

Sibirya'daki *antitg* (antlı) niteliğini taşıyan iki mezar taşının sahiplerinin de iç, içrefei (saray mensubu) topluluktan olup, birini *sü-baş* (sü-başı, en yüksek askeri amir) ve diğerinin *alpagu* olmasından şu sonuç çıkarılabilir: Çularda olduğu gibi, Türklerde de ant bağı, sarayda merkezi bulunan bir askeri kurum olabilmekteydi. Anılığ Sü-baş'a ait mezar taşı, bu kişinin ebedi bir abideye layık birinci derecede bir *alpagut* olduğunu da bildirmektedir:

Benkü haya.

Içsû-baş antlıgölii.

Menkû kaya.

Üküş alpagu (Malov, *Eniseyskaya.*, abide 39, s. 68).

Diğer Tûr-apa adlı *antlıg* kimse ise, Tabgaç-kan'a (Çin hükümdarı) gitmiş ve belki orada, belki başka bir sarayda içrefei olmuştu. Malov'un okuyuşunu düzelten Clauson, söz konusu cümleyi şöyle vermektedir: "*antlıg adaşıma ... adırılüm*" (antlı olduğum ve benimle eş *at* taşıyan, yani aynı boya mensup kimseden ayrıldım).

Türklerde alp birlikleri konusunda. Kök Türklerden Hâkânîlere uzanan dönem için Malov, Bernştam ve Grignaschi araştırma yaptılar.¹⁷⁰ İlk iki yazar. Kök Türk döneminde, *el/il* kelimesinin bir il-kagan yönetiminde, 28 irsi rütbeden oluşmuş bir kurumun bulundu-

¹⁷⁰ S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennosl Turhov*, s. 31-2, abide 11, saur 8 (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, "*andlıg*" maddesindeki okuyuş şekli) ve S. E. Malov. *Eniseyskaya pis' mennosl Turfov*, s. 68, abide 59. satır 1.

¹⁷⁰ S. E. Malov. *Eniseyskaya pis' mennosl Turkov*, s. 19-10. Bernştam. *Sozial'no-ekonomoçskiy stroy*. s. 119. Kök Türklerde 28 irsi rûbe: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8-9. M. Grignaschi, a.g.e.

guna işaret eniğini kaydetmektedir. *El/il-eş* kelimesini, devlet hizmetinde eş rütbede olanlar ve *adaş* kelimesini, aynı boya bağlı es'ler anlamında almaktadırlar. Grignaschi ise, Hâkânî dönemi üzerinde durarak, *tapugçı* (hizmet eden, ibadet eden), *koldaş* ve *adaş* kelimelerinin *Kufadgu-Bi/ig*'de, Avrupa feodalizmindeki yeminle bağlı *vassus* rütbesine benzediğini sanmaktadır. Fakat Grignaschi, Hâkânî'lerin subaşı idaresindeki ordularında böyle bir kurum olabileceğine ihtimal vermemiştir. Halbuki, eğer Malov'un okuyuşu doğruysa, bir sü-baş'ın *antUg* niteliği mezar taşında yazılıyordu.

Clauson,¹⁷¹ Türklerde bulunan alplik unvanları arasında bir sınıflandırma girişimi içinde, *bagatur* rütbesinin Kök Türk döneminde bulunması yanında, *alpagu/alpagut* rütbesinin de ona benzediğini; *eş-tuş* ifadesinin ise, aynı rütbedeki kimselere işaret etliğini kaydetmektedir.

Er¹⁷² kelimesi de erkek anlamından başka, bir rütbeye de karşılık gelmekleydi. Ancak *er atı* (er adı) kazanan kimseler, kendi boyları içinden *eş-tuş* seçebilirdi. Er'ler ve es-rus'lar¹⁷³ birlikte avlanırdı. *Er adı* olan kimse öldüğü zaman *er benkûsi* (erlik ebediyeti) denen abidevi mezara hakkı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

G. Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

¹⁷¹ Er adı olmadığından, ancak dış boylardan kendine eş alabilmişti: "Er atım yok için yeti aşnukı eşim taşru etûti" (5. E. Malov. *Eniseysfcaya pis' mennost Turfcov*, s. 73-5, abide 41, satır 3).

¹⁷⁵ "Angda kaîar eşim, bin erim": S. E. Malov. *Enİseyskaya pis' mennost Turkov*, abide 41, satır 1.

¹⁷⁴ "Er atım": S. E. Malov, *Eniseysfcaya pis' mennost Turkov*, s. 73-5. abide 41, satır 3. "Er benkûsi"; S. E. Malov, *Eniseysfcaya pis' mennost Turfcov*, s. 61, abide 32, satır 1.

Kâşğarî, *alp* ve *alp* rütbeli kimseleri gözler önünde canlandırmaktadır. Bunlar bağımsız şekilde çatışan, bütün silahları kullanmakta usta, bir orduyu tek başına kaçıran kahramanlardı. İşaretleri, atlarının kuyruğunun bir ipek ile bağlı olmasıydı. Öne ve arkaya aynı ustalıklarla ok atanlar, başlarına bir çift şahin kanadı takardı. Alplar, savaşta (buğralar, yani erkek develer gibi) kükreşirlerdi. Çu beyleri gibi,¹⁷⁶ bazı Türk alplarının da öz bayrakları olduğu, *urungu alp* ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Bellerine hem *altunluğ keş* (altın sadak), hem kılıç takan çift fev'lu *urungu alplar*, bir Uygur duvar resminde ve bir Karluk hükümdarını temsil ettiği sanılan, gümüş tabak üzerindeki resimde (Resim 15, s. 130) görülmektedir. Alpların *batrak* denen ve savaşta kullanılan kargının ucuna takılmış küçük bir bayrak ile akın ettiği, VIII.-IX. yüzyıllardan Sibiryalı Kırgızları tarafından kayalara resmediliyordu.¹⁷⁸

Alplik ongunları da, Kök Türk dönemi Türklerinde, Çularınkinden pek farklı değildi: *tonga* (kaplan) ve diğer yırtıcılar;¹⁷⁹ *büke*

Bkz. noi böl. iv/168. Kâşğarî, 1/144, 359; H/«3 (<^lP^{iar} kökreşdi), 349 {*alper*, atın çermetti). Çift şahin kanadı: Kâşğarî. 1,110.

¹⁷⁶ Bkz. notbol. 1v/117.

¹⁷⁷ E. Esin. "Kur-kurşak," resim 4'eki kitabe (A. Von. Le Coq, *Chotscho*. resim 7'deki Uygur harfleriyle isim kuabeli duvar resmi). Karluk hükümdan tasviri olan Sibiryalı'da bulunmuş gümüş: Pugaçenkova-Rempel, s. 153 ve resim 134; E. Esin. /slamiyette Öncefi Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, resim XLII/b.

¹⁷⁸ E. Esin, /slamiyette Öncefi Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, resim XLVII/b.

¹⁷⁹ Kâşğarî "*tonga*" kelimesinin kaplan demek olduğunu bildirdiği halde. Clauson (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.) bunda tereddüt göstermişti; fakat Zieme (P. Zieme. "Ein Uigurischer Emisgen." s. 128. noi 59) Kâşğarîyi doğrulayan kayıtlara

(ejder)¹⁸⁰ ve böri (kurt).¹⁸¹ Bir kitabede, belki Türk kağanlarının totemik böri başlı bayrağı ima edilerek şöyle deniyordu:

Kağan süsi böri-teg ermiş

Kağan ordusu böri gibiymiş. (Orkun, i, 34)

Külli-çur kitabesinde *alp*, bir *çavuş*, *büke* olarak tanımlanmaktaydı. Kâşgarî ise bu ifadeyle alpların "*yen' başhg yll-büke*" (yedi başlı rûzgâr-ejder veya ruhani-ejder) ile karşılaştırıldığını söylemektedir.

Alp-Er-Toriga'nın ve başka Türk beylerinin adı veya unvanı olan *tonga* (kaplan) *bars*, *irbiş* (ak pars) ve daha sonra aslan gibi yırtıcı ongunlar da, Çu döneminden itibaren alplıkla ilgili olmakla beraber, Kök Türk ve Uygur çevresinde yeni etkiler de kaydetmişlerdi: Uygur sanatında yırtıcı hayvan postu giymiş kişi resimleri, Helenistik sikkelerle Orta Asya'ya gelip hükümdar simgesi olmuş, aslan postlu Herakles kıyafetinin taklidi sayılır (Herakles Skythai kral soyundan olup, bellerine kemer, kama ve kadeh takan alpların atası sayılırdı). Aslan ongunu ise Türklere Budizm yoluyla gelmişti. Aslan unvanı ve *arslanlıg örgün* denen aslanlı taht, hükümdarlara özgüydü (Resim 25, s. 130). 'Irpiş kudrukf Utarit'in adı olmakla, bu gezegen gibi kuzeyle

işaret etmektedir. "*Tonga*" için bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 93 ve not 111/101. Tasvirler: A. Von Le Coq, *Budâhistische Spâtantike Mittheilungen*, I 26/b; A. Von Le Coq, *Bilder und Los zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, s. 80. Herakles menkıbesi: Herodotos, IV/10, 6z, 66, 70. Uygur kağan veya alp resmi: Le Coq, *Chotscho*, resim 48. *Kotut* bkz. not böl. IV/126.

¹⁸⁰ N. Orkun, I, 138. Başka okunuş: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. "eş". *Büke*: at-lu'banûl-'azlm (azim yılan); *Yetibaşhgyl büke*: Kâşgarî, m. 217-

E. Esin. *İslamiyetten öncem Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 104 ve Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 9.

ilgili sayılan Basarnan isimli alp-tanrının tuğu, Uygur sanalında hem at, hem yırtıcı hayvan kuyruklarından oluşmuş olarak resmedilirdi (Resim 18, s. 92). Tıpkı Kâşğart'nin anlattığı görünüşte, kuyruğu aplara özgü şekilde bagh bulunan bir ata binmiş, elinde kargıya takılmış bayrak, başında okçulukta ustalık işareti çift-kanat, ayağında benekli bir yırtıcı postundan çakşır (şalvar) giymiş bir Uygur alpi resmi ise, 1973*teki Altaistik Kongresi'nde, A. von Gabain tarafından bir kağan olarak nitelendirilmişti. Bu alpin atının boynuna asılmış *yak kuyruk*, Türkçe adıyla *kotuz* da, aşağıda Oğuz apları bağlamında görüleceği gibi, yine alplik simgesiydi. Çift kanat işareti Karluk hükümdarı betimlediği sanılan tasvirde de gözükmetedir (Resim 25, s. 130).

d. Oğuz Çevresi

Oğuzlarda alplik törenleri hakkındaki kaynaklar geç dönemlere (genellikle XI-XV. yüzyıllar ve daha sonrası) ait olmakla beraber, önceki ayinleri tamamlayıcı nitelikte bulunduğu ve biz Türkiye Türklerini yakından ilgilendirdiği için burada söz edilecektir.

Bu konuda zengin kaynaklar olarak, Dede Korkut destanları, İbn Bibi ile Yazıcı-zâde'nin ilaveli çevirisi *Tevdrfti-i Al-i Selçufe'u* ve 'Aşık Paşa-zâde'nin eserlerini bulabildim. Başka kaynaklar varsa bildirilmesinden minnettar olurdum. Yukarıdaki kaynaklardan anlaşıldığına göre, ifadelerin bazıları dışında alplik şölenleri, Çu¹⁸² döneminden Selçuklu sultanı 'Alâüddin Keykobâd 1 zamanına kadar değişmemiş gibiydi. Ant töreni askeri yönünü koruyordu: Hükümdar ve bu dönemde hem sü-başı, hem sipahdâr denen askeri amir etrafında,

Bkz. not böl. iv/129.

sadakat yemini ifadesi olarak "*dostgûnt resminde {olular içiliyordu*" (Yazıcı-zâde, s. 2.11). Böylece, sipahdâr ve "sultan talimhanesinde yetişen sipah" (Yazıcı-zâde, s. 2.12.), hükümdara ve birbirine ant ile bağlıydı. Bir kale fethi nedeniyle, Yazıcı-zâde ant töreninin bu askeri yönünü şöyle anlatmaktadır:

Tutub çevresine dizildi sipah

Yine sdfei-i slm-sâk ileru

Gclûb kıldı zerrin kadehle {olu

Yir ûpdi sipahdâr-i mi\$1-i sipihr

Alub loluyı kıldı bir demde nûş

irerdi melik sem'ine dvdz-i hâs,

Kamu tolular, dostgânl gerân

Şehi anuben içerlerdi yegân. (Yazıcı-zâde, s. 359-60)

Aynı yazar alpların da aralarında ant içtiğini söylemektedir "Memleketin begleri ant içişdiler" (*Tanıktan ile Tarama Sözlüğü*, "Ant içişmek").

'Alâüddin Keykobâd ile Oğuz beyleri arasındaki ant töreni de Çu sülalesinin şölenine benzemekteydi. İlk önce sürek avı, "Oğuz resmince ve halka idub" (Yazıcı-zâde, s. 215) yapılan bir tören şeklinde oluyordu. Takip eden şölende, Çu dönemiyle tek fark, artık vurulan hayvanın en iyi parçasının tanrıya sunulmamasıydı. Bu etler hükümdarın oluyordu. Fakat yine Çularda olduğu gibi, her boy beyine, kendi boyunun geleneğe göre hakkı ve artık boyun simgesi sayılan sönük"" veriliyor ve büyüklerle küçükler arasında ant içiliyordu Yazıcı-zâde bu gelenekleri Oğuz Han'a bağlamaktaydı:

1. H. Uzunçarşılı. 1, 92-7. Yazıcı-zâde, s. 211.

*Hanlar atası Oğuz Han söyledi.
Böyle töre, yol ve erkân eyledi
Ta ola oğullarına töre, yol*

*işbu tertib üzere oturmak gerek
Önlerinde muclar¹⁸⁴ Çıçki içilen boynuzlar) turmak gerek.
Kımız ve kımran (pişmiş süt) bu tertibile,
Aga ve ini arasında içile
Manşib ü beylik taht bu resm ile.
Vrug (ırk) ve soyına göre vireler". (Yazıcı-zâde, s. 204)*

Şöleden sonra (ertesi gün), rütbelere dağıtılıyordu.¹⁸⁵ Tımarlar gazilerin hakkı olup, "her kişinin atası ne rütbede ise ... oğlu yararsa," (Yazıcı-zâde, s. 211), oğlundan başkasına verilmezdi. Selçuklu dönemi alplarının pek çok resim vardır. Bunlardan alplık özelliklerini en iyi belirten eserlerden biri, Sivash Nâşrûddîn'in XIII. yüzyılda yaptığı Merih resmidir.¹⁸⁶

Osman Bey'e de tahta çıktığı zamanda, obalardan *kımran* getirip, beylerin *sagrak* sundukları ve 'Oğuz resmince üç kerre yükünüp baş koduklarını" yine Yazıcı-zâde rivayet etmekteydi.¹⁸⁷

Türklerde ant içme geleneğinin şekli, K'imin Kagan'ın Çin hükümdarına 607 yılında ant içtiği¹⁸⁸ dönemden itibaren değişmemiştir ve ant

¹⁸⁴ W. Radloff. *Versuch eines vVörterbuches der Türk-Dialects*, s v.

¹⁸⁵ Naşirüddîn Sivast H. 671-679/1172-1280 yıllarında Anadolu'da çalışan ve Selçuklu sultanı Giyaşüddîn Keyhusrev'e eser sunan bir heykeliydi: bkz. E. Esin. "Selçuklu Devrine Ait Bir Anadolu Yazması." Ayrıca bkz. E. Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü," iv.

¹⁸⁶ Yazıcı-zâde. s. 207.

¹⁸⁷ A. S. Levent, *Türk Dilinde Çelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara 1960). s 33-34, (Topkapı Kütüphanesi, B. 1390. varak 91'e aul).

¹⁸⁸ Bkz. böl. iv/3/c (Lul Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Ceschichfr*

töreni, Mogollarca da, "Salâ'in-i Türk ayinleri" (Ross. s. 30) sayılıyordu. VII. yüzyılda Türklerde olduğu gibi,¹⁸⁹ Moğol ayininde de güneş şahit tutuluyordu.¹⁹⁰ Kadeh, hem erkeklere, hem kadınlara sunuluyor ve beyler güneşe ve kağana hürmeten, üçer defa diz çüküyordu.

Ant, geç dönemde de kılıç üzerine içiliyordu. Dede Korkut destanlarında. Alp Kazana sadakat andı içen Beyrek, kılıcıyla yer kerkerek, "Kılıcıma doğranayım, yer gibi kerkileyim, toprak gibi savru-layım" (İnan, "Eski Türklerde.," 3 1 3) diye anı içiyordu.

'Aşık Paşa-zâde de şöyle demektedir:

Kılıç ûzre and anungçûn içiûr....

(Aşık Paşa-zâde, Ma'drı/-ndme, Bayezid Kütüphanesi, yazma 3633, 9. böl. v. 4)

Nedîm de bir kahramanına bu sözleri söyletmektedir:

Yemin edûp kılıç kabzasına nezr ettim

(Nedim, *Kasîde-i Hammdmiye*, beyit 17)

Kan ile kardeşlik andı da devam etmekteydi:

Cam ile kan yalasur, akd-i uhuvvet eyler

(Bosnalı 'Alâüddin Sabit Mevlevi, ölm. H. 1124 , Mûnse'dt-t 'Aziziye fi Aşdr-i 'Osmdniyye, istanbul, H. 1292, 159).

der Osi-Türfcen, s. 64'e atf)

Bkz. not bül. iv/155.

E. Esin, "The Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Re presen tat ions and The Cakravanin," s. 100-102'de verilen kaynaklar.

Osmanlı bayraklarındaki Zülfikâr'ın, Arap kılıçlarına benzemeyip, Kaşğart'nin *koş* dediği çatal kılıç şeklinde gösterilmesi, göksel kılıca kutsal anlam veren İç Asya göçebelerinin geleneğinin Türklerdeki önemiyle açıklanabilmektedir.

Fûtûvvel-nâmelerden bilindiği gibi, kuşak bağlayan ahiler de kendilerine doğru yolu gösteren kimselere, sarhoş etmeyen içkilerle anılmaktaydı.¹⁹² Alevilerin şed bağlama törenlerinde bu gelenek yaşamaktaymış.¹⁹¹

Kılıç üstüne ant içme durumu, bu dönemde de kılıcın bağlı bulunduğu fcur'un önemini belirtmekteydi. Osman Bey'in bağlı bulunduğu Selçuklu sultanı, *ğazâ yarakları* olarak, ona *kur-kemer* ve *kur-kılıç* vermişti.¹⁹⁴ *Hüner-ndme*'deki resimlerde, bunlar ve bazen içoglanlarının elinde tutulan suluk (bu dönemde mendil değil, malara) gözükmektedir.¹⁹⁵ Decourdemanche,¹⁹⁶ Osmanlı ordusunda Yeniçeri ve Azeb askerinin kemerlerinde, hangi kola bağlı bulduklarının ve rütbelerinin, *Damgalu*¹⁹⁷ denen ırfe'larla, gösterildiğine işaret etmiştir.

Alp kurumu da, geleneksel şekliyle, İç Asya'dan Anadolu'ya geçmişti. Erken Osmanlı kültürünün İç Asya'ya bağlarını ilk tespit eden F. Köprülü, 'Aşık Paşa-zâde'nin *Garth-ndme*'sinde, alplar konu-

Bkz. E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier lurc" ve not böl. 111/40.

F. Taeschner, "Der Anaiolische Dichier Naşiri." *Abhandl. jür dic Kunde des Morgenlandes*, Bd. 29/1 (VViesbaden, 1944), bcyii 227-45.

H. Eröz, s. 272-75.

'Aşık Paşa-zâde, s. 4, 10.

Hünerndmc, resim 1 (Osman Gazi); 30 (Türkmen Mehmed Beg).

M. J. A. Decourdemanche, a.g.e.

Bkz. not böl. 1/22.

sunu dikkal çekmekteydi. Töreye göre, "alay basan ve bahadırılık eden alp erglere (Yazıcı-zâde, s. 2.11), eski Çu hükümdarının bayrağı ve ruhunun makamı sayılan *kotut* iugu (yak kuyruğu, sonradan *kutâs* dendi) işareti veriliyordu. Kufds, atın boynuna asılırdı. Alplar için şunlar gerekmekteydi: "muhkem yürek, bazu kuvveti, iyi bir aı, hususi bir libas {giysi}, yay, iyi bir kılıç, süfm, yâr-ı muvâfik (yani eski Türkçe ifadeyle eş, veya *kadaş*). 'Aşık Paşa-zâde'nin fcufasın alplara özgü olduğu hakkındaki düşüncesi sayesinde, erken Osmanlı resimlerinde alp resimleri tespit edilebilir.

Çu ve Türk geleneğine⁹⁹ uygun olarak, Ibn Bîbî, Selçuklu "delir ve bahadîr"lerini *paiang* (kaplan) ile nihang'a (ejder) benzetiyordu. (Yazıcı-zâde, s. 234). Osmanlı ordusunda da, böyle olağanüstü cesur ve cezbe içinde alplar, kaplan postuyla beliriyordu. Bunlardan deliler²⁰⁰ bazen hem öne, hem arkaya ok çekmekte usta eski alplar gibi börklerine *çifte çeleng*²⁰² denen çift kanat takıyordu.²⁰³ Bazı gönüllüler,²⁰⁴ haberciler²⁰⁵ ve kopuzla *türki* söyleyen Yeniçeri ozanları da²⁰⁶

F. Köprülü, 273, not 2 (Genel Kûlüphane, no 333'te 'Aşık Paşa-zâde'nin Gûrtbndme'sinin, 9. bölümüne atıf). Çu işareti: bkz. not iv/12,7.

^m Bkz. böl. iv/3/a ve not 448-49.

²⁰⁰ Sermed Muhtar, Müze-i 'AsferM 'Oşmdnt Rehberi (istanbul, 1920), s. 42.

²⁰¹ Bkz. not böl. iv/176.

Evliya Çelebi, 1, 10 (Fatih'e, Ak Şcnıscddln'in verdiği çifte çeleng).

²⁰³ *Nuşral-nâmc*, British Museum, Add. 22011, varak 199. Sûfeymdn-ndınr, Topkapı Kütüphanesi H. 1317, varak 403 (H. 965 tarihli ve H. 919» 39/1522-32 savaşlarında bir Türk ile Avrupalılar arasında vuruşmayı gösteren resim).

John Rylands übrary, tomar 34'teki "kaplan postlu Yeniçeriler" resimleri

²⁰⁵ Mahmûd Şevket, resim 30.

²⁰⁶ "Ozan": Saz şairi (bkz. Tanıkları ile Tarama Sözlüğü).

kapları postu giyiyordu.²⁰⁷ *TuhfetüVmülûk*²⁰⁸ adlı Osmanlı yazma-sindeki "giyimli", yani çeşitli hayvan postlarına bürünmüş allara binen, "kaplan" ve diğer maskeli alplar da sanki iç Asya'da asırlar öncesi, kehanet amacıyla, yapılan maskeli çatışmaları²⁰⁹ hatırlatmaktadır.

4. Güneş, Ay ve Kağanlık Ayinleri

a. Çu ve Hsiung-nu Dönemi

Çularda hükümdar simgesi olup biri ateş, diğeri su unsuruyla ilgili olan güneş ve ay ayinleri, bahar ve sonbahar ekinokslarında yapı-lıyordu.²¹⁰ Güneş günü, baharda, başkentin doğusunda, ateş ayinine benzer simgelerle; ay günü ise, sonbaharda, başkentin batısında, su ayinine benzer simgelerle kutlanırdı. Güneş, ay ve yıldızlara kurban edilen öküz ateşte yakılırdı.

Türkçe fcün-ay²¹¹ denip, zirvede güneşle ayın buluşmasını Türkçe

⁰ H. 1065 yılındaki alay'da "sekiz nefer Yeniçeri şairleri, başlannda kiçe ve arkannda birer kaplan postları, sinelerinde tabl-vari çöğürlerin çalarak, kad ve kamet sahibi dlvandam herifler, sadâlan birer saatlik yerden işidilür âvâz-i bülend ile, tûrklerin çağırarak ve her biri növbete ri'ayeri İle tûrksini haykırarak . . . Nalmâ, Tdrih, istanbul. H. 1281) v1, 47.

*^M Topkapı, yazma H. 415 (*Tuhjalü'l-mülûh va's salatin*), varak 165/a, b, 238/b (aslan veya kaplan "giyim"i (maskesi) giymiş, kaplan postlu ata binmiş, elinde kargı bulunan dövüş resmi).

^m W. Eberhard, *Sternkunde und vVchbild im alten China*, 343-44; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, 90. Yeraltı ruhları: bkz. not böl. 111/85-86. M. Granet, s. 300-37.

²¹⁰ Li-chi, 11, 219 ve not 1. E. Biot. I, 42.

¹¹¹ Bkz. not böl. n/21-22, 1n/44-48.54 ve E. Esin, "Kûn-ay".

ifadeyle *körüşmes'mi* temsil eden, Çu hükümdarının ve bayrağının simgesi de (Resim 9, s. 69) ilkbahar başında kutlanırdı. Li-chi'den anlaşıldığına göre, Çu sülalesine bağlı bulunanlar bu ayinde, gök tanrısıyla sülalesinin kurucusuna kurban verirdi.

Baharın ilk ayında, üstüne güneş ve ay resmedilmiş olup, (direğinin) tepesi yay şeklinde (kıvrık) olan oniki kurdeleli bayrak, bir büyük kağına dikilir ve onlar (Çu sülalesinden beyler) binerek, şehir dışında ... kurban vermeye giderlerdi. (U-chi, 11, 32.)

Milat sıralarında *Kün-ay* günü denen birinci bahar ayının ilk gününde, Çin hükümdarı kılıç kuşanır ve yanındakilerle birlikte şölen yapardı.²¹²

Hsiung-nu shan-yu'sü de güneş ve aya benzetilen bir kişi olarak, (her gün?) doğan güneşi ve (her ay?) yeni ayı selamlardı.²¹³

b. *Kök Türk, Uygur ve Hâkânî Türk Dönemleri*

Kök Türkler, Uygurlar, Hâkânî Türkleri döneminde ve daha sonra da hem güneş ve ay, hem *Kün-ay* hükümdarlık simgesi idi.²¹⁴ Beylik ve atalara kurban uğuru olarak ilgili ayine de işaret etmesi olasılığı bulunan 'Sevinmek' irh'i (Ü), şöyleydi:

Sevinç, Ögrunç sanga kelti. Sanga törülüg törû tegdi. Sini kamagun taplatı, beg kdgah. Yağız yirde tiki önü. Tuncudaki ... kulrultı. Tengrili-yirli tebreşdi. Künli-aylı hörüşdi. Öngrefei ilifcler....

²¹² D. Bodde, s. 139. *Kün-ay günü: A.y., s. 19. Ayrıca bkz. not böl. 1v/211*

²¹¹ J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60.

²¹⁴ Bkz. not böl. 1v/211-212.

AYINLER

Sevinç, saadet sana geldi. Sana töreli töre değindi, seni kamu seçti, bey kılmak için. Yağız yerden bir ses duyuldu (Çince benzer *kua* metninde, gök gürültüsü duyuldu). Tuncu (?)'dekiler ... kurtuldu. Gök ve yer beraber sallandı. Gün (ve) ay görüştü. Önceki i/ig'ler ... (hükümdarlar) (Çince *kua* metninde Türkçede eksik olan kısım şöyledir: Eski hükümdarlar, böyle müzik çalarak, ihtişam içinde en yüksek tanrıya kurban sunar ve atalarını da davet ederlerdi.) (Bang vd., "Türkische Turfan Texte,"^M I, 10 satır 87-93 v. ° *I-ching*, I, 71).

Bu trfe'ta gök, yer ve *Kün-ay'dan* kut alan *beg'm* (hükümdar) belki tahta çıkışı da anlatılmaktaydı. Kök Türk kağanlarının cülus jtahta çıkış} töreni şöyle yapılıyordu: Bir ırmak boyunca (kaynaktaki rivayette,²¹⁵ Yaşıl-ögüz: Hoang-ho) bir ayın yeri hazırlanıyordu. Yeni kağana, ancak en büyük rütbeli Kök Türk kağanlarının hakkı olan lotemik *böri* başlı bayrak²¹⁶ ve mehter takımıyla (davullar ve borular) Türkçe *kanglı* denen ve Türklerde altından da olan iki tekerlekli hükümdar kağnısı tahsis ediliyordu.²¹⁷ Kağan, beyler tarafından bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyor ve kâinata benzetilen "*kum*

* Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichte'n zur Geschichte der Ost-Türken*, S. 133 -

⁶ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 9, 40 . Ayrıca bkz. "Tös", s. 17 - 8 .

⁷ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 64 , 153 . Kağan mehter takımı: E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 98 ; Kanglı: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*: "knh" istemi Kagan'ın altın *kanglıCsı*: E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 237 .

(karvı?) *çovaç*" (kağan oiağı) etrafında dokuz defa (gök ve ateş simgesi olan sayı)²¹⁹ döndürülüyordu.²²⁰ Her dönüşün sonunda, törende bulunanlar, kağanın önünde eğilmekteydi. Aya benzetilen hatunlar da, benzer bir törenle 'taç giyiyor' fakat keçe üzerinde değil, koltukta taşınıyordu.²²¹ Karluk hükümdarının cülusunu gösterdiği sanılan gümüş tabak üzerindeki tasvirde, dikkat çeken bir konu, hükümdarın oturduğu yerin düz olması gerekirken, tomar şeklinde olmasıdır (Resim 25, s. 130). Acaba Türk kağanlarının cülusunda, keçe halıya oturup, havaya kaldırıldıkları mı temsil edilmek istenmişti?

Kağan, dokuzuncu dönüşten sonra, biniş törenine başlamaktaydı. Biniş töreni bitince, bir ipek örtüyle kağanın boğazı sıkılıyor ve cezbe haline getirilerek, kaç yıl hüküm süreceği kendisine soruluyordu.²² Bu törende kağanın *kam* sıfatı aldığı ve binek atın ise göksel bir simge²²⁵ olarak zaman simgesi²²⁴ dc (Ödlek atı) sayıldığı akla gelmektedir.

Yukarıda adı geçen 'Sevinmek'²²³ ırk'ından başka, diğer bir ırk'ın

¹¹⁸ E. Esin, *W.ann\ellen Önceki Türk Kültür Tarihi ve Mama Giriş*, s. 102-100j
Karluk hükümdan tasviri: Pugaçenkova-Rempel, s. 153 ve resim 134; I:
Esin. a.g.e., resim XLIII/B.

²¹⁹ Bkz. not böl. 1/23.

²²⁰ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8.

²¹¹ E. Esin. a.g.e., s. 103, not 111/140.

^m Lui Mau-Tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*. s. 8.

²²³ Bkz. not böl. 1/23. zoomorfik gök simgeleri.

Bkz. not böl. 111/73-

²²⁾ Bkz. not böl. 1v/114.

da, hükümdarlık törenleriyle ilgili olduğunu, Çince karşılıkları da doğrulamaktadır. Çince *kua* 14 karşılığı 'Kişi birikmek' (•), 'fein' ve 'gök' ıralarından oluşmuştu ve bağlı bir beyin hükümdara *kanglı* (hükümdar kağınsı) getirmesiyle, gök kutunun belirlediğini ima etmektedir:

Kisi birikip yaradı
 Ay tenğri *artukrakyallırdt*
 Yarumıs yarukı kamaglıg **feisifee** közünti

İki köngül birikip altun itig i/ginde tutgay-sen
 Yat kişiler (**fcöng/i**) sanga yakın

fl-fcanköngüü....

Kişiler birleşip parlaklığa erdiler.
 Ay tanrısı daha aydınlandı.
 Parıldayan parlaklığı kamu kişilere göründü.

İki gönül birleşip, allın tezyinatı elinde tutacaksın.
 Yabancı insanların gönlü sana yakın

U-han gönlü... (Çince Jua 14 metinde: Bir bey, gök-ogluna *kanglı* (kağı) verdi.... (gök-oglu) gökten kut aldı." (Arat, Eski Türk Şiiri, 300-301, satır 124-31. /-ching, I, 6 4 - 5)

Türklerde doğan güneş ve hükümdar ayininin her yıl tekrarlanması ihtimali de, bir Çin kaynağında²²⁶ Kök Türklerin doğan güneş ibadeti yapılan yerde, sağlam evleri (tapınakları ?) olduğunu ifade

P" W. Eberhard. Çin 'in SimoJ Komsülan. s. 87.

etmesiyle doğrulanmaktadır.

Aslında Kök Türk kağanlarının doğan güneşi, özellikle saydığı (ve selamladığı ?) Çin tarihçilerinin şu kaydından da bilinmektedir:

(Kağanın) otağı doğuya açılır; çünkü o güneşin doğduğu yöne hürmet etmektedir (Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen., s. 10).

'Uıru kelmek' adlı ırfe'm karşılığı Çince *kua*²²⁷ 45 ise (H), hükümdarın yönetiminde, boya bağlı olanların düşmana karşı silahlanıp, kurban vermesini anlatmaktadır. 'Uıru kelmek' ırh'ında, *kut*, *kiv*^{22*} (zafer), yeni bir unvan ve belki yeni bir takvim düzenlemesi için söz verilmektedir. (Çin'de²²⁰ her yeni hükümdar, takvimi yeniden düzenlerdi):

Utrungda asıg (usu yiterü keki.
Etûzûngde ayag, çdtag ornangu birdi.

Ating atayu, kut, fcıv, özün ketti
Eski atvig tepilip, yangı boltung.

Olurluk sayu orun, yurt, Ögüngçe.
Ulug erk kelti. Tört yingak tüzülti kûngülünçe.
Kidirti, tebremiş feiçlûg yağı, fcitdi.

Olurup, körûnçlegil, inçke, yügürûfe atlang.

Y\lay, itilû, elgi/iğde hirdi.

l-ching. II, 261-67.

G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

Bkz. M. Granet, s. dizin, "culndrier*.

AYINLER

Karşına yeteri kadar ganimet ve kazanç geldi. Sana saygı (ve) şeref makamı verildi.... Adını söyleyerek, ilahi kutun ta kendisi geldi. Eski adın değişip, yenileştin.... Her (tahta?) oturduğunda, yurt istediğin gibi olacak. Ulu hâkimiyet geldi. Dört yön gönlünce düzeldi. Arkadan harekete geçen güçlü düşman gitti.... Oturup, ince, yürük atları seyret.... Yıl ve ay, itilerek eline geçti. (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 249-50, satır 112-27)

Kutadğu-Bilig şairi, Balasagun ve Kâşğarlı Yûsuf Hâşş Hâcib, gönülden inanmış bir Müslüman olmakla beraber, İslamiyetten önceki Türk hükümdarlık geleneğinin hatıralarını unutamamaktaydı. Gerçekten, şairin eserini yazdığı 1066-67 yıllarında, Türkler ancak bir asırdan beri İslam kültürüne girmişlerdi. Mâzt'nin hatıraları, henüz Kâşğar abidelerinin ayakta durduğu gibi, hafızalarda da canlıydı.

Kutadğu-Bilig'de cülus töreni, Çin'de olduğu ve Türklerde de olma olasılığı bulunduğundan,²³⁰ baharın birinci ayının ilk gününde yapılmaktadır. Bu dönem, aynı zamanda, Zieme'nin işaret ettiği gibi, Uygur Budistlerinin yılbaşı olan *Çeçeklig* (Çiçekli) feesin ve *Aramay* denen bahar bayramı zamanıydı.²³¹ Yılın ilk gününde, güneşin yıllık ve ayın aylık dönüşlerinin aynı anda başlamasına işaret olarak, *Kün-ay* dendiği ve bu astrolojik simgenin beylik uğuru olduğu kaydedilmişti. Nitekim Kutadğu-Bilig şairi, cülusu şöyle anlatmaktadır:

*Yaşık yandı boğayyana ornunga.
Balık kudruhndın, Kozı burmnga*

Bükün togdı ilig bu kılkı bile

Bkz. noi bül. iv/2i1-2iz, 214.

P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntesege," s. 121-23.

Yaradı ajurtka kün-ay tegyala.

*Güneş yine (yıl-başı) makamına geri döndü.
Balık (burcu) kuyruğundan Kuzu Omrcu) burnuna*

*Bugün doğdu llig (hükümdar) bu yaradılıştta
Parladı dünyada kün-ay gibi (KB, beyit 66, 415).*

Şair bu nedenle, cülusun yer aldığı bahar mevsiminin, gündüzle gecenin eş uzunlukla olduğu ekinoks zamanı olduğunu ve *Kün-ay* in bu dönemin simgesi sayıldığını hatırlamaktadır. Eski Çin-Türk geleneğinde, gündüz ve gece simgeleri olan güneş ve ay, ekinoks mevsimlerinde birleşerek "kavuşmak", yani *kün-ay*" halinde bulunuyorlardı. İtidal (örüglük) ise hükümdarlara gerekli bir faziletti. Nitekim Yûsuf Hâşş Hâcib bunu öğüt veriyordu:

örüglük kerek begke togsa kün-ay

(Kün-ay'ın doğması için beye itidal gereklidir. (KB. beyit 3*5)

Sanki, Kutadgu-Bilig'in cülus hakkındaki beyitlerinde, *beglik* uğuru 'Sevinmek' ırh'ındaki gibi,²³² "öngreki ilig'ler" in (eski hükümdarlar) töreni tekrarlanmaktadır. *Kutadgu-Bilig'de* cülus eden hükümdar bakımından, "öngreki ilig'ler", herhalde Hâkânî sülalesinin ataları²³³ Kök Türk kağanları ve eski İç Asya alplarıydı. Fakat şairin, *Kutadgu-Biligi* armağan ettiği Hâkânî hükümdarı, kendine "Meikü'l-Maşril* vas-Ştn" (Doğu ve Çin meligi) de diyordu.²³⁴ Eski Çu ve Çin geleneğinin de izleri, Kutadgu-Bilig'in cülus hakkındaki beyitlerine böylece yansı-

²⁵² W Bang vd., "Türkische Turfan Texte," 1, 1 4 8 , salır 9 5 .

²³³ Bkz. O. Prusak, "Kara-Hanhlar."

^{2M} KB. xvii-xviii.

maktaydı.

Kök Türk kağanlarına kut veren gök, Kutadğu-Biig'de, felek çarkını çeviren evren²⁵⁵ (ejder) yönünü almaktadır:

Bolu birdi evren, ilig birdi taht

(Evren oluverdi, ilig payesi ve taht verdi)

Kutadgu-Bilig'in cülus sahnesinde, eski kut simgeleri gökte belir-mektedir: Gök ayininde, davullar çalınırken gelmesi uğurlu sayılan yağmur bulutlan²³⁶ ile K'un-wu adlı Çinli olmayan alpın kuşandığı, Hsiung-nuların gök ayininde kutladığı göksel kılıç²³⁷ ve hakanlık rütbesinin özü sayılan tuğ:²³⁸

Kalık kası lügdi, kozSyaş saçar.

Bulut kökredi, urdı növbet tuğı

Yaşın yaşnadı, tarttı H&kân tuğı

Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar

Bulul kökredi, vurdu növbet tuğu.

Yıldırım parladı, Hakan tuğunu çekti. (KB, beyit 81, 86).

Gökte, Türklerin beylik ve kut simgesi olan su kuşları²³⁹ da uçuş-maktadır:

ⁱⁿ Bkz. not böl. 11/19-20,111/92.

²³⁶ Bkz. not böl. iv/65-66.

^{2,7} Bkz. not böl. 111/26,40. iv/28

^{2w} Bkz. not böl. iv/126.

²³⁹ Bkz. not böl. 111/138.

Kaz, ördek, kuğu, kıl, kahhg tudı (KB, beyit 72).

Cülusu kutlamak için açan bahar çiçeklerinin kokusu ise, eski Türk ayinlerinde, çitirdayan kokulu dallar halinde gezdirilen²⁴⁰ yuiy-par²⁴¹ tütsülerine benzetilmekleidi:

Yıpar toldı kâfur, ajun yıd bile. (KB, beyit 70)

Kûk Türk kağanları, gök feut'undan başka *yağız-yir* feuf'uyla da desteklenmiş sayılıyordu.²⁴² 'Sevinmek' ırf'e'mda da anlatıldığı üzere, kut vermek için güneş ve ayın buluşması gibi, yer ve göğün de tebreşmesi (beraber sallanışması) gerekiyordu.²⁴³ Gök, erkek; *yağız-yir* ise dişi ailesinden sayılmaktaydı:

Altın yağız yir karang titir...,
(işi *karang titir.* (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 318-21)

Aynı şekilde Türklerin iki kutsal dağından biri olan Ötüken'de cülus edenlere, "II Ūtûken kutfnın güç verdiği kabul ediliyordu:

H Ötüken kutı feuç bini.... (Le Coq, Türkische Manichaica., III, 34, satır 14)

"// *ötüken feun*"²⁴⁴ ise, Vladimirtsov ve Pelliot'ya göre, *böd-tengri* (taht tanrısı) adını da taşıyan ve devlet bağışlayan bir tanrıçaydı.

K. Dieterich, 11, 17.

G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, 5.v.

"Tengri, iduk yir-sub. . . . Kağan kulu uplamadı erinç....": N. Orkun, 1, 64 (11. D, 35).

W. Bang vd.. "Türkische Turfan Texte," 1.10. satır 87-93.

Bkz. not böl. 111/120.

Kutadğu-Bilig'de de, 'Ajun' ve 'Dünya' isimleri akında, benzer bir temsili kadın kişiliği, baharın güzelliği ve zenginliğine bürünmüş olarak. Kâşğart'nin Ajun begi dediği Alp-Er-Toriga'nın soyundan Hakan'ın cülusuna ve onunla evlenmeye gelmişti:

*Bu ûdte Ajun öz özinge bakıp,
Küvenip, sevinip, edinge bakıp,
Hctü manga açtı dünya sözün*

*Tümen yılda berû tul erdim, tulas.
Bu tul tont suçlup, örûng kedtim, as.
Bezendim, begim boldı Hâfcdn ulug.*

Bu zamanda Ajun, kendine bakıp, sevinip, hazinelerine (de) bakarak, kendine güvenip, beni görünce, dünya sözünü açtı...
On bin yıldan beri benzi soluk bir dul idim (dedi).
Simdi bu dul libasını çıkarıp ak kakım giydim.
Bezendim, ulu Hâkân beyim oldu (KB, beyit 81-81, 84-85).

Kutadgu-Bilig'e, 'Ajun' ve 'Dünya' adını taşıyan, on bin yıldır dul, fakat her vakit güzel kalan bu kadın kişiliğinin eski kocalarının, geçmiş hükümdarlar (ve bu arada *Ajun* begi Alp-Er-Tonga) olduğunu da, şair ilave etmektedir:

*öküs beg karıttı, karımaz özi
Telim beg koçürdi, kesilmez sözi*

Çok beyleri (hükümdarları) kocattı,
kendisi kocamaz. Nice beyleri göçünü,
sözü kesilmez (KB, beyit 404).

Nesillere hükümdarlık kulu bağışlayan ve onları göçürten, yer-yüzü simgesinin, *ll-ötûken* fcutt'na benzer bir yer tanrıçasının hatıralarını yansıttığı ihtimali yanında, bu kişinin adının Ajun olması, Budist mitolojinin düşüncelerine de işaretidir. Ajun/acun²⁴⁵ kelimesi, Türkçe Budist metinlerde, hayat anlamını taşıırken, İslami dönemde dünya anlamına da gelmişti. Nitekim, *Kutadğu-Bilig* şairi de, yer-yüzünün somut simgesi olan kadına, her iki adı vermektedir. Arapça *dünyâ* kelimesi de, aslında, *dam* (denî) kelimesinin dişili olarak, Türkçe bir metinde 'dişi' olarak tanıtılan *altın yaşz-yir'm* (alt yöndeki yağzzyer'in) karşılığıdır.

Ajun kelimesine ilaveten, cülus sahnesinin çevresinin, İslamdan önce, Budist kültürü merkezlerinden Kâşğar²⁴⁶ olduğu ve Burkan dini-ne bağlı Türklerin de kullandığı Budist takviminde, bahar ve "çiçek açma" zamanının yılbaşı²⁴⁷ sayıldığı da akla gelmektedir. Budist Türk (Uygur) çevresinin yer tanrıçası, *yer katum* (hatunu), Vasundhâra idi.²⁴⁸ Budist mitolojide Vasundhâra,²⁴⁹ kuzey yönünün alp ve hükümdar-tansı ve bolluk simgesi ('küzetkici'si: lokapâla)²⁵⁰ Kubera/Vaiâravana/Basarnan'ın eşi sayılan ve bolluk ile kut getiren bir yer tanrıçası olarak gözükmektedir (çocuklann koruyucusu Hâritfnin bir şekli). P. Zieme'nin yayımladığı bir Uygur metninden anlaşıldığı gibi, yir hatam Vasundhâra'nın eşi Basarnan, toprak kutu ve bolluk tanrısı olarak

G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*,

s.v.

²⁴⁶ Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 120 ve not 1v/16.

²⁴⁷ P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntesege," s. 121 (satır 8'e not) ve 122-23.

²⁴⁸ R. Arat, *Esî Türk Şiiri*, s. 386 (W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa sūtra aus dem uigurisehen ins deutsche übersetzt Altun-yaruk*, VI. 12'ye atf).

²⁴⁹ A. Getty, s. 117, 130-31, 143, 156, 168.

²⁵⁰ Bkz. E. Esin, "Burkan ve Mani Çevrelerinde Türk Sanatı," s. 380-81; veya *Buddhist and Manichean Turkish art, suppl. to TKEK, series 11*, s. 54-55.

Budist Türklerce ibadet görüyordu. Eğer Kutadgu-Bi/ig'de, dul kadın şeklinde gözüken Ajun, Vasundhâra'yla da ilgiliyse, kuzey iklimi hükümdarı Basaman'ın da dulu olmaktadır. Vasundhâra, elinde buğday sümbülü veya mücevherler tutan, san ya da ak giysili bir kadın olarak resmedilirdi.²³² Kutadgu-Bi/ig'in cülus sahnesinde de Ajun, *ed* (hazine) sahibidir; ve *karang* unsura bağlı yağız-yir'e benzer şekilde, kara giysi giyerken, Hakan'la evlenmek için, Vasundhâra'nın' renklerinden biri olan ak (örûng) *kakım'a* bürünmektedir (Türklerde ak renginin gelinlikle ilgisi yoktu). *Aitun-yaruk'nn* VI. bölümünde ise, Vasundhâra, eşi Basarnan aracılığıyla, *ilig* ve han'ları (hükümdara) kut veren bir tanrıça da olmaktaydı.²⁵³ İlig ve hanlara Basarnan ve diğer alp tanrıların kut vermesi için yapılan ayinde, ak elbise giyen hükümdar, Vasundhâra'yı da anmaktaydı. Sonuç olarak, Kutadgu-BiJig'de cülusa katılan yer simgesi kadın Ajun, Türk kağanlarına yer ilkesinin kut verdiği inancının hatırası olarak, *yağız-yir* ile Vasundhâra gibi somut kavramların bir şekli olabilirdi.

5. Yer, Yer-Su, Ağaç, Dag ve Yoğ (Cenaze Töreni) ile İlgili Ayinler

a. Çu Dönemi

Çu döneminde 'yer hükümdarı' denen ve yeryüzüne hâkim sayılan tanrı ve yer-su ruhları ile onlara dahil edilen bazı insani ruhların simgeleri, somut düşünceleri,²⁵¹ onlara kimin nasıl ve ne zaman

Bkz. P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntesege," s. 130-131, not 80.

Bkz. not böl. ıv/249.

Bkz. W. Radloff, *Suvarnaprabhōsa sūtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt AUun-yaruk*, vı. bölüm (s. 229-231).

Bkz. not böl. 1/31-40.111/75-91.

düzenli olarak ayin yaptığı, yukarıdaki bölümlerde anlatılmıştı. Çin'de, yer-su fevflarının ancak açık havada yaşadığına inanılır,²⁵⁶ onların *chu* denen heykel veya kitabeleri, bir dağ, nehir ya da ağaç veya ormanla birlikte kutsanırdı.²⁵⁷ Bu yerlerde, düzenli olarak ayinler yapılırdı. Bunlara ek olarak, Çu hükümdarı, savaşa giderken geçtiği bölgelerin, ordugâh kurduğu veya yeni yun kabul edilen bölgelerin yer-su'lanna da kurban verirdi.²⁵⁸ Yeni yurt kurma ayinlerinde, yere gömme ve suda boğma şeklinde, yere ve sulara geleneksel ayinlerde sunulan hayvan, içki, kumaş ve yeşim taşı gibi adaklar, daha da cömert ölçüde verilirdi. Yeni yurt kurma ayininde dikilen ağaç veya orman, aynı zamanda kurucu sülalenin hükümdarlık simgesi ve tanrı payesi alan ata ruhlarının makamı sayılıyordu. Çuların ilk atası ve yer tanrısı Hou-chi'nin mezarı, bir göl içinde, bir ağaç dibindeydi.²⁵⁹ Bu ağacın dünyanın merkezini belirlediği ve hükümdarlarının bu ağaçtan göğe çıktığı sanılıyordu. Çin'de, hükümdar mezarlarına çam, bağlı beylerinkine servi²⁶⁰ dikilirdi. Ölen kimsenin ruhunu çağırma töreninden ve mezar abidelerinin anlamlarından II. ve III. bölümlerde söz edilmişti. Burada ancak ayrıntı²⁶¹ ilave edilecektir: Uzakta ölen alpların ruhu, onlar için yapılan abideye çağrılırken, alpin özü sayılan *kotut* (yak) kuyruğundan tug direğini sallarlardı. Hükümdarların

²⁵⁵ Bkz. not böl. iv/1-5.

²⁵⁶ W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 5/1; E. Chavannes. *Tat-chan*, s. 460 v.d.

²⁵⁷ Bkz. not böl. iv/269.

²⁵⁸ E. Biot, 11,9*. 94.

^{1w} M. Granet, s. 524, n° * * * .

²⁶⁰ W. Eberhard, "Lokal kul tu ren im alten China." s. 16/z.

²⁶¹ J.J. M. De Groot. *The Religious System of China*, s. 151-52.

(ugu, savaş arabasına dikildikten sonra, onların ruhunu çağırma töreni başlardı.

"Yer hükümdan' ayini, yaz gündönümünde, dön köşe set üzerinde yapılırdı"²⁶² (dört köşe şekli, yer simgelerindendi²⁶³). Yer ayini, göğe kurban verilen dağın eteğindeki bir ağaç altında; veya göğe kurban verilen dağdan daha basık bir dağ tepesinde; ya da atalar tapınağının ortasındaki üstü açık avluda²⁶⁴ yapılırdı. Gök ayininde olduğu gibi²⁶⁵ 'yer hükümdan' ayininde de müzik, dans etmek, ilahi söylemek gibi ikinci derece ruhlara gösterilmeyen saygı tezahürleri bulunmaktaydı.²⁶⁶ Yer ayininde, merkez ve toprak simgesi olarak sarı renk hakimdi. Yer ruhlarından bazılarına da üç güz ayında, atalar tapınağının kapı eşliğinde, kurban ve hediye verilirdi.²⁶⁷ Hükümdar, merkezi ve dört yöndeki başı bulutlu dağlara ve dört büyük ırmağa, her yöne atfedilen mevsim ayniyetini takiben, birer öküz ve buzağı kurban ederdi (ikinci Çin ayında, yani baharda, doğuda; beşinci ayda, yani yazın, güneyde; sekizinci ayda, yani sonbaharda, batıda; onbirinci ayda, yani kışın, kuzeyde).²⁶⁹

Çin'in kuzeyinde, bugünkü Shensi ve Shansi'de yaşayan ve Çinli olmayan "Kuzeyli" göçebeler (ve bu arada proto-Türkler), at yetiştiricisi olarak at ile ilgili ayinler yaparlardı. Çular da, aslen onlara bağlı

²⁶² E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, in, 418. 424, 43}, Li-chi. 1. 280.

²⁶¹ Bkz. not böl. 1/31-40.

²⁶⁴ Bkz. not böl. 1/162.

²⁶⁵ Bkz. not IV/65-66.

²⁶⁶ E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*. m, 418, 614, 624.

²⁶⁷ Li-chi, 1. 283. 187. 291.

^{***} E. Chavannes. *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, m. 415-16. 439-40.

olmakla, belki benzer ayinleri yaptıkları düşünülmektedir. Herhalde Çular da, at yetiştirme merkezi olan bugünkü Chansi'nin kuzeyinde, Ma-i (At) şehrinde tapınağı olan, at görünüşündeki yer-su ruhuna kurban verirlerdi. At yetiştiricisi Kuzeyli göçebelerin²⁷⁰ atla ilgili ayinleri, yer-su ruhunun yüzünü alan bazı efsanevi alpların Ma-i'ye yakın bulunan makamlarında yapılıyordu. Atlı ayinlerle ilgili efsanevi alpların başlıcaları savaş tanrısı ve silahların mucidi sayılan Ch'ih-yo²⁷¹ ile ona benzer bir kişi ve kuraklık rüzgarı simgesi sayılan K'ua-fu²⁷² ve Ts'in beylerinin atalarından sayılan rüzgâr ejderi (Türkçe adıyla Yil-büke) Fei-lien²⁷³ idi. Hepsi Merih ve savaş kavramlarıyla ilgili bu kahramanlar, kuzey illerindeki K'ua-fu Dağı ve şeftali korusu T'ao-lin orman bölgesinde makam tutmuş sayılırdı. Ku'a-fu'nun cesedinin usarelerinden, onun adını taşıyan dağ ve T'ao-lin ormanı oluşmuştu. Çin hükümdarınının Ch'ih-yo'nun başını kestiği zaman da, Ch'ih-yo'nun vücudu bir meşe şekline girmişti (kesik başı ise Vao-t'ieh maskesi olmuştu).²⁷⁴ Tao-lin ormanında, ejder, yırtıcı kuş ve kaplan yüzlü alacalı atlar yetiştirilirdi.²⁷⁵ Ala ve alaca atlar, Kök Türk döneminde eski Ti boylarından ve tarihi dönemde Türk olarak ortaya çıkan Basmıllar ve daha sonra Alayonlu Oğuzları tarafından yetiştirilecekti.

²⁶⁹ W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/1, 2, 5. E. Biot, 11, 256-57, 261.

²⁷⁰ M. Granet, s. 61-62, W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/1, 20/1, 2, 3a. Ma-i: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, m, s. 121.

²⁷¹ Bkz. not böl. 111/34, 14/123-14.

²⁷² Bkz. not böl. 111/34.

²⁷³ Bkz. not böl. 111/34 ve 111/94.

²⁷⁴ Bkz. not böl. 111/34.

²⁷⁵ M. Granet. s. 115, 363-65. Basmıllar: TK, 34.

AYINLER

b. Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi

Milattan sonraki dönemde, orman etrafında at koşturma ayini, Tabgaçların da bağlı olduğu Hsien-pi boylarının eski bir geleneği olarak biliniyordu.²⁷⁶ Bazı kaynaklara göre, bu tören de T'ao-lin korusunda veya civarında yapılmaktaydı. Fakat ayine Tai-lin adı da veriliyordu. Tai-lin de o bölgede bir yerdi ya da bu ad 'dönmek' anlamında, dönerek at koşturma ayininin şeklini ima ediyordu. Eski Hsien-pi ayininde, bir orman çevresinde; orman olmadığı yerde ise, ayin için yere dikilen söğüt dalları etrafında, at üstünde üç defa yarış yapılır, sonra durulurdu. Bu ayinde kurban da verilirdi. Hsien-pilere bağlı Tabgaçların ağaç törenleri, atalar tapmağı (bir mağara) çevresinde yapılıyordu.²⁷⁷ Bu törende Tabgaçlar göğe, yere ve hükümdar atalarına kurban verdikten sonra, ağaçlar (özellikle kara-ağaçlar) dikerek, kutsal ormanlar oluşturdular. Böylece, Çularda olduğu gibi²⁷⁸ ağaç, sülale simgesi ve atalar makamı olmaktaydı. Hsiung-nular²⁷⁹ da Tai-lin ormanında, ağaç etrafında dönme törenini, sonbahar ayini döneminde yapıyorlardı. Bu sırada, insanları ve hayvanları da saymaktaydılar.

Hsiung-nuların başlıca yer ayini, gök ve ruhlar ayiniyle birlikte, yaz gündönümünde, Lung-ch'eng (Ejder-şehri) denen ve Ütüken'de, hatta belki Kök Türk merkezi Temir İрмаğı kıyılarında olduğu sanılan başkentlerinde yapılıyordu.²⁸⁰ Hsiung-nuların ejder şeklinde yer tan-

E. Chavannes, *Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, v, 44-46. (not 4); Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 160.

W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80.

Bkz. not böl. iv/258-60.

Bkz. not böl. iv/z76'da verilen kaynaklar.

Bkz. not böl. iV/H7.

rılarının birinin, bir boy adı taşıdığı için, bunların da belki ata ruhları olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Lung-ch'eng'de başlıca veya ikinci derecede bir yer tanrısının makamı hakkında şu konular kaydedilmişti: Kırmızı kurdeleyle çevrilmiş bu ayın yerinde, bir karaçam ağacı yetiştirilmiş, fakat ağaca yıldırım isabet etmişti. Daha sonra, aynı yerde kuzey illerinde olmayan bir bitki, bir dut dalı, kendiliğinden yetişmişti. Hsiung-nuların bu iki ağacı kutsal saydığı anlaşılmaktadır.

Hsiung-nu ve Tabgaç dönemlerinde, I.-VI. yüzyıllarda, Çin sarayında baharda yapılan kozmolojik anlamlı Han-li²⁸² ağacı oyunu Türklerce de oynandığı için, ilgili bölümde anlatılacaktır.

**c. Çince Kao-ch'i (Kağnli) ve Tie-le Denen Türk Boyları
Kağanlığı ile Kök Türk ve Uygur Kağanlıkları Dönemi**

Çinlilerin Kao-ch'i ve Tie-le dediği, yüksek tekerlekli kağnılarla göç eden ve 486-540 arasında kağanlık kuran Türk boyları²⁸³ da, ağaç ve yer ibadetiyle ilgili bir ayin yapıyorlardı. Bu ayin ordugâh kurulan veya yeni yurt kabul edilen yer-su ruhuna ibadet ve oradan kötü ruhları kovalamaya özgüydü. Bir Çin kaynağı, V.-VI. yüzyıllardaki Kağnli Türklerin ayinini şöyle anlatmaktadır:

Bir akma çıkmadan önce (Kağnli boylar), bir ağızdan narayla göğe ok atarlar (Çularda da bulunan bu gelenekler, düşmanı korkutmak ve kötü ruhları kaçırmaya

W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21/15. K. Shiratori, *MRTB*, v, 26-7. E. Chavannes, *T'ai-ckan*, 467. M. Granet, s. 365.

D. Bodde, s. 152, 160. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China." 17/12, 13.

E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 69-74.

yönelikti) ... Ondan sonraki yıl, sonbahar mevsiminde, atların şişmanladığı dönemde, savaş yerine geri gelirler. Yere bir koç gömerler (yer tanrısına kurban ederler). Bıçak ile (?) bir çırağ yakarlar. Bir kadın ham, ilahiler söyler. Bu tören Orta Devlet'te (Çin'de) kötü ruhları kovmak için yapılan ayine benzer. Bütün erkekler ata binerek, o yerin etrafında, çok defa dönerler. Sonra bir erkek, bir söğüt dalı veya bir demet saz (latince *carex* denen çiçekli saz) tutar. Sapları yukarı çevirerek bu dalın üzerine kıymık dökerler. Kadın *kam*, (kurban edilen) koçun kemiklerini bir deriye sarar ve başına koyar. Saçlarını, lüleler halinde, etrafa savurup indirdikçe, sanki başında bir taç varmış gibi gözükmektedir (Biçurin, i, 216).

Yine, Kagnılı boylar hakkındaki rivayetlerde, belki atalar ibadeti şeklini alan bir cenaze töreninde, ok veya kargı gibi sivri silahlarla (avda) vurularak kurban edilen geyik ve yabani atların kemiklerinin yakıldığı ve ışık meydana getirdiği kaydedilir. İbadet yeri veya ölenin mezarı etrafında, erkekler, at üstünde, yüzlerce defa döner, sonra erkek ve kadın, karışık olarak müzik aletleri çalar, nağmeler (ağıt? alkış?) söyler ve dans ederlerdi. Ölen kimse, mezar çukuruna, kemer ve kılıcı belinde, elinde bir kargı olarak otunulurdu.

Kök Türklerin yog (cenaze) töreni de, benzer şekilde yapıyordu:-

Onlardan biri ölünce, cesedi, herefcü²⁸⁵ (kubbeli ve silindir Türk otağı) içine yatırılır. Ölenin erkek ve kadın akrabasının her biri, koyunlar (veya koçlar) ile atlar öldürüp, kurban olarak çadır önüne getirirler (bir

P. Demieville, s. 79-80.

Bkz. no1 böl. n/4, n/39.

Türkçe metinde, altın ve gümüş eşya, kokuiuk, çından ağacı, *yog yıpar* denen ve törenlerde yakılan tütsü dalı olduğu anlaşılan hediyelerden de söz edilmektedir). Sonra ata binip, yedi defa, otağ etrafında koştururlar. Otağın Önüne her gelişte, bıçakla yüzlerini yaralarlar ve öyle ağlarlar ki, kan ile göz yaşları birbirine karışır (bir Türkçe metinde,²⁸⁷ saçlarım ve kulaklarını keserler). Bir gün seçip, cesedi (bir rivayette at üstünde), atı, elbiseleri ve kullandığı bütün eşya ile (hazan *kerekû* içinde) yakarlar (ateşin *yaruk* kuvvetinin kötülükleri temizlediği ve belki ruhu göğe uçurduğu sanılıyordu).²⁸⁸ Sonra külü gömerler (bir rivayette, işaret olarak bir direk, muhtemelen *us*²⁸⁹ denen tuğlu direği) dikerler. Bir kişi baharda veya yazın ölürse, yaz yaprakları sararıncaya kadar beklerler. Sonbaharda veya kışın ölürse, yeşilliklerin yeniden bitmesi ve yetişmesini beklerler (ypg töreni yalnız ilkbahar veya sonbaharda mı oluyordu?). Vpg ayini için, yakınlar yine kurbanlar getirirler ve (mezarın etrafında) dönerek, yüzlerini bıçaklarlar. (Küller) gömüldükten sonra, taşlardan höyük yaparlar. (Kırgızlarda mezar, içi boş höyük şeklinde; Oğuzlarda, mezarın iç kısmı kubbeliydi).²⁹⁰ Bir direk dikip, kurban edilen at ve koç/koyun başlarını ona

N. Orkun, I, 70. (Uteriş Kağan *yog'u*).

»' Ay.

Bkz. E. Esin. *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 10j-104 ve not böl. iv/109.

²⁸⁹ N. Orkun. H, 135, 137 (not 111/5) "*Tasına, uşına olıtı badım*" (taşımı, atının kuyruğunu oturup bağladım) tabirini, Dede Korkut destanlarında cenaze töreni tarifiyle karşılaştırarak, atın kuyruğunun kesilip, tuğ şeklinde mezara dikildiği sonucuna varmaktadır.

²⁹⁰ Bkz. E. Esin. *İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 83.

asarlar (mezar taşına kurban geyik resmi de yapı-
lıyordu).²⁹¹

Mezardaki taşların sayısı, ölenin hayattayken (savaş-
ta) öldürdüğü adamlar kadardır (*balbal* denen bu ruhlar
ve kurban edilen hayvanların ruhları, öbür dünyada,
ölene hizmet edecekti).²⁹²

O gün, erkekler ve kadınlar, güzel elbiselerle ve
mücevherlerini takmış olarak, mezar etrafında toplar-
tır.... Mezarda bir oda yaparlar ve oraya ölenin tasvirini
(*sin*)²⁹³ ve ölmeden önce bulunduğu savaşlardan sahne-
ler resmederler". (Liu Mau-Tsai, *Die Oinesischen.*, s. 9-
10 ve 42).

Ruhu geri çağırma ayiniyle *sin* denen mezar heykelinde, ruhun
mekân tutması hakkındaki düşünceler ve dag şeklinde mezarların
temsil ettiği anlamlar, yukarıda anlatılmıştı.²⁹⁴

Diğer Türk boylarından, Kırgızlar, Oğuzlar ve Hazarlarda, cesedi,
tabut içinde bir ağaç dalma asmak; belinde *hur* ve kılıç, elinde kadehle
otağ şeklindeki kubbeli mezara atıyla beraber gömmek; veya müzik
çalıp, nağmeler söyleyerek ırmaklara almak gibi gelenekler vardı.²⁹⁵
Dede Korkutun cesedi, elinde kopuzu, bir halı üzerinde Sır-Derya
sularına salınmıştı.

Kök Türk dönemi Türk mezarlarında kurban kuyusu bulunması.

²⁹¹ Bkz. E. Esin, a.g.e., s. 94-5.

²⁹² Bkz. no1 iv/288. 290, 291'de verilen kaynaklar.

²⁹³ Sin: bkz. not böl. 11/44'leki kaynaklar.

²⁹⁴ Bkz. no1 böl. 1/64-68, 11/44. m/88-91.

¹⁹³ Z. V. Togan, *Ibn Fadlân's Reistbericht*, 145-44. 165. (cesedi kubbeli mezara
gömme ve ırmağa aima gelenekleri); Mafcdîsî, iv, 95 ve N. YA. Biçurin,
Sobranie svedniy o narodax obitavslv Sreâney Azji, I, 446 (cesedi ağaca
asmak).

Çin kaynaklarında Kök Türklerin yılda bir defa atalara kurban verdiği ve Kırgızların, ruhlar için kurbanları yere gömdüğü hakkındaki kayıtları doğrulamaktadır.²⁹⁶ Kırgızlar,²⁹⁷ ağaçlara da kurban verirdi. Yer-su ruhlarına. Kök Türkler beşinci (yaz gündönümü zamanı: Türkçe Ulug-ay) ve sekizinci (sonbahar ekinoksu) Çin aylarında²⁹⁸ kurban verirdi. Uygurlar ise, 567 tarihli Çin takvimine uyarak ilkbaharda, sonbaharda ve kış gündönümünde yer ayini yaparlardı.²⁹⁹ Uygurlar, *ûsüdke as* (ruhlara aş) ve yeklere (yer altı ruhları) kapı eşiğine çig et, çiçek, *bor* (şarap) ve *begni* (bira) gibi hediyeler bırakırdı.*³⁰⁰ Oğuzlarda da, ölen kişilere hediye olarak yere aş gömülürdü.³⁰¹

Kök Türklerde, yir tengri-fcanı (yer tanrı hanı. veya yagız-yir denen ve bütün yer-yüzüne hâkim sayılan tanrıya, kağan, Ulug-ay'da (yaz gündönümünde), gök ile birlikte ayin yapardı.³⁰² Kök Türklerin yer ibadeti Ötüken-yış'ın batısında yapılıyordu. Bir Çin metni şöyle demektedir:

ûüken-yış'ian dört yüz veya beş yüz li (1 li-576 m) batıda, bütün çevreyi kaplayan, çok yüksek dağlar vardır. Bu dağlarda ne 01, ne de ağaç yetişir. Bu dağlara, yer tanrısı anlamında (Çince değiştirilmiş şekliyle) Po-icng-ning-li (böd-terigri: taht tanrısı) denir" (Pclliot,

²⁹⁶ Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10. N. YA Biçurin. *Sobranie svedniy o narodax obitavslv Srdney Azil.* 1, 253.

²⁹⁷ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komsulan*, s. 68-9.

²⁹⁸ N. YA Biçurin. a.ge.. 1.2.79.

²⁹⁹ Julien "Les Ouigours." s. 57.

³⁰⁰ W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte." VII, 1j. satır 23, 89

³⁰¹ Z. V. Togan, *tbn Faiñans Reisebericht.* s. 29.

³⁰² Bkz. böl. IV/1/c.

"Neuf noies," 2 1 5 v.d.)

Ötüken-yış (Hangay) dag silsilesinin batısındaki çıplak dağların, al granit zirveleri ve ağaçsız, bozkır yamaçlarıyla belirginleşen Dogu Altay dag silsilesi olması akla gelmektedir. Fakat Ötüken dağlarının güney yamacı da çıplaktır. Yer tanrısının ibadet yeri genellikle ağaç veya ormanken, acaba neden Kök Türkler, yer tanrısına çıplak dağlarda tapıyordu? Belki baharda ateş yıldızı çıkınca yapılan bir ayinde otlukların yakılması durumu,¹⁰³ bu çıplaklığa sebep olmuştu ya da Kök Türkler yer tanrısının, 'Tag' ırfc'ında beliren, ölümle ilgisini ve kağan mezarlarının¹⁰⁴ dag şeklinde olmasını anmaklaydılar. Belki de Çularda olduğu gibi,¹⁰³ Kök Türklerde atalar ibadeti, yer tanrısı ibadetiyle birleştiriliyordu ve yılda bir kurban verilen 'Atalar'¹⁰⁶ mağarası', böd-terigri (taht tanrısı) dagındaydı.

Yağız-yir şerefine ayinlerde. Kök Türkler ilahi söylerlerdi.¹⁰⁷ Yer tanrısına kurban vermek için hazırlanan şeddin, Uygurlarda Çin-'deki¹⁰⁸ gibi dört köşe ve sarı renkte olduğu şu metinden anlaşılacaktır:

Sarig önglûg törtfeilyir ulug mantal

Sarı renkli, dön köşe, ulu yer *manfala'sı* [ayin yeri].

(Kara-Zieme, G/10)

¹⁰³ Bkz. not böl. iv/71.

³⁰⁴ Bkz. not böl. 1/64-7

³⁰⁷ Bkz. not böl. iv/259.

³⁰⁶ Lui Mau-Tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10 ve not böl. iv/30-34.

³⁰⁷ K. Dieterich, 11,14.

³⁰⁸ Bkz. not böl. iv/262-63.

Kök Türklerde de, ağaç etrafında yer-su ayinleri olduğu, Çinlilerin Kök Türk kağanına Tai-lin beyi' demesinden tahmin edilebilir.³⁰⁹ Tabgaçların ve Hsiung-nuların sonbahar mevsiminde, orman etrafında at koşturduğu, bugünkü Shansi'deki Tai-lin³¹⁰ ilini (bir Uygur bölgesi), 642/de Türklerle yurt edinmişti.³¹¹

Ağaç motifi, Türklerde sonbahar ayinleri ve ata mezarlarından çok, bahar ve hükümdar sülalesi simgesi olarak görülüyordu. Bu durum değişik şekillerde belirmektedir: Hükümdar makamları birer yıl³¹² (ormanlı dağ) olmaktadır. Ağacın özellikle hükümdar sülalesi simgesi olarak görüldüğü, sülaleye Türk' adını veren kağanın oğulları hakkındaki bir rivayetten de anlaşılmaktadır:

(Türk'ün) on hatunu vardı ve bunlardan doğan oğullar analarının soy adını alıyorlardı. A-shi-na bir odalığın oğluydu.... (Türk) ölünce, on anadan doğan oğullardan biri, onun yerine geçmek üzere seçilecekti. Böylece bir büyük ağacın altında toplandılar ve ağaca en yüksek atlayanın baş olacağına karar verdiler. A-shi-na soy adı olan kadının oğlu henüz küçüktü, fakat en yükseğe o atladı. (Liu Mau-Tsai, Die Chinesischen., s. 6).

Ağacın sülale simgesi sayıldığını gösteren bir diğer örnek, 5 8 7 ^ , Çince değiştirilmiş ismi Yung-yü-lü (Gumüev'e göre Yon-ulug)³¹³ olan

³⁰⁹ Lui Mau-Tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, s. 160.

³¹⁰ Bkz. not böl. 1v/276.

E. Chavannes, Les Mémoires historiques de Se-Ma-Tsien, v, 44-46 (not 4); E. Chavannes, Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles, s. 90-91 ve not 5.

³¹² Bkz. E. Esin, "Ötüken-yış".

³¹³ L. N. Gumilev, onomastik cetvel, no 16.

Kök Türk Beyi'nin amcası, Çince değiştirilmiş ismiyle Ch'u-lo-hou-'mm³¹⁴ (Gumilev'e göre, 'Çöilig') kağana söylediği sözlerdir:

Sen amcamsın ve seninle babam, aynı kökten gelen bir gövde oluşturmaktasınız. Ben (o gövdenin) bir dalı, veya bir yaprağım. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 54)

İnç kelmek' irfe'i³¹⁵ da, ağacı soy simgesi ve kardeşler arasında uyum olarak ifade etmektedir. Uygur kağanı Böğü'nün bir *kusik* (fıstıklı Sibirya çamı) ve bir kayın arasında, yerde yükselen tepenin varılmasıyla dünyaya geldiği menkıbesi ve Uygur Kağan soy kütüğünün ağaç şeklinde resmedildiğini, Cüveynî rivayet etmektedir.³¹⁶

Çin sarayında, baharda her yıl tekrarlanan cülus töreni sırasındaki Han-li adlı oyunun, olasılıkla, Çin'in batısından geldiği ve Türklerce de oynandığı yukarıda kaydedilmişti.³¹⁷ Han-li oyununun anlamı belki şuydu: Türkçe sırufe³¹⁸ denen dünyanın merkezi sütunu olan ağaç etrafında, varlıklar mevsimler boyunca sürekli şekil değiştirerek dönüyordu. Buna örnek olarak, kışın suyun dibinde yaşayan büyük balıkların, baharda ejder olduğu ve kanatlanıp uçtuğu³¹⁹ gösteriliyordu.³²⁰ Bu oyunda yer alan kuşun ise yaz simgesi³²¹ olduğu akla gelmektedir. Han-li'ye benzer bir oyun ise Batı Türklerinden, Çinlilerin Tu-lu

L. N. Gumilev, onomastik cetvel, no 10.

³¹³ Bkz. not böl. 1/46-48.

³¹⁶ E. Esin "Ûtûken-yış," s. 161.

³¹⁷ Bkz. not böl. tv/18z.

³¹⁸ Bkz. not böl. n/8.

³¹⁹ Bkz. M. De Visser, s. 86; "Evren," s. 16z.

³²⁰ D. Bodde, s. 131,-160.

Bkz. not böl. 11/15 (ya' simgesi, kuş şeklindeki yıldız takımı)

dediği boy tarafından da oynanıyor ve hatta bu oyun Tu-lu adını taşıyordu.³²² Tu-!u oyunu için, araba üzerinde taşınan bir sırık veya ağaç, saraydaki davulların bulunduğu kuleye getiriliyordu. Tu-lu oyunu, bu ağaç etrafında oynanmaktaydı. Ağacın tepesine, ayın ve barış simgesi, bir altın tavuk veya horoz dikiliyordu.³²³ Oyuncular, sırığın tepesine çıkıp altın tavuğun (veya horozun) ağzına konmuş değerli bir hediye elde etmeye çalışıyorlardı. Bu oyunun yalnız Batı Türkleri değil, Kök Türkler tarafından da oynandığı, 615 tarihli bir Çin kaydından öğrenilmektedir.

(615 yılının) ilk ayının ilk Kia-wu (At) gününde, Kök Türkler tarafından elçiler ve hediyeler yollanmıştı.... (Aynı ayın) 1-mao (Tavışgan) gününde, Yang-ti (Çin hükümdarı), bu yabancıları (sarayda) topladı ve onlardan oyunlar oynamalarını istedi.... Bu oyunda yüz sün (1 sün= 8 ayak) boyunda dört tane devasa hayvan gösterilmektedir.... (Saray) avlusunda bir dil *Shili* kuşu ötmekte ve saray havuzuna girerek bir dil balığı şeklini almaktadır. Dil balığı, atlayarak ve su fışkırtarak sis meydana getirip, güneşi gölgelendirmektedir. Daha sonra dil balığı, seksen ayak boyunda bir ejder olup sudan çıkar ve azametle meydanda oynaşırken, güneş ışığında (pulları) parlamaktadır. Bu oyun, balıkların ejder oluşunu gösterir" (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 71'de verilen metin ve not 393'te, bu metnin Çin vakanüvisi tarafından yapılan açıklaması).

Uygur yazısıyla Oğuz Kağan Destanı'ndaki ağaçla ilgili törenin. *Tu-lu* oyunu ve Kök Türk oyununa benzeyişi dikkate değerdir. Oğuz

³²² W. Eberhard. "Lokalkulturen im alten China," s. 17-12,13.

³²³ W. Eberhard, a.g.e., s. 17/13.

AYINLER

Kagan'ın yaptığı ağaç töreninin bir bahar ve sülale bayramı, sülalenin iki kola ayrılışının simgesi olan yönü yanında, eski Çuların ağaç dikerek yurt kurma ayiniyle³²⁴ de yakınlığı vardı. Oğuz Kağan destanının söz konusu satırları şöyledir:

*Orig yakıda ftunfe kulaç ıgaçnı dikdürdi anurig
Basıda bir oldun dakuk koydı. Adakı
da, bir ak koyun bağladı. (Çongğ).
yakda kırık kulaç ıgaçnı dikdürdi.
Anurig basıda bir kümüş daguk koydı.
Adakıda bir kara koyunm bağladı.*

Sağ tarafa kırk kulaç boyunda ağaç diktirdi. Onun tepesine bir altından tavuk (veya horoz) koydu. (Ağacın) ayağına bir ak koyun bağladı. Sol tarafa kırk kulaç boyunda bir ağaç diktirdi. Onun tepesine bir gümüş tavuk (veya horoz) koydu. (Ağacın) ayağına bir kara koyun bağladı. (Bang-Rachmati, satır 360-66)

Koyunların ağaca bağlanması, kurbanların sütuna bağlanması geleneğini³²⁵ hatırlatmaktadır. Ağaçların tepesinde, *dakuk* (horoz veya tavuk) bulunması da ayin işaretiydi.³²⁶

Bu törenlerin hatırası, Osmanlıların düğünlerde yaptığı ve sûr-namelerde resmedilen 'giyim ii (maske) alaylar ve oyunlarda yaşamaya devam etmişti.

Bkz. not böl. iv/2.58-59.

Bkz. not böl. tv/11.

W. Eberhard, "Lokal kul tu ren im alten China," 17 / 13

6. Kötü Ruhları Kovmaya ve Kehanete Yönelik 'Giyimli (Maske) Ayinler

Çularda, ok atarak kötü ruhlan kovma geleneğinden yukarıda bahsedilmişti.³²⁷ Benzer ve Ural-Altay boylarının *kam* ayinleriyle ilgili sanılan No adlı törenler, Çin sarayında ve resmi dairelerde yılda üç defa, ilkbaharda sonbaharda ve kışın yapılırdı.³²⁸ Kış ayini bunlann en büyüğüdü. Kötü ruhlar arasında, veba hastalığı en eski metinlerde kaydediliyordu. Çu döneminde bu tören, /ang-hsiang-shi denen, kızıl ve kara elbise giymiş "dört alnn gözlü," ayı postuna bürünmüş bir cins *kam* tarafından yapılıyordu. Modern yazarlar maskeli olduğu anlaşılan bu postlu feam'ı Tao-t'eh maskesinin temsil ettiği, kaplan postu giyen ve silahların mucidi sayılan Ch-ih-yo'ya³²⁹ benzetmektedir. Fang-hsiang-shi de, elinde kargı ve kalkanla, yardımcılarının başına geçip, sarayda ve mezarlardaki kötü ruhlan paralıyordu. Çulardan az sonrakı kaynaklara göre, saray /ang-hsiang-shisinin yardımcıları, hadım olmuş genç saray oğlanlanydı. Bunlann silahları da, hamların tahta kılıcı cinsinden temsili ve sihirli sayılan şeftali ağacı tahtasından sopalar ve kamıştan kılıçlardı. Yardımcılar, ellerinde bu silahlar ve yanan çırağlar, çömlekten davulların çalındığı bir ayin sırasında, cezbe içinde dans ederek temsili bir şekilde kötü ruhlan kovalıyor, paralıyor, suya atıyor ve "yiyordu". Kötü ruhlan temsil eden maskeli saray

⁷ Bkz. noi böl. iv/125.

^B E. Biot, II. 225; D. Bodde, s. 75-81. D. Bodde, s. 81-138. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, vi, 973-75. M. Granet, s. 300-337. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/10; 16/6-7. "- Eberhard. *Surnkunde und Weltbild im alten China*, s. 343-44. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," vn, 90.

⁹ Bkz. not böl. 111/34

kişileriye, kürklü veya tüylü hayvanlar şekline girmişlerdi. Bu konuda araştırma yapan yazarlara göre bu dansta geçen ve gelecek yılın ruhları karşılaşıyordu. Kış sırasında yer altında geçtiği varsayılan yolculukları sırasında *karang* bir yüz aldıkları için, geçen yılın ruhları kötü sayılıyordu. Çu döneminde kaş gündönümünde başlayan yeni yıldan önce, yeni doğan ve yaruk yüzlü yeni yıl ruhları tarafından, karang olmuş geçen yıl ruhları "yenmekte"ydi. Çulardan sonraki dönemde, Hsiung-nular, Çin'e karşı tehlikeli bir düşman olarak ortaya çıkınca, kötü ruhlardan 'gece gelen Hsiung-nular' ve maskelerinden 'Hsiung-nu maskesi' adları altında söz ediliyordu. Çinliler, No'yu bir yabancı ayini sayıyordu. Eberhard, oniki 'kötü ruh yiyici' ve on tane 'kötü ruh' adını veren metinlerde, bu adların Çinceye benzemediğine dikkati çekmekte ve oniki "kötü ruh yiyici"nin isimlerinin Türklerin bulduğu sanılan onikili takvim hayvanları olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca 'yiyenler' ve 'yenilenler' arasında, jipksel cisimlerin adları da vardı. Bunlar da, Eberhard'a göre, bir Uygur metninde, göksel cisimlerin yeraltındaki hareketine belki atfen, "yir altınkılar, kançılar, ölüteçiler" (Yer ruhları, kıyıcı ve öldürücüler: "Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 88-89) yönünde gösterilen ruhlarla eş olabilirdi. Nitekim ok atarak ve ateş yakarak, kötü ruhları kovma töreni V.-VI yüzyıllarda Çinlilerin *T'ic-It* ve *Kao-ch'e* dediği ve yüksek tekerlekli kağnılarla göç eden Türk boylanında da yukarıda kaydedildi.⁵³⁰ Kök Türklerin kötü ruhları ateş ve tütsüyle yok ettiği, 568 yılında, Batı Türk kağanı İstemi'ye elçi giden Doğu Romalı Zemarkhos'lan öğrenilmekteydi"¹

N. YA. Bıçun, *Sobraniesvedniy oruroaaxobuavşivSrcdneyAz*». 1. j16.

K. Dietrich, 11,17.

No töreni, Tabgaç döneminde geçerliken sonradan Çinliler tarafından, yabancı kültür oluşumu olarak reddedildi. Kök Türklerle atfedilen bazı petrogliflerde ise, kurt (?) maskeli *kam* resimleri görülmektedir³³² (Resim 6, s. 61). Kök Türk Kağanlığı (545-745) zamanında, Doğu Türkistan şehirlerinden Kuça'da ve Semerkant'ta,³³⁴ hayvan maskeleri giymiş kimselerin dini danslan kehanet amacıyla yaptıkları çatışmaları, deve ve koç maskeleriyle birbirlerini toslamaları her yıl başında yapılan bir törendir. Bu ayinlerin haoraları, Türklerde, İç Asya'daki hamların³³⁵ maske giyerek kötü ruhlarla savaşmalarında ve Anadolu'daki, yine maskeli his ortası³³⁶ ve ayı³³⁷ oyunlarında, sonuçta cinci hocaların ayinlerinde yaşamaya devam etmiş gözükmektedir.

Gök, yer ve atalar dininin, Türklerdeki kozmolojisi hakkında bu denemeyi bitirirken, ongunlar ile ilgili değişik törenlerden söz etmedim. Çünkü bu konularda her biri bağımsız bir araştırmaya yol açacak genişliktedir. Bunlardan bazıları yayımlanmış bulunan yazılarımda ele alındı. Diğerleri üzerinde ileride çalışmayı ümit etmekteyim.

³³² M. Granet. s. 321-22, 328.

³³³ Lui Mau-Tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Oit-Türken*, s. 460 ve not 580.

³³⁴ W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China." s, 16-7 ve 7-a. Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen...*, s. 10, 170.

³³⁵ Türklerin eski gök dini ayinleriyle bugünkü kam ayinleri araandaki karşılaştırmalar: İnan, Şamanizm, s. 97-115». Alıy Rûm'larının baykuş ve geyik maskeleri: U. Harva, *Les representations religieuses des peuples aïtaïques*, s. 341-42.

³³⁶ R. A. Scvengil, *Türk Tiyatro Tarihi*, 1, 82. 85.

³³⁷ S- Elçin, *Anadolu Köy Orta-Oyunları*, s. 56, 59.

KAYNAKÇA

- AHTERÎ, *Luğat-i Kebir*, İstanbul, H. 12.71.
- AKIŞEV, A.. "Esik'ten labılgan eskertkiş," *Yulduz*, XI. Alma-ata. 1974 -
——, "Kurgan Issık," V *Glub'vekov*, Alma-ata, 1974.
- ALBAUM, L. I., "Ob etniçeskoy prinadlejnosti nekotorix balbalov,"
KSUMK, LXXX. Moskova, 1960.
- ANDERSSON, J. G., "Der Weg über die Sleppen." *BMFEA*, 1,1919.
——, "Huming Magic in The Animal-Style," *BMFEA*, IV, 1932.
- ARAT, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.
- ARSLANOVA, F. X. ve ÇARIKOV, A. A., "Kamennie izvayaniya
Verxnogo-Priirtişya," *SA*, 1973-
- ARTAMONOV, A. X., *Istoriya Kazar*, Leningrad, 1962.
- ASMUSSEN, ?, *Xuastvân\ft*, Kopenhag, 1965.
- ASPELİNS, J. R., *AltaUaische Kimstdenkmaelcr*, H. Appelgren-Kivalo
bask., Helsinki, 1931.
- 'ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, *Târih*, İstanbul, H. 1332.
- AUBOYER, J., *Le Trône dans Vlnde ancienne*, Paris, 1949.
- BAL'AMÎ. (Muhammad), *Tarcama-i Tdrih-i Tabari*, C. Meşkûr bask.,
Tahran, H. 1337.
- BANG, W. ve GABAIN, A. Von, "Türkische Turfan Texte," 1, Leipzig,
1972.
——, "Türkische Turfan Texte," II, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.
——, "Türkische Turfan Texte," III, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.
——, "Türkische Turfan Texte," IV, *EDTF*, 11, Leipzig, 1972.
——, "Türkische Turfan Texte," V, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.
- BANG, W.; GABAIN, A. Von; RACHMATI, G. R., "Türkische Turfan
Texte." VI, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.
- BANG, W. ve RACHMATI, G. R., "Die Leğende von Oghuz Qaghan,"
SPAVV, 1932.

- BATMANOV, I. A. ve KUNA, A. C, *Pamyatniki drevneturskoy pis' mennosti Tuvi, Kızıl*, 1963.
- BAZIN, L., *Les Cakndriers turcs anciens et me'diivaux*, Lille, 1974.
- , "Les Parlers des T'opa-NVei," *TP XXXIX* (118).
- BERNTŞTAM, A. N., "Istoriko-arxeologičeskie očerki T semral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *M/A*, 26, 1955-
- , "Drevnyeşie Turskie elementi v etnogeneze Sredney Azii," *SE*, 1947/6,7.
- , *SoziaV no ehonomičeskiy stroy Orxono-Yeniseyskiy Turok VI-VUL vekov*, Moskova, 1946.
- , "Zolotoya diadema iz Şamanskogo pogrebeniya na r. Kargalinke," *KSUMK*, V, 1940.
- BİÇURİN, N. YA., *Sobranie svedniy o narodax obitavsiv Sredney Azii*, Moskova, 1950-53-
- BİRŪNİ, Afhr u\ -bâqiyya, E. Sachau bask., Lcipzig, 1923.
- , *Kilâb \l-iafh\m ftavd'ii-i şinâ'at it-tanclm*, Oxford, 1933.
- BİOT, E., *Le Tcheou-li*, Paris, 1851.
- BODDE, D., *Festivöls in Classical China*, Princeton, 1975.
- BOODBERG, P., "Three Notes on The T'u-/chüe Turks," *Semitic and Oriental Studies*, California Üniversitesi, XI, 1951.
- BORATAV, P. N., *Er-Töshtüh*, Paris, 1965.
- BOMBACI, A., "Qutlugbolzun," *LMJ*, 37-8. 1966.
- Buddhist Arts; The Ancient Buddhist Arts in Central Asia and Tun-huang*, Monumenta Serindica, V, Kyolo, 1962.
- CAMGERSİNOV, B. D., "Nomands of the Tien-shan," *The XXIX(h Int. Congress ojOrientalists, Soviet Scientific Reports*, Moskova, 1973.
- CHAVANNES, E., "U Cycle turc des douze animaux," *TP*, 1906.
- , *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, Paris, 1903.
- , *Notes: Docs. ile ayni cilttedir.*
- , *La Sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasries Han*, Paris, 1953.

KAYNAKÇA

- . *Les Memoires historiaues de Se-Ma-Ts'ien*, Paris, 1967.
- . *Le Tai<han*, Paris, 19x0.
- , "Les Pays d'Occident, d'apres le Wei-liu," TP, 11/6.1905.
- CHFİNG TE-KTJN. *Chu China*, Cambridge, Mass. 1973.
- CLAUSON, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turfeish*, Oxford, 1972.
- , "Turk, Mongol, Tungus," AM, New Series, VIII/1, 1960.
- COMBAZ, G., "Masques et dragons en Asie," *Mtlanges chincis et bouddhiaues*, Brüksel, Juillet 1945.
- CZEGLEDY, K., "On The Numerical Composition pf The Ancient Turkish Tribal Confederaion." *AOASH*, XXV.
- ÇAĞATAY, S., *Altun-yaruk'tan İki Parça*, Ankara, 1945.
- , "Türk halk edebiyatında geyiğe dair bazı motifler," *Türfe Dili Araştırmaları Yrflığı*, Ankara, 1956.
- ÇLENOVA, N. L., "Ob olenni kamnyax Mongolii i Sibiri," MAS, 1962.
- DECOURDEMANCHE, M. J. A., "Notes sur quatre systemes tures de notation secrce," JA, Eylül-Ekim, 1899.
- DEMIEVILLE, P., "Quelques traits de moeurs barbares," *AOASH*, 1s. 1962.
- DEVLET. M. A., "O Zagadoçmx izobrajeniax na olennix kamnyax." SA, 1976/1.
- DIETERICH, K., *Byzanriniscne Quellen zur Lander und Völkerkunde*, Leipzig, 1912.
- DOERFER, G., *Türfeische und mongolisehe Elemente im neupersischen*, Wiesbaden, 1963-75.
- DORJ, D., "K istorii izuçeniya naskalmx izobrajenii Mongolii," MAS, 1962.
- DOVSON, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra, 1965.
- EBERHARD, W., *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.
- , "Lokalkulturen im alten China," TP, cilt XXXII, 1942.
- , *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942.
- , *Das Toba Reich Nordchinas*, Leyden, 1949.

- , *Sternkunde und Weltbûd im alten China*, Taipei, 1976.
- , *China und seine westlichen Nachbarn*, Darmstadt.
- ERGİN, M., *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1958.
- ERÖZ, H., *Türkiyede Alevilik, Bektaşilik*, İstanbul, 1977.
- ESİN, E., "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü," 1-IV, TK, 34, 1965; 70, 1968; 82., 1969; 94, 1970.
- . "And," *Forsch. Zur Kunst Asien* İn memor. K. Erdmann, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Islam Sanatı Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1969.
- , "L'Arme zoomorphe du guerrier turc," *Protokollband der XII. Tagung der PIAC*, Berlin, 1974.
- , *Buddhist and Manichean Turkish Art, Suppl. to TKEK, Series II*, İstanbul, 1976.
- , "Burkan ve Mani Çevrelerinde Türk Sanatı," *TKEK*, seri 11, cilt 1/a, İstanbul, 1972.
- , "Büke," CT, V-VII, 1968-70.
- , "The Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and The Cakravartin," *Proceedings of the XXVI th Congress of Orientalists*, II, Delhi, 1968.
- , "The Cosmic Mountain and The Auspicious Bestiary in Turkish Iconography," *AARP*, 8, 1976.
- , "The Dracontine Arch and The Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," *AARP*, 4, 1974.
- , "Evren," *SAD*, İstanbul, 1970.
- , *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, İstanbul, 1978.
- , "Kur-kurşak," PIACın XX. toplantısına bildiri, (CAJ'de baskıda).
- , "Kuşa," STY, VI, 1976.
- , "Kün-ay," VIII, TTKB, 1973.
- , "Oldrug-ıurug," *KO*, 1971/2..
- , "Ordug," *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/10-11, Ankara, 1972.
- , "Ûtüken-yış," N. Atsız Armağanı, İstanbul, 1976.

KAYNAKÇA

- , "Al-Qubbah al-Turkiyyah," *Atti del Terzo Congresso di studi arabi e islamici*, Napoli, 1967.
- , "Sacrificial Themes in The Art of Uralic and Altaic Peoples," *Proceed of the XIXth PIAC*, Helsinki, 1977.
- , "The Turk ul-'ajam of Samarrâ and The Paintings Attributable to Them in The Jawsaq ul-Hâqânî," *KO*, IX/1-2, Wiesbaden, 1975.
- , "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü yayınları*, 1, İstanbul, 1963.
- , "Toğrul and Kara-kuş," *AfUON*, 36, N.S. XXVI, 1976.
- , "Tös and Monçuk," *CAJ*, XVI/1, Wiesbaden, 1972.
- , "Türk ul-'acemlerin Eseri Sâmarrâ'da Cavsak ul-tjâkânî Duvar Resimleri," *STY*, V, 1973.
- , "Türk kubbesi," *SAD*, III, 1971.
- Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, İstanbul, H. 1314.
- EVTYUXOVA, L. A., "Kammenie izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii," *MIA*, 24, 1952.
- FEDOROV-DAVIDOV, G. A., *Koçevnifei Vostoçnoy Evropt*, Moskova, 1966.
- FRANKE, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, 1925.
- , "Zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens," *APAW*, 1904.
- GABAIN, A. Von, "Die Alt-Türkische Literatur," *Philologia Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1965.
- GABORI, M., "Compte-rendu d'un voyage d'etude en Mongolie," *Archaeológai Ertesitö*, 87, Budapeşte, 1960.
- GARDÍZI, (Abd ul-Hayy b. al-Zahhak), *Zayn ul-ahbâr*. Tahran, H. 1347.
- GAVRILOVA, A. A., *Mogil'nife Kudırge*, Moskova, 1965.
- GETTY, A., *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo, 1959.
- GRAÇ, A. D., *Drevneturskie izvayaniya Tuvi*, Moskova 1961.
- , "Petroglifi Tuvi," I, II, *Sbornife Muzeya antropoloji i etnografya*.

XVII-XVIII, 1957-58-

- GRANET, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris, 1959.
- GRIGNASCHI, M., "Les guerriers domestiques de la féodalité turque," VI. *TTKB*, 1967.
- GROOT, J. J. M. De, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921.
- , *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, Berlin, 1926.
- , *The Religious System of China*, Taipei, 1964.
- , *Universalismus*, Berlin, 1918.
- GRÜNVEDEL, A., *Altbuddhistische Kultstätten in Oinesisch Turkestan*, Berlin, 1912..
- . "Berichte über archäologischen Arbeiten in Idikut-schahri in 1902-1903," *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.* XXIV/z, München, 1905.
- GRYAZNOV, S. P., "Drevneyšie pamyatniki geroičeskogo epos narodov yujnoy Sibiri," *Arxologičeskiy sbornik*, III, Leningrad, 1956.
- GUMILEV, L N., *Drevnie Turki*, Moskova, 1967.
- HAMILTON, J. R., *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïghour*, Paris, 1971.
- , "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turques runiformes," *TP» LX/x*, 1974.
- , *Les Ouïghours à Yipoaue des Cinq Dynasties*, Paris, 1955.
- . "Toquz-Oğuz et On-Uyğur", *JA*, CCL, 1972-
- HAMILTON-E-TRYJARSKI, J. R., "L'inscription runiforme de Khutuk-uIa," *JA*, CCLXIII, 1975-
- HERRMANN, A., *An Historical Map of China*, Edinburg, 1935.
- HUMBACH, H., *Die Baktrische Denkmäler*, Wiesbaden, 1966.
- Hünernâme*, Topkapı, Hicri 1524 numaralı 1579-84 tarihli Türkçe yazmanın N. Anafarta tarafından neşri, İstanbul, 1969.
- I-ching*, R. Wilhelm çevirisinin C. F. Baynes tarafından düzeltilmiş baskısı, Londra, 1960.
- inscriptions de l'Orkhon*, Helsinki, 1892.

KAYNAMA

- İNAN, A., "Eski Türklerde ve Folklerde Ant," *Makaleler ve incelemeler*, Ankara, 1968.
- , *Şamanizm: Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1954.
- İrk-bitig, N. Orkun, *Eski Türk Yazıdan*, İstanbul, 1936-41, c. 11 içinde.
- IRVIN, J., "Aşokan Pillars," I-IV, *Burlington magazine*, CXV-CXVIII, Londra, 1976.
- , *Istoriya Tuvı*, Moskova 1964.
- JETTMAR, K., *Die Frühen Steppenvölker*, Baden-Baden, 1964.
- JİSL, L., "Kül Tigin Anıtında 1936'da Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Bel/eten*, XXVII/107, Ankara, Temmuz, 1963.
- JULIEN, S., *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, ABD, 1968.
- , "Les Oigours," *JA*, Ocak 1847.
- KARA, G-, ve ZİEME, P., *Fragmente tanthscher Werke in uigurischer Übersetzung*, Berlin, 1976.
- KÂŞĖARÎ (Mahmud), *ad-Divân u-luĖût it-Türk*, Ankara, 1941-43.
- KAZVİNÎ (Zakariyya b. Muhammad), *Athâr ul-bildd*, Beyrut, 1960.
- KİSELEV, S. P., "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *MIA*, IX, Moskova, 1949.
- KIZLASOV, L. P., "Uyukskiy kurgan Arjan," *SA*, 1977/2-
- KLYAŞTORNIY, S. G., "Runičeskaya nadpis' iz vostočnoy Gobi," *ST*, 1971-
- , *Pamyatniki: Drevneturskie pamyatniki*, Moskova, 1964.
- , "Steli Zolotogo ozera," *Turcologica k semidesyatiletiju Akad. Kononova*, Leningrad, 1976.
- , "Problemi ranney istorii plemen* Türk (Aşina)," *Novoe v Sovetskoy arxeologii*, Moskova, 1965.
- KOLLAUTZ, A., ve MIYAKAWA, H., *Die Jou-jan der Mongolei und die Avjaren in Mitteleuropa*, Klagenfurt, 1970.
- KÖPRÜLÜ, F., *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1918.
- LAUFER, B., "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren," *TP*, seri II, cilt VII, 1907.
- . *Sino-Iranica*, Taipei, 1973.

- LE COQ, A. Von, *Bilderatlas zur Kunst und Kullurgesehichte Mittelasiens*, Berlin 1925.
- , *Buddhistische Spätantike Mittelasiens*, Berlin, 1925.
- , *Chotscho*, Berlin, 1913.
- , "Türkische Manichaica," MU, EDTF, I.
- LEGGES, The *Texts of Taoism*, Londra, 1927.
- LEŞÇENKO, Y. YU., "Sasanidskoe blyudo Permskoy xudojesivennoy galerey," SA, 1966/2.
- Li-chi, J. Legge çevirisi, New York, 1967.
- LIGETI, L., "Autour du Sekiz-yükmek Yaruk," *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971-
- LITVINSKIY, B. A., "Das K'ang-chü Sarmatische farnah," *CAJ*, XVI/4, 1972.
- LIOU TSE-HOUA, *La Cosmologie Pa-kua et Yastronomie moderne*, Paris, 1940.
- LIU MAU-TSAI, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2j.h his 6 J.h. n. Chr.*, Wiesbaden, 1969.
- , *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1968.
- LOT-FALCK, E., "L'animation du tambour," *JA*, CCXLIX, 1961/2.
- MAHLER, J., *The Vesfcrners Among The T'angFigurines*, Roma, 1958.
- MAHMUD ŞEVKET, *Osman/ı Teşkilat ve Kıyafet-i Asheriyyesi*, İstanbul, H.1325.
- MAKDİSİ (Şamsuddln b. Abî Bakr), *Kitâb ul-bad' va t-tarîh*, Cl. Huart baskısı, Paris, 1919.
- MALOV, S. E., "Şamanskiy karnen' yada v Turkov Zapadnogo Kiraya," SE, 1947-1-
- , *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, Moskova, 1952.
- MANNAY-OOL, M. X., "Drevnee izobrajenie gornge kozla v Tuve," SA, 1967/1.
- MARGULAN, A. X., "Arxitektura drevnego penoda," *Kazakistan arxifehturası*, Alma-ata, 1959.

KAYNAKÇA

- MARŞAK, B. I., *Sogdiyskoe srebro*, Moskova, 1977.
- MASAO MORİ, "Çin Kaynaklarında Türk veya Türük Adları," TKEK, seri 11, cilt 1/b, İstanbul, 1978.
- MINORSKY, V., *Hudûâ ul-âlam*, Londra, 1937.
- , *Sharaf uz-Zamân Tâhir Marvazt on China, the Turks and India*, Londra, 1942.
- MUSABAEV, G. G., "Kegenskaya nadpis'," VANK, 1967/3.
- MÜLLER, F. W. K., "Handschriften Reste in Estrangelo Schrift aus Turfan," *APAW*, 1904/11.
- , "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," *APAW*, 1915.
- . "Uigurica," 1-1V, *EDTF*, 1, Leipzig, 1972.
- MÜLLER, F. W. K. ve GABAIN, A. Von, "Uigurica," IV, *EDTF*.
- NURMUHAMMEDOV, X. B., *Iskusstvo Kazaxstana*, Moskova, 1970-
- OKLADNIKOV, A. P., *Ancient Populations of Siberia*, Cambridge, Mass. *959-
- OKLADNIKOV, A. P., ve ZAPOROJSKAYA, V. D., *Petroglifi Zabayhal'ya*, Leningrad, 1969.
- ORKUN, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936-41-
- ÛGEL, B., *Türk Mitolojisi*, 1, Ankara, 1971.
- ÖZERDİM, M., "Çin Dininin Menşei Meseleleri," *Belleten*, XXVI/101, Ankara, Ocak 1961.
- PELLİOT, P., "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale," *TP*, XXVI, 1918.
- , *Notes to Marco-Polo*, Paris, 1959.
- PHILASTRE, P. L. F., *Le Yi-King*, *Annales du Musee Guimet*, VIII, Paris, *975-
- POTAPOV, A. P., *Oçerki po istorii Altaytzev*, Moskova, 1953.
- . "Umay," *Turkologičesfeiy sbornih*, 1972. Moskova. 1973.
- PRITSAK, O., *Die Bugarische Fürsten/inie*, VViesbaden, 1953.
- , "Kara-Hanlılar," *IA*, İstanbul, 1955.
- , "Qara," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-55-
- PRUŞEK, j., *Chinese Statelets And The Northern Barbarians in The Period*

- 1400-300B.C., Dordrecht, 1971.
- PUGAÇENKOVA, G. A., ve REMPEL', L. I., *Istoriya isskustv Uzbekistana*, Moskova, 1965.
- PULLEYBLANK, E. G., "The Consonantal system of old Chinese," I, II. *AM*, IX/1-2, Londra, 1962..
- , *The Background of The Rebellion of An-lu-shan*, Londra, 1966.
- RACHMATI, G. R. ve EBERHARD, W., "Türkische Turfan Texte," VII, EDTF, I, Leipzig, 1977.
- RADLOFF, W., *AUun-yaruk: Suvarnaprabhâsa sûtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt*, Leningrad 1930.
- , *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialects*, s- Gravenhage, 1960.
- ROGEV, B., *Astronomiçeski osnovi rta Pirvobûgarskoto letobroene*, Sofya, 1974-
- RÖHRBORN, K., *Eine Uigurische Totenmesse*, Berlin, 1971.
- ROLLE, R., "Neue Ausgrabungen skyihischer und sakischer Grabanlagen," 11, Teil Kazakistan, *Prahistorische Zeitschrift*, 47, Berlin, 1972.
- ROSS, D., *The Tdrifch-i Rashîdî*, Londra, 1895.
- ROUX, J. P., *La Mort chezles peuples aitaïques*, Paris, 1963.
- RÖHRBORN, K., *Eine Uigurische Totenmesse*, Berlin, 1971.
- RUDENKO, S., *Noin-ula*, Bonn, 1969.
- , *The Pazyryk buriah of Iron-age horsemen*, Londra, 1970.
- RUDENKO, S. ve GLUXOV, A., "Mogil' nik Kudirge na Altae," *Materialia po etnografi*, III, 1927.
- Saltuk-nâme*, F. İz bask., Harvard, 1974.
- SCHLEGEL, G., *Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denhmal von Karabalgasun*, Helsingfors, 1896.
- SHĪRATORĪ, K., *MRTB*, V: "On The Territory of The Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang," *MRTB*, V, Tokyo, 1930.
- , "Sinologische Beitrâge zur Geschichte der Türkvölker," *Izvestiya Imp. Akad. Nauk*, KVII/z, Petrograd, 1902.

KAYNAKÇA

- . "Über den Wu-sun Stamm in Zentralasien," *Kekti Szemle*, 111/23, Budapeşte, **1902**.
- Si-yu-ki*, S. Beal çev., Kalküta, **1963**.
- STEİN, A., *Innermost Asia*, Oxford, **1928**.
- SULEYMANOV, O., "Yetisudın kone jazıart," *Kazak edebiyatı* (Almata), **250c. 1970**.
- ŞER, YA. A., *Kamerime izvayaniya Semireç'ya*, Moskova, **1966**.
- ŞEŞEN, R., *û-Câkiz'in Manâaib Cund al-Khilafa va fadâ'il ai-Atrâk Tercemesi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, **1967**.
- Tanıkları ile *Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara, **1963-72**.
- TEKİN, Ş., *Maytrisimit*, Ankara, **1975**.
- Tisastvusn'h, W. Radloff, A. von Stâel Holstein bask., Osnabrück, **1970**.
- TOGAN, Z. V., *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leibzig, **1939**.
- TOLSTOV, Z. V., *Scythians of The Aral-Sea and oj Khorezm*, Moskova, **1960**.
- TOSHIHIKO, I., *A Comparative Study of The Key Philosophical Concepts in Sufism and Taoizm*, Tokyo, **1966-67**.
- TSUNG TUNG-CHANG, *Der Kuit der Shang Dynastie im Spiegel der Orakelinschrijten*, Wiesbaden, **1970**.
- TURAN, O., Oniki Hayvanlı *Türk Takvimi*, istanbul, **1941**.
- UZUNÇARŞILI, I. R., *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara, **1961**.
- VISSER, M. De, *The Dragon in China and Japan*, Amsterdam, **1913**.
- VOLKOV, V. V., *Bronzoviy i ranniyjeleznyy vek severnoy Mongolii*, Ulan-Bator, **1967**.
- VOLKOV, V. V., ve GRİSİN, S., "Raskopki i razvedki v Mongolii," *Arxeorogıçeskaya Otkritiya, 1969goda*, Moskova, **1975**.
- WATSON, W., *China Bejore The Han Dynasty*, Londra, **1961**.
- WERNER, E. T. C., *A Dictionary of Chinese Mythology*, ABD, **1961**.
- WERNER, J., "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *ABAW*, Neue Folge, Heft **38/B**, München, **1936**.
- WESENDONK, O. G. Von, "The Kâlavadâ and The Zarvanite System," *JRAS*, **1931-1**.

- WHEATLEY, P., *The Pivot of The Four Quarters*, Edinburgh, 1971.
- WILLIAMS, C. A. S., *An Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art* Moci/s, N.Y. 1960.
- WING SOU-LOU, D., "Rain-VVorship Amongst The Chinese and The Ancient Nahua-Maya Indians," *Bulletin of The Institute of Ethnology*, Academia Sinica, Taipei, 1957.
- YAZICI-ZÂDE (Mehmed b. Şalahuddin), *Tevârth-i Al-i Selçuk*, M. Th. Houtsma bask., Leiden, 1902.
- YÛSUF HAŞŞ HÂCİB, *Kutadğu-Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul, 1947.
- ZIEME, P., "Ein Uigurischer Erntsegen," *Altorientafische Forschungen*, III, Berlin, 1975.
- , *Manichaische türkische Texte*, Berlin, 1975.
- ZUEV, YU. A., "Tamğı loşadey iz vasalnıx knyajestv," *Trudı Instituta istorii, örxeologii i etnografii AN Kazak. SSR*, 8, Alma-ata, 1960.